

ગા. વા. પ. ભ. શ્રી. પાર્વતીમહેન—શ્રી. વલ્લભદાસ
બાપુજી દેસાઈના ધર્મપત્નીના જય જય આગેાકુલેશ.

અનુક્રમ

પ્રકાશકનું નિવેદન	૫૫ ૫
બે બોલ	„ ૮
પ્રવેશક	„ ૧૧
પ્રપતિમાર્ગ	„ ૪૦
૧ ભક્ત પ્રવર આર્ષજ્ઞાન	૧ થી ૧૩
૨ યજ્ઞયાત્રી અલીખાન	૧૪ થી ૩૭
૩ રસિક હૃદય ખાનખાની	૩૮ થી ૫૯
૪ ત્યાગમૂર્તિ કુજરી	૬૦ થી ૭૧
૫ તાનનમજ્જિ તાનસેન	૭૨ થી ૧૦૬
૬ ધર્મપ્રાપ્તિ ખાગીખાન	૧૦૭ થી ૧૨૮

પ્રકાશકનું નિવેદન

મનુસ્મૃતિમાં ચારે વર્ણો ખતાવવામાં આવી છે. તે વર્ણો પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં રત રહી સમાજને વફાદાર બનીને તે દ્વારા પ્રભુ પ્રાપ્તિનો શ્રેય માર્ગ અપનાવતો હતો. આ બધો વૈદિક માર્ગ છે. પરંતુ આત્માને ઓળખવાનો માર્ગ અનોખો છે. તે વેદાતીત છે. ભગવત ધર્મમાં જાતિ ભેદને સ્થાન નથી. વર્ણ, જાતિ વિ. બાહ્ય ધર્મ છે. તેને મુખ્ય ધર્મ ન ગણી શકાય જ્યારે ભગવદ્ ધર્મ એ આંતરધર્મ છે અને એ જ મુખ્યધર્મ છે. ભગવાન જીવની આતુરતા જુએ છે. તે શરણુ ભાવના માગે છે. તે મેગવી એટલે શરણુસ્થ જીવનો ભગવાન અંગીકાર કરે છે. અને આ રીતે ભગવદ્ ભક્તિને મુખ્ય ધર્મ ગણીને શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરજી, સર્વજ્ઞ, યર્વજ્ઞ હીન જાતિ અને યવનોને પણ માનનીય સ્થાન પુષ્ટિમાર્ગમાં આપ્યું છે.

ભગવાન સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે જે જીવને અપનાવવો હોય તેની પાસેથી ઉપર રહીને પુષ્ટિકાર્ય કરાવે છે. જેને હિંદુ સમાજે હીન કોટીના ગણાવ્યા છે તેવી યવન જાતિના જીવો શ્રીયુંસાઈજીની કૃપા દષ્ટિ જ અને પ્રમેય બળના પ્રતાપથી ભગવાનના લાડીલા ભક્ત બની ગયા. આવા ભક્તોની યશોગાથા આ પુસ્તકમાં આવરી લેવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલી ત્યાગ મૂર્તિ કુંજરીની સ્મૃતિ કેપે અઘાપિ શ્રીનાથદ્વારામાં અને

શ્રીનાથજીના મંદિરના શ્રીગોવર્ધન ચોકમાં પણ ઋતુ અનુસાર અવનવા મુંદર ફળો લઈને યવન શ્રીઓ પુષ્ટ સિદ્ધાંત પ્રમાણે મુખપર વસ્ત્ર રાખીને આપણા શ્રીજીનાવાને ભાવ અને વિનયપૂર્વક મેલો ધરાવવા માટે વિનવે છે.

ભાઈશ્રી ચિમનલાલ વૈદે, અથાગ પરિશ્રમ લઈને કેટ-કેટલું સંગ્રોધન ઠર્યું છે અને સંસદને તેનો લાભ આપ્યો છે અને આપી રહ્યા છે, અને તેના ફળ રૂપે આ પુસ્તક આપ સમક્ષ મુકતાં અમેને આનંદ થાય છે.

આ અંથ પ્રગટ કરવા માટે આર્થિક સહાય મોડાસાના પ. ભ. ભાઈશ્રી હીરાલાલ વલ્લભદાસ દેસાઈબી, એ. એલ, એલ; બી. તરફથી મળી છે. તેથી આ અંથ તેમના ગો.વા. માતૃશ્રી પાર્વતીબહેનના સ્મરણાર્થે પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. ભાઈશ્રી હીરાભાઈ મોડાસાના અંગ્રગણ્ય દેસાઈ કુટુંબમાં જન્મ્યા છે. તેમણે કેટલાંક વર્ષ મુધી મોડાસા મ્યુનિ-સિપાલિટીમાં પ્રમુખ તરીકે સેવા આપી હતી, અને હાલ મોડાસા કેળવણી મંડળના કેટલાક વખતથી માનાહ મંત્રી છે. તેમની મુંબઈમાં ગ્રીંગ એન્ડ ગ્રીંગ નામે મીકેનીકલ વર્ક્સની ફર્મ છે.

તેમનું કુટુંબ શ્રીગોકુલેશ પ્રભુના વખતથી વૈષ્ણવ છે, અને વૈષ્ણવ ધર્મ તરફ ખાસ આદર ભાવ રાખે છે. તેમના પિતાજી દેસાઈ વલ્લભદાસ બાપુજી ગામ અને મહાનનના અંગ્રગણ્ય શેઠ હતા. તથા મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઘણા વર્ષો મુધી ચેરમેન તરીકે સેવા કરી હતી. તથા

ગામની પંચાતમાં ઘરનું ઘસાઈને જે પૈસાનું મન સાચવી સમાધાન કરી આપવામાં હંમેશ તેઓ તત્પર રહેતા. સં. ૧૯૭૬માં મોટી માંદગી આવી તેમાંથી ભગવદ્દુપાથી બચી જવા પામ્યા. ત્યારથી દશ વર્ષ સુધી નિયમિત મંદિરના બગીચામાં વહેલી સવારે જઈ ફૂલ વીણી લાવવાની સેવા કરી હતી. વળી અષ્ટાક્ષરની માળા આપેા દિવસ ફેરવતા. તેમણે પેઢીનું કામ પણ માંદગી પછી મૂકી દીધું હતું. અને ભગવદ્ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવા લાગ્યા હતા. તેમનો ગો. વા. સં. ૧૯૬૮માં થયો હતો.

તેમનાં પત્ની ગો.વા. શ્રી પાર્વતીબહેન પણ તેવાં ભગવદ્દીય હતાં. સાધુ, સંત અને વૈજ્ઞાનોને યથા શક્ય મદદ કરતાં. શ્રીકૃત્તિયાપ્રભુ પુણિટ પુસ્તકાલયમાં ભગવદ્ ચિત્રો પધરાવવામાં તેમની મદદ વિશેષ હતી. તેમનો જન્મ સં. ૧૯૨૬માં થયો હતો. તેમણે ત્રણ વળત જાત્રા કરી હતી. તેમનો ગો.વા. સં. ૨૦૦૬ના ચૈત્ર વદ ૧૨ થયો હતો ત્યારે ત્રણ પુત્રો, પૌત્રો ને પ્રપૌત્રીના વિશાળ કુટુંબ મૂકી ગયા હતા.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન સાથે સંસદનું આ ૮૧મું પુસ્તક પ્રગટ થાય છે તે જણાવતાં હર્ષ થાય છે.

વામનજયંતી-સં. ૨૦૧૯
તા. ૩૧-૮-૧૯૬૩

} ચિમનલાલ ન. કાંટાવાળા
મંત્રી, શ્રીશુદ્ધાર્ણ સંસદ-દેસાઈશેરી,
વડોદરા.

બે બોલ

ગો. વા. મુ. શ્રી. મોહનલાલ વી. ગાંધી તથા પ. જી. મુ. શ્રી. પુત્રમચંદ્રભાઈ દોશીના ગ્રોત્સાહનથી બસો બાવન વૈષ્ણવની પ્રાચીન હસ્તલિખિત વાર્તા ગ્રંથોમાંથી મુસ્લીમ વૈષ્ણવોનાં ચરિત્રો મેં અં. ૨૦૦૫માં અનુગ્રહ વર્ષ ૧૧ માટે તૈયાર કર્યો હતાં. તે વખતે બનતી કાશિશ કરી તેમના જીવનની ઐતિહાસિક કડીઓ ઇતર ગ્રંથો, માસિકો, તથા પ્રાચીન હસ્ત લિખિત ગ્રંથોમાંથી મેળવી હતી. આજે લગભગ ચૌદ વર્ષે તે ચરિત્રો ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ થાય છે તેથી આનંદ થાય છે.

આ છ મુસ્લીમ વૈષ્ણવ મહાત્મા ઉપરાંત અતિ પ્રસિદ્ધ છેલ્લ મૂર્તિ રક્ષણાનંદ, સંગીત મૂર્તિ ધોંધી અને તેજમૂર્તિ તાજનાં ચરિત્રો લખવાનાં બાકી છે. તદુપરાંત શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુ તથા શ્રીગોકુલેશ પ્રભુના ભક્ત મુસ્લીમ સેવકો દ્વયેક છે. વળી તે ઠાળના મુસ્લીમ બાદશાહો લોદી, મોગલ વગેરે વંશની સિદ્ધર, મહમદ બેગડો, આકબર, જહાંગીર, શાહજહાં તથા તેમના મુસ્લીમ મુખ્ય પ્રધાનો, સરદારો અને કવિ-ઓના વૈષ્ણવ ધર્મ સાથે સંકળાઓલા અનેક પ્રસંગો છે. તે પ્રસંગો વાર્તા રૂપે 'વેણુ' બાલ-માસિકમાં આપવા ઇરાદો હતો અને તેના પરિણામે ચારેક વાર્તાઓ લખાઈ પ્રગટ થઈ હતી. આ બધાં ચરિત્રો ઇતિહાસ સાથે સમન્વય સાધી

લખી શકાય તેમ છે. પણ તે તો સમય અને લોકભાવના
જન્ય થાય ત્યારે જ તેમ છે.

આ ગ્રંથનો પ્રવેશક વિશ્વમાનવના તંત્રી તથા આધુનિક
ગુજરાતી સાહિત્યના ચિંતક ભાઈ શ્રી લોગીભાઈ ગાંધીએ
લખી આપ્યો છે. તેમાં તેમણે ભક્તિ પ્રણાલીનો વિકાસ,
તથા સાધુ, સંતો, કવિઓ અને ભક્તિ માર્ગના આચાર્ય
પ્રવરોએ સંસ્કૃતિ રક્ષણ કરવા જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે વિશદ
રીતે સમજાવ્યો છે. તથા પ્રપત્તિ માર્ગ નામના અંગ્રેજી
લેખમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો પુષ્ટિમાર્ગ વિશ્વધર્મ બનવા
લાયક છે, તે વિષે પ. ભ. શ્રી સુંદરલાલ મણિલાલ વકીલ
ખી. એ. એલ.એલ., ખી. એ. સર્વ નિર્ણય ફલ અને સાધન
પ્રકરણ નામના ગ્રંથના પા. ૪૬ માં સારી રીતે સમજાવ્યું
છે. જે અત્રે આપ્યો છે તેથી વિશેષ મારે કંઈ લખવાનું
નથી.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ તત્ત્વદીપ નિબંધના શાસ્ત્રાર્થ
પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાગટ્ય સર્વ જીવ માત્રના ઉદ્ધાર માટે
છે તે માટે તેમનું ચરિત્ર અને સ્વરૂપ શ્રીભાગવતમાં પ્રગટ
થયું છે. તે ગ્રંથનો વિશદ અને ગૂઢ અર્થ આપશ્રીએ
શ્રીસુખોદિનીજીમાં સમજાવ્યો છે તેમાં તેમણે સ્પષ્ટ લખ્યું
છે કે ભગવાનની લીલા જિંચ તથા નીચ સૌને ઉપકારક છે.
તેમ છતાં જેઓ મદ વિનાના છે તેમનો ઉદ્ધાર ભગવન્નામ
અને ચરિત્રથી જલદી થાય છે વળી સ્ત્રીઓ, શુદ્રો, દ્રિગ્
બંધુઓ, અને જે ભક્તો શાસ્ત્ર રહિત (ન જાણનાર) છે

તેઓનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ છે અને ખાસ કરીને
શ્રીઓનો (ભા ૧૦-૧-૧૭)

મ ૧૯૯૫મા શ્રીવૈશ્ણવનાર બાવચંદ્ર માગાની પ્રવૃત્તિ
માગ તરફથી શરૂ કરવામા આવી હતી, ત્યારથી આ ચર્ચિત્ર
માલામા આચાર્યો, અવતારો, દેવિઓ, ભક્તો, મુસ્લીમ
વૈષ્ણવો, અસ્પૃશ્ય વૈષ્ણવો, પડિતો, આધુનિક પડિતો,
રાજાઓ, રાણીઓ, લીલા સ્વરૂપો, યાત્રાધામો, શ્રી દેવિઓના
નાના ગ્રંથો દ્વારા પરિચય આપવા વિચાર્યું હતું જે કે તે
સળગ અને વ્યવસ્થિત રીતે સિદ્ધ કરી શકાય નથી તેમ
છતાં અનુગ્રહ તથા આવા ગ્રંથો દ્વારા તથા સ્વતંત્ર ચરિત્ર
રૂપે અનેક બાળગ્રંથો પ્રગટ થવા પામ્યા છે તે પણ ભગવદ્
કૃપાનું પગિલામ છે તેમ હું માનું છું

છેવટે ભાઈશ્રી ભોગીભાઈ ગાંધીએ ભક્તિ પ્રજ્ઞાવિની
અવિગ્ત ધારા નામે પ્રવેગક આ ગ્રંથ માટે લખી આપ્યો
છે, તે માટે તેમનો હું આભાર માનું છું તથા પ ભ શ્રી.
સુદરલાલભાઈ વકીલના સર્વ નિર્ણય પ્રકરણ ગ્રંથાક ૩
૪ ના પા ૪૬માથી પ્રપત્તિ વિષે લેખ અત્રે લીધો તે
માટે પણ તેમનો હું ઉપકાર માનું છું અને સમદના કાર્ય
કરોએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મને જે તક આપી
છે તેથી તેમનો પણ કાણી છું

નવ ૧૧ ૯ સ ૨૦૧૯ { ડૉ. ચિમનલાલ મગનલાલ વૈદના
કપાલજી સદૈવ પ્રેમપૂર્વક જયશ્રી મમ બુ

પ્રવેશક

ભક્તિ-પ્રણાલીની અવિરત ધારા

[વૈદિક યુગથી મધ્યયુગના અંત
સુધીની રૂપરેખા]

ભક્તિ પ્રણાલીનો પ્રારંભ વૈદિક યુગથી થઈ ચૂક્યો જણાય છે. એ વાત સાચી છે કે વેદમા પ્રતિમા-મૂર્તિ કે સ્વરૂપ પૂજાને સ્થાન ન હતું; પરંતુ સાથોસાથ એ વાત ન ભૂલવી જોઈએ કે વૈદિક યુગનો ઈશ્વર કેવળ નિરપેક્ષ ન હતો, સાપેક્ષ પણ હતો; કેવળ નિર્ગુણ ન હતો, સગુણ પણ હતો. અને એ યુગમાં પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન કેવળ જ્ઞાન ન હતું; જ્ઞાન અને કર્મ (તપ, વ્રત, યજ્ઞ) ઉપરાત ઉપાસના, પ્રાર્થના મુદ્દાં એના સાધનો સ્વીકારાયા હતા.— ભગવાનની ભક્તિના એ યુગના ઉદ્દેશો એતા મધ્યયુગી ભક્તિના મહાપ્રવાહના મૂળ આપણને વેદોમાં પણ દેખાય છે. દૃષ્ટાંતરૂપે—વેદોનો એક મુખ્ય દેવ તે ઈન્દ્ર. આ ઈન્દ્રની આરાધના કેવળ યુદ્ધ નેતા તરીકે જ નથી થઈ, સાથોસાથ ભક્તિભાવે પિતા અને માતા તરીકે ય થયેલી છે; અને વરુણ એ તો વેદોનો સૌથી પ્રમુખ દેવ. વૈદિક ઋષિ-મુની-ઓએ એને ‘દયા કરુણાના નિકેતન’ રૂપે સ્તવ્યો છે; ‘માયુજ્યની હૃદયસ્પર્શી વિહ્વલ વાણીમા ગાયો છે—

‘તું મને તારી મૈત્રીનું પ્રદાન કરજો’ કહી પ્રાર્થ્યો છે.
તો વળી કૃષ્ણ અંગિરસ ક્ષપિએ તો પ્રેમભક્તિની
ઉત્કટ ભાવના પણ પ્રગટ કરી છે.

“જે રીતે પત્ની પતિનું આલિંગન કરે છે
એ રીતે અમારી ભક્તિ ઈન્દ્રને આલિંગે છે.

મામ-વેદનો (સામ=ભક્તિ; વેદ=જ્ઞાન) સમય
આવતાં આવતાં તો, ભક્તિનું માહાત્મ્ય વિશેષ સ્વરૂપે
સ્વીકારાયું હતું.

ભક્તિના પ્રવાહનો ધીમે કાલખંડ તે બ્રાહ્મણ ગ્રંથો
અને ઉપનિષદોનો, આ યુગમાં બ્રહ્માંડના સ્વરૂપોને સમજવા
માટેનું આધ્યાત્મિક સંશોધન મુખ્ય લક્ષણ રહ્યું છે—અને
એ ય ઘણે અંશે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે. પરંતુ ત્યારે ય
ભગવાનની કલ્પના અનેકવાર રસ-રૂપે રજૂ થઈ છે :

“રસરૂપ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરીને માધક આનંદમય બની
જાય છે.” એટલું જ નહિ પણ, જેને ભક્તિનું શ્રેષ્ઠ અંગ
ગણવામાં આવે છે તે પ્રભુકૃપા—ઈશ્વરાનુગ્રહ વિશે કહ્યું અને
મુંડક ઉપનિષદોમાં મારુ એવું ભાથું ભરેલું હોવાનું વિદ્વાનો
જણાવે છે. એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આ રહ્યું—

“આ આત્મા વેદાધ્યયન દ્વારા પ્રાપ્ય નથી;
ન મેધાદાગ, ન અવણુદ્વારા પ્રાપ્ય છે,

—જે સાધક એ આત્માનું પરણ કરે છે તે આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અલિખ્યકત કરે છે. ”

(કઠ ૨-૨-૨૩)

એટલે કે-કેવળ આત્મલાભને અર્થે પ્રાર્થના કરવાળા નિષ્કામ પુરુષને આત્મા દ્વારા જ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે; અર્થાત્ આત્માના અનુશ્રદ્ધ દ્વારાજ આત્મા ઉપલબ્ધ થાય છે.

તથા—

“ નિષ્કામ પુરુષ જગત્કર્તાના પ્રસાદથી પોતાના આત્માના મહિમાનું દર્શન કરે છે. અને શોક રહિત બની જાય છે ”

(કઠઃ ૧: ૨: ૧૦)

શ્રીભાગવતીની ભાવના જ જાણે મૂળરૂપે અહીં પ્રગટી છે. એટલું જ નહિ પણ ભક્તિ શબ્દ પણ આપણને ઉપનિષદયુગમાં પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે, અને વૈષ્ણવ ધર્મી ગુરુશ્રદ્ધા પણ :

“ જે પુરુષને દેવતામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ જાગે છે, તથા દેવતા જેવી ગુરુમાં પણ જેની ભક્તિ થાય છે, એ મહાત્માને આ કહેલો અર્થ સ્વતઃ પ્રકાશિત થાય છે. ”

આ બધા છતાં, એકંદર આપણે એ વાત સ્વીકારવી જોઈએ કે, વૈદિક-ઉપનિષદ કાળમાં, ભક્તિની સરખામણીમાં, જ્ઞાન તથા કર્મનું માહાત્મ્ય ઘણું વિશેષ હતું.

વૈદિક-યુગની આ આછેતરી ભક્તિ પ્રજ્ઞાલિની નાનકડી ઘાચને મહાસાગર રૂપે પહેવડાવનાર તો ભાગવત ધર્મ હતો. આને આપણે ભક્તિનો ત્રીજો યુગ કહી શકીએ.

આ યુગની બે લાક્ષણિકતાઓ છે—

(૧) આ યુગથી અવતારવાદનો આરંભ થાય છે; અને ભગવાનની લીલાઓનાં આલેખનો ભક્તિનું પ્રમુખ સાહિત્ય બની જાય છે.

(૨) પ્રભુની પ્રતિમા મૂર્તિ અને મંદિરોની સ્થાપના પણ આ યુગથી શરૂ થાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે—વૈદિક યુગની યજ્ઞમંથાનુ જ આ રૂપાંતર છે. યજ્ઞનાં બે લક્ષણો હતા : હિસા (ખલિ—આહૂતિ) (૨) પ્રચૂર વિવિધ ઠમંકાડો, ક્રિયા—કલાપો.

ભાગવત ધર્મે મંદિરો અને પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરીને હિંમક અને ઠમંકાંડ પ્રચૂર યજ્ઞોને અહિંસક, સૌમ્ય, સાર્વિકી પૂજાવિધિ (ગંજ, કળશ, ઘંટા, દીપ, યુગ્મ આદિ)ની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

આ આખો વિકાગ એ સૂચવે છે કે—ભક્તિના આ ત્રીજા ઠ ઠમાં—

- નિરાકાર ભગવાન સાકાર બને છે.
- અનંત વિભુ શાંત બને છે.
- સૂક્ષ્મ રૂપ સ્થૂળ બને છે.

એટલે કે આ યુગમાં, નિરાકાર, અનંત અને સૂક્ષ્મ ભગવાનની સાધના માટે સાકાર, શાંત અને સ્થૂળ રૂપોનો સ્વીકાર થયો છે. બદલે એમ કહી શકાય કે, સ્થૂળ રૂપો દ્વારા માનવી સૂક્ષ્મ તરફ ગતિ કરી શકે એવી વિરાટ સામાજિક પરિપાટી પ્રથમવાર આ યુગમાં તૈયાર થઈ.

ખીલ રીતે કહીએ તો, ‘જંગમ’ એટલું જ માત્ર ચેતન શા માટે? માનવીનાં સહજ સાથી સમાં સ્થાવરમાંય ને ઈશ્વર ચેતન છે જ તો, સાધારણ માનવી સ્થાવરને ભગવાનની અસિંધ્યકિત ગણી એની ભક્તિ શું કામ ન કરે?

ને કે, અવ્યક્ત અને સરૂપનો આવો વ્યક્ત બોધ સર્વ-સાધારણ પ્રાકૃતજનો માટે આવશ્યક છે એવું આ યુગમાં સ્વીકારાયું હોવા છતાં, રખેને વ્યક્ત અને રૂપની જ આરાધનામાં મૂળ હેતુ જ વિસરાઈ જાય એ ભય એ યુગના ચિંતકોના લક્ષ બહાર ન હતો એમ પણ જણાય છે. શ્રીમદ્ ગીતામાં જ ચેતવણી અપાઈ ચૂકી છે :

“મનુષ્ય મને સાકાર દેહધારી સમજે છે...”

(૭-૨૪)

“ને વ્યક્તિ સર્વ ભૂતોમાં વિદ્યમાન એવા મને ભૂલીને પોતાની મૂર્ખતાથી દેવળ પ્રતિમાની

પૂજા કરે છે (તેવો મનુષ્ય) જાણે
રાખમાં આડૂતી નાખી રહ્યો છે।”

આવી ભાગવત-ભક્તિની બે મુખ્ય ધારાઓ જોવા
મળે છે : (૧) શૈવ ભક્તિ (૨) વિષ્ણુ ભક્તિ અને વિષ્ણુ
ભક્તિમાં બે મુખ્ય સ્વરૂપોની ભક્તિ છે (અ) રામભક્તિ
(આ) કૃષ્ણ ભક્તિ.

[આપણે અહીં વૈષ્ણવ-ભક્તિનો વિશેષ પરિચય લઈશું]

વૈષ્ણવ ભક્તિનો આ ત્રીજો યુગ અત્યંત સમૃદ્ધ છે
ભારતના સામાજિક-સાંસ્કારિક ઉત્થાનની દૃષ્ટિએ પણ
અનન્ય છે એનો આરંભ દક્ષિણ ભારતમાં તામિલનાડની
ભૂમિ પર થયો જણાય છે : ૮મી સદાબદિ દરમિયાન
આળ-વાર સતોની દ્વાગ આખા દક્ષિણને ભક્તિ-રસની
છાંબોથી તળેલો કરનારા આ સતોની મધ્યાનો પાર
ન હતો—

શ્રી-યુરુપ, પ્રાક્ષણ, શુદ્ધ સૌ ભગવાનની દિવ્ય સીલાના
ગીતો-પદો-ભજનો લલકારવામાં એકરૂપ હતા ભક્તિમાં કયાય
કથો ભેદભાવ ન હતો. આવા આગવાર આદોષનના અશ્રણી
૧૨ સતો ગૌરવ-વિશેષ મળ્યાયા છે એમનું છવન તત
એક જ હતું-વિષ્ણુના વિશુદ્ધ પ્રેમમાં સદા સર્વથા લીન બની
જાતે છવનું, અને બીજાંઓને એમાં લીન કરવા આ સતોની

† આ આળવાર સતોમાં અરપૂર આદિ એક સૌ હવે થળાખરા
રામ અદિ દલકી ભક્તિના દવા

માતૃ-ભાષા દ્રાવિડ અને તામિલ હતી અને એમની ભક્તિ નેસર્ગિક નિર્ભળ ઝરણાં સમી હતી.

આ ભક્તિ-આદોલનોને શાસ્ત્રીય પીઠબળ આપવાનું માન પણ દક્ષિણવાસી આચાર્યોને જ ભાગે જાય છે-જેમાં આદ્ય-આચાર્ય નાથમુની (અથવા રંગનાથ મુની ઈ.સ.૮૨૪-૯૨૪ વચ્ચે) થયા હોવાનું જણાય છે. પરંતુ આ યુગમાં આચાર્ય શિરોમણી ગણાયેલા તે શ્રીરામનુજ (ઈ.સ.૧૦૧૭થી ૧૧૩૭ દરમ્યાન) તેમણે શ્રી શંકરાચાર્યના માયાવાદી સન્યાસરત અમોઘ જ્ઞાનયોગ સામે સંસારીઓને સહજ ભક્તિમાર્ગની ગંગા વહેવડાવી.

શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું હતું: વેદ-ઉપનિષદ જેવાનાં મહાવાક્યોના શ્રવણ માત્રથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જ મુક્તિનું એક માત્ર સાધન છે; ત્યારે, શ્રી રામાનુજે ભક્તિને જ એક માત્ર સાધન ગણાવ્યું છે. જ્ઞાન તો ભક્તિનું સહાયકપદ છે આ ભક્તિ તે દાસભાવે, સ્વામી-સેવક ભાવે. એ જ રીતે, શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું હતું: જ્ઞાન-લાભથી આ દેહમાં પ્રવેશો સાક્ષાત્કાર થાય છે—અને ‘જીવન મુક્તિ’ (સદેહે-જીવતાં મુક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરપાત થયા પછી એ મુક્ત જીવ સમ્વિદાનંદ પ્રવેશનું રૂપ બની જાય છે. ત્યારે, શ્રીરામાનુજાચાર્યે કહ્યું: છતે દેહે મુક્તિ અસંભવ છે. દેહ પડ્યા પછી પણ મુક્તિ અસંભવ છે. દેહપાત પછી ય જીવ જીવ જ રહે છે એ કદિ પ્રવેશ બનતો નથી. એ વળતે પ્રવેશનંદનો અનુભવ કરતો જીવ કલેશ મુક્ત બની જાય છે. શ્રી શંકરાચાર્યે

બ્રહ્મજ્ઞાતાની અધિકારી વ્યક્તિ એને જ ગણાવી છે જેને નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુઓનું સારું જ્ઞાન હોય, ત્યારે, શ્રી રામાનુજે કહ્યું છે. જે કર્મ તથા કર્મફળની અનિત્યતા જાણી લે છે એ બ્રહ્મ જ્ઞાતાની અધિકારી વ્યક્તિ છે નિત્યાનિત્યનું જ્ઞાન તો બ્રહ્મજ્ઞાન પછીની વસ્તુ છે.

આમ, જ્ઞાનમાર્ગી અને ભક્તિ માર્ગીઓના પદ જ્ઞાત્રા નિરાગ્રા પડ્યા ભક્તિ આદોવનના હવે પછીના આખા વિકાસમા ખીન અનેક પ્રકારના લેદો જોવા મળે છે, પરંતુ એની સાધનાની મૂળભૂત શ્રદ્ધા વિષે એવાજ્ઞતા રહી છે—પ્રભુને ચરતો આત્મમમર્ષણ મમી ઠોઈ મહાન આધના નથી ભક્તિ એટલે જ આત્મનિવેદન—પ્રપત્તિ—શરણાપન ગિયતિ, ઉપરાંત બીજી ઘણે અંગે એકવાક્યતા એ વાતમા છે કે જીવને પોતાના સ્વામીભૂત ભગવન્ની પામે પહોંચવા માટે ‘જીવની’ આવશ્યકતા રહે છે એટલે કે નારાયણના ચરણો સુધી પહોંચાડવાનું માધ્યમ આચાર્ય જ હોઈ ગયે છે બદલે આચાર્ય—પુરસ્કૃત જીવનો જ પ્રભુ સ્વીકાર કરે છે (આ વિષે અપવાદો જરૂર છે)

શ્રીરામાનુજ પછી થયા શ્રી મધ્વાચાર્ય (આશરે ઈ સ ૧૧૬૮—૧૨૫૭) એ પણ દક્ષિણ ભારતનું સત્તાન બનિ—હિંસાનું નિવારણ કરવા એમલો ‘પિટપથ’ (દોષના પશુરૂપો) ની આહુતિનો રસ્તો ચીધો એમલો ય રામ ભક્તિના મૂળ ઈડા નાખ્યા (આ આચાર્યશ્રીનો પ્રભાવ અનેક સદીઓ પછી, બંગાળમા પડ્યો જણાય છે—ગૌડીય વૃંદાવન ચેતન્ય—સપ્રદાયના ઉદયના)

મહારાષ્ટ્ર

કેમ જાણે દક્ષિણ ભારતનો આ પ્રવાહ ઉત્તર તરફ આગળ વધી રહ્યો હતો—મહારાષ્ટ્રમાં એનો ઉદય ખારમી સદીથી તો સ્પષ્ટ વરતાય છે.

મહારાષ્ટ્રમાં ભકિતનો આઘ મહાપંથ તે મહાતુલાવ. એના આઘ પ્રણેતા શ્રી ગોવિંદ પ્રભુ (આશરે ઇ. સ. ૧૧૭૬-૧૨૮૫) પરંતુ એના પ્રખર પ્રચારક એમના શિષ્ય શ્રી. ચક્રધર સ્વામી. (આ ચક્રધર મૃણ ભરૂચ જિલ્લાના; વિદર્ભમાં જન્મવસેલા). શ્રીકૃષ્ણ અને દત્તાત્રય-જાને એમના ઉપાસ્ય દેવો. ચક્રધરે આતુર્વલ્લેનો વિરોધ કર્યો હતો; ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે વેદોની કશી જરૂર નથી એવું ય કહી નાખ્યું હતું; અને તીર્થક્ષેત્ર તથા મત-દાન આદિ પણ મુક્તિ માટે મિથ્યા છે કહી, દેવ-દેવીઓની પૂજાનો એમણે ઈન્કાર કર્યો હતો; તથા સ્ત્રીઓ અને શુદ્રો સુધ્ધાને મમાન ગણી સન્યાસની દિક્ષા આપીને તો તેમણે તત્કાલીન સમાજનો ભયંકર રોષ વહોરી લીધો હતો—વિરોધીઓ, આ તે એમનો વધ કરીને જ ઝંખ્યા હતા !

આ પછીના, મહારાષ્ટ્રના બીજા પ્રભાવશાળી ભક્ત તે શ્રી જ્ઞાનદેવ (ઇ. સ. ૧૨૭૫—૧૨૯૬) માત્ર ૨૧ વર્ષની વયે એ સમાધિસ્થ જન્યા હતા. એમની ભકિતની ભૂમિ તે પંઢરપૂર. એમના ઈષ્ટદેવ તે શ્રીકૃષ્ણની બાલમૂર્તિ વિકૃત. એમના ભાઈ નિવૃત્તિનાથ, તથા સોપાનદેવ, અને એમની ભગિની મુક્તિબાઈ—એક આખા પરિવારે મહારાષ્ટ્રને

અદૈતવાદી સચ્ચુ—નિર્ગુણ મમન્વયી મૃધ્નુમકિત્ત્વં
 તેજસી રૂપ પ્રદાન કયું. જલે મહારાષ્ટ્રનાં ભાગવત
 સંપ્રદાયનો મુવર્ણયુગ બિગ્યો તેમના પિતા વિદ્યુત પંતે
 બાળપણમાં જ ગૃહત્યાગ કરી પાછો ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ
 કરેલો હોવાથી સમાજે એમને ‘આરૂઢ પતિત’ ગણી
 બહિષ્કૃત કયો હતા. એવા બહિષ્કૃત પિતાના સંતાન જાને
 થરને ય સમાજે રંભડવામાં બાદી ન રાખી-શુદ્ધોને જ
 યોગ્ય આચાર-ધર્મની એમને આજ્ઞા કરવામાં આવી. શ્રી
 જ્ઞાનદેવે મન્યાસને રથાને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ નિષ્કામ
 કર્મનો પ્રોથ આપ્યો. વૈદિક વર્ણધર્મનું સામાજિક રથાન
 સ્વીકારવા છતાં, ભક્તિ અને અધ્યાત્મના દોત્રે, સર્વની
 સમાનતા પ્રબોધી, અને વેદ કરતાં ય ગીતાનું વિશેષ
 મહાત્મ્ય પ્રમાણી વેદ જ ગીતારૂપે પ્રગટ થયા છે એમ
 કહી-પોતે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ (ગીતા) લખી સાચો જ્ઞાન-
 ભક્તિનો સમન્વય દાખવ્યો.

પરંતુ એ જ દિવસોમાં જેઓ કુલડીના હતા, કુલ
 બ્રૂટો હતા, શૂદ્રો અને પતિતો હતા, શ્રીઓ હતી-એ સૌને
 ભક્તિના મહા પંથે એકત્ર કરવાનો વિરાટ પુરુષાર્થ કયો
 શ્રી નામદેવે. તેઓ પણ શ્રીજ્ઞાનદેવના અમકાલીન હતા.
 તેઓ પોતે (શિષી-દરજી) જાતિના હતા. અને જાતિ
 વ્યવસ્થાની જડતાના લોગ બન્યા હતા. પ્રજ્ઞાતાન માટે તો
 એ અધિકારી જ ગણાયા હતા; પણ મદિરમાં ય તિર-
 શ્કૃતની જેમ હડપૂત થતા ગયા હતા. પરંતુ શ્રીનામદેવની

ભક્તિ આગળ બધા બંધ તૂટી ગયા બેતબેતામાં, એમની ભક્ત મંડળીમાં નરહરિ (સોની), સેનો (નાઈ), ગોરો (કુંભાર), સાવતો (માળી), બકે, લાશુ અને ચોખો મહાભક્તો તરીકે ઝળહળી રહ્યા. એમની નૈમિક ભક્તિએ અનેક ક્ષુદ્ર દેવદેવીઓની ઉપાસના, તીર્થ-વ્રત-દાન, યજ્ઞ, યાગદિ, લેહાલેહ, વિધિનિષેધ અને પક્ષાપક્ષીની સંકુચિત તાળાબંધી તોડી નાખી, વિકૃત-ભક્તિનુ જૃહદ દ્વાર ખોલી નાખ્યું. એ ભક્તિના પ્રેર્યો, શ્રીજ્ઞાનદેવ જેવા પરજ્ઞાની સંતે ય, નામદેવના સાથી સહયાત્રી બંની ગયા ! x x x

આમ શ્રી નામદેવ મહારાષ્ટ્ર મહાન ભક્તિ સપ્રદાય (વારકરી)ના આદ્ય પુરુષ બન્યા.

આ પછી લાંબે ગાળે, એકનાથનો જન્મ થયો. (ઈ.સ. ૧૫૩૨-૧૫૬૯) એમણે ભાગવતના એકાદશ સ્કંધની ટીકા લખી, ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ ગીતાનું સરોધન કર્યું : સાવાથ રામાયણની રચના કરી, કીર્તન અને પ્રવચનો દ્વારા, જ્ઞાન અને ભક્તિપૂર્ણ ભજનો દ્વારા મહારાષ્ટ્રને ફરી એક વાર લોકધર્મ બદલ્યો.

એ પછી આવે છે શ્રી તુકારામ (આશરે ઈ. સ. ૧૫૬૮—૧૬૪૯) જન્મથી જ શુદ્ધ ! ભયકર અન્યાય—અત્યાચારોના લોગ બનેલા આ સતની ખુમારી પણ કેવી છે ! ‘હું શુદ્ધમાં જન્મ પામ્યો છું એથી જ હું દાલિકતાથી દૂર છું...’ અને એમનું આખું જીવન રાષ્ટ્રની પીડિત

દશાથી દ્રવ્યા ક્યું; અને એમને માટે જનતાની સેવા જતાદંનની સેવા જની મર્ધ.

પરંતુ, શુદ્રને કાવ્ય-રચનાનો અધિકાર નથી; શુદ્રો જનભાષામાં વેદોનું રહસ્ય પ્રગટ કરે એનાથી મોટે અપરાધ કયો? અને શક્ત તુકારામની તમામ પોથીઓ નદીમાં પધરાવી દેવામાં આવી. એની માગે તુકારામે શું ક્યું? ઉપવાસ લઈ આવ્યું (કહેવાય છે કે ૧૩ મે દિવસે રૂબેલી પોથીઓ પાછી પ્રાપ્ત થઈ).

શ્રી તુકારામે ભક્તિમાં મદાચારી નીતિનું મહત્ત્વ આગળ ધર્યું; દામિકેની કઠોર ટીકા કરી, અને મ સાર ત્યાગ કર્યો વિના ભક્તિમાં સર્વ વર્ણના સમાન અધિકારની પુનઃસ્થાપના કરી. એમની મંડળીમાં સંતાણ (તેવી), નાવણ (માલી), ગવર શેઠ (વણિક), શિવળા (કાચાર) આદિ સર્વ ભક્તિના જ નહિ—રામેશ્વર (કર્મકાંડી), બદિણા બાઈ પાકક (શાકત), ગવર શેઠ (લિંગાયત) અને કચેશ્વર બ્રહ્મે જેવા (શાસ્ત્ર) પણ હતા. એમણે તમામ વિચાર-ધારાઓને સદાચારી વિદુલ ભક્તિના ધાગે સાધી લીધી. મામાનિષ્ઠ અને ધાર્મિક એકતાના આ ધ્વજધારીએ એ યુગની ભીત-વિહવલ-શુબ્ધ જનતાને વીરતાનું, નિર્ભયનું, સામર્થ્યનું અમૃત પાચુ. સ્વાભિમાન યુક્ત જીવનનો આદેશ આપ્યો—અને તેઓ યુગ-પ્રતિનિધિ સત્ત જની ગયા. શિવાજીના સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞની ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં સંત તુકારામનું અર્પણ અસાધારણ મહત્ત્વનું બન્યું.

ખંગળ

ત્યારે 'ખંગળમાં શી સ્થિતિ' હતી ? ભક્તિનો 'લાવ' વેશ કદાચ ખીજ પ્રદેશો કરતાં અહીં ઊંચા સ્તર પર પહોંચી ગયો હતો. ખંગળમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો શંખનાદ ડૂંકનારા ભકતો-સંતોમાં મુખ્ય હતા. વજ્રયાની અથવા તો સહજયાની યોગી-સિદ્ધો-ભકતો. એમને મતે, સહજ-અવસ્થામાં મન અને પ્રાણનો સંચાર નથી; 'ઉન્મત્તી લાવ'ની અવસ્થામાં મનનો સ્વાભાવિક-સહજ લય થઈ જાય છે-આવી નિર્વાણ સ્થિતિ પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે નિજ-સહજ સ્વભાવ છે; એજ તો સૌનું સાચું આંતરિક રૂપ છે; એ જ અંતિમ મહામુખ-અંતિમ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ છે; પરમપદની પ્રાપ્તિ છે. એનો એક માત્ર માર્ગ છે શુદ્ધો ઉપદેશ :

આ માર્ગ તંત્ર-માર્ગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.-એને અવધૂતી માર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે પરંતુ અનેક સહજિયા વૈષ્ણવો તાંત્રિક-ભક્તિને મહત્તા ન આપતાં રાગાનુગા પ્રેમભક્તિને જ પ્રાધાન્ય આપે છે. તે મુજબ, 'રાગ' (પ્રેમ)થી બંધન જન્મે છે, માટે મુક્તિ પણ 'રાગ'માંથી જ પ્રગટે. એટલે મુક્તિનું મહાસાધન રાગ-પ્રેમ છે-વૈરાગ્ય નહિ. જે રાગ અશુદ્ધ તથા મલિન જનતાં સંસારમાં બંધન રૂપ બને છે એ જ રાગ કલુષતા તથા કામનાથી રહિત જનતાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મોક્ષનું સાધન બને છે

xxxમાણસ પોતે જ લગવડંશ હોઈને સહજ રૂપે પ્રેમ ધારણ કરે છે. આ પ્રેમદ્વારા તે પોતાના વ્યક્તિત્વને

એટલે વ્યાપક જનાવી દે છે દે પ્રત્યેક જીવની સાથે પોતાની એકરૂપતા સ્થાપીને, તે દ્વારા, ભગવાનની સાથે પોતાની પૂર્ણ એકરૂપતા સાધી લે છે.

આથી મહાનિયા વૈષ્ણવો ‘ પ્રત્યેક માનવી ’મા સ્વરૂપ-ભાવ જીવે છે : દરેક શ્રી પુરુષે પોતાનામા સ્વરૂપ ભાવનો અનુભવ કરીને પાર્થિવ પ્રેમને અપાર્થિવ રૂપમા પરિણીત કરી દેવો જોઈએ (રૂપની અભિવ્યક્તિ એ શૂન, અશુદ્ધ, મલિન છે)

આ સપ્રદાયમાં કેટલાક પરદિવા—પ્રેમને બંધિના શ્રેષ્ઠ સાધન તરીકે જ માને છે પરંતુ—આ પદની વિશેષતા એ છે કે પુરુષે પોતાને શ્રી માનીને પ્રભુરૂપી પુરુષની ઉપાસના કરવી જોઈએ, એટલે કે પુરુષે પોતાની કામના તથા વાસનાને કાળૂમા રાખી ચૈતન્ય સંબંધનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ—આવો પુરુષ કામલ પ્રેમમય જીવેન્દ્રિય, તથા કામનારહિત બની જવાને કારણે સહજ-માનવ બની જાય છે

આથી જ સહનિયા સાધનાને જ માધુર્યભાવ કહેવામા આવે છે (જ્યારે ચૈતન્ય આદિ ગૌડીય વૈષ્ણવો મુખ્યતઃ માનવ સ્વભાવ અનુસાર સખ્ય, દાસ્ય તથા વાત્સલ્ય ભાવને ઉપાસનામા ઉપયુક્ત માને છે—અપવાદ રૂપે જ માધુર્યભાવ.) શ્રીમદ્ ભાગવતમા આ ગોપીભાવનું વિશુદ્ધ રૂપ આલેખાયેલું જ છે આરવારેમાના કેટલાક ભક્ત

(દા.ત. ચાંડાલ) ભક્તિ પણ ગોપીભાવની જ હોવાનું જણાય છે.

પરમ પ્રસિદ્ધ ભક્ત કવિ ચંડીદાસે (૧૫ મી સદી આરંભ) આ સહજભાવ સુકત મને ગાયો છે.

બંગાળમાં બાઉલ—ભજનિકોના સંપ્રદાયોના મૂળમાં પણ પ્રેમ એજ આનંદનું સાધન માનવામાં આવ્યું છે. બાઉલો તો સુકિતની વાત જ ક્યાં કરે છે ? એ તો પુષ્ટિમાર્ગી ભક્તોની જેમ ભલદું કહે છે—ભગવાન અને ભક્ત બંને બંધાયેલાં છે. તારે માટે વળી સુકિત કેવી ? ‘તારા-મારા’ સદા બંધનમાં જ તો પરમ આનંદ છે !

પરંતુ સમસ્ત બંગાળ અને મથુરા—વૃન્દાવન—પ્રજમ ડળને ભક્તિરસમાં ઝકેળી દેનાર દોઈ હોય તો તે શ્રી ચૈતન્ય (૧૪૮૫-૧૫૩૩) છે. સંકીર્તન એ જ એમનું આધ્યાત્મિક સાધન. સાધારણ પ્રાકૃત જનને ય અત્યંત સહજ એવું ! એટલે જ વિરાટ જનસમુદાયને એ ગાંઠો બનાવી શક્યા—પાછળથી અવતાર લેજે એમની મૂર્તિની પૂજા પણ શરૂ થઈ ગઈ ! એમનું અને એમના પછી ય, એમના અનુયાયી ગૌડીય વૈષ્ણવોનું અર્પણ ભક્તિ સાહિત્યમાં ગુણવત્તા અને રસની દૃષ્ટિએ અનન્ય જ છે.

ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારત

ઉત્તર ભારત અને પશ્ચિમ ભારત માટે ય મધ્યયુગ અસાધારણ ભક્તિયુગ હતો. જેને પૂરા અર્થમાં આદોલન

કહી શકાય એવું લક્ષિત—આદોલન આ યુગનું લક્ષણ જની ગયું...

દક્ષિણમાં શ્રીરામની લક્ષિતાનાં ઊંડાં મૂળિયાં આગવાર સંતોએ, રામાનુજ તથા માદ્ર સમા આચાર્યોએ રાખ્યાં હતાં. શ્રીરામાનુજના ગિર્ય શ્રીરાઘવાનંદ અને તેમના શિષ્ય શ્રીરામાનંદ (રામાનુજની ૧૪ મી પેઢીએ), નવા યુગના પુરસ્કૃતો જન્યા. શ્રી રામાનંદે તેમનાં પાછલાં વર્ષોમાં ઉત્તર ભારત—કાશીમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો સંખ્ય ફૂંક્યો. ‘વૈષ્ણવ-મનાબજ-ભાસ્કર’ એમના મહત્તીય ગ્રંથ. એમના ઇન્દ્રેવ તે રામ-મીતા-લક્ષ્મણની દેવ-ત્રિમૂર્તિ. એમને મને ય મુક્તિનું એક માત્ર સાધન તે લક્ષિત: ભગવાન રામચંદ્રમાં નિત્ય સ્મરણ પૂર્વક પરમ અનુરાગ! એમના મુખ્ય શિષ્યોમાં આપણે’ માટે મુપરિચિત તે કળીર (૧૪૪૦—૧૫૧૮) (પીંજરો વણકર), પીપો (રાજપુત); સેનો (નાવી), ધનો (ભટ્ટ), રૈદાસ (અમાર—ખાટકી) અને પદ્માવતી જેવી નારી! કળીર નિશુંલ્ય લક્ષિતનો એક મહાન સંત કવિ થઈ ગયો. તે જ રીતે કળીરના શિષ્યોમાં એનો પુત્ર કમાલ અને દાહુ, રજ્જીણ વગેરે મુસ્લિમ ભક્તોની ગણના આગળ પડતી છે. અને તેમની અસર મલિક મહમદ જાયસી જેવા પ્રથમ પંકિતના સૂફી ભક્ત કવિની વાણીમાં ય અનુપ્રાણિત થયેલી જોવા મળે છે. (૧૪૯૫—૧૫૯૨) જો કે રામલક્ષિતની પ્રખર પ્રેમધારા પાછગથી વહાવનાર તુલસીદાસજી (૧૫૩૨—૧૬૩૨ વચ્ચે)—તેમનું રામચરિત માનસ ભારત વર્ષનું બીજું લાગવલ જની ગયું.

તો વળી, મૈથિલના પરમ ભક્ત કવિ વિદ્યાપતિએ (૧૩૫૧—૧૪૨૦) રાધાકૃષ્ણના શૃંગાર પ્રેમની વિવિધ અવસ્થાઓ—આકુલતા, ઉત્કંઠા, મિલન, સંલોગ, વિરહ પીડા, કામકાતરતા, ઉપાતંત્ર અને આત્મસમર્પણ આદિ અનુભૂતિઓ અને ચેષ્ટાઓનાં પદો—ગીતો દ્વારા, ભક્તિ અને શૃંગારને એક નવા જ સ્તર પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં—જેની અસર કબીર અને સૂર જાને ઉપર ઊડી વરતાય છે.

ગુજરાતમાં આપણે માટે મુપરિચિત નરસિંહ, અખો અને દયારામે વહાવેલા ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રવાહો ભારતીય પરંપરાના જ પુષ્પો છે—જેમાં મીરાંનું અર્પણ અનન્ય અંદિતીય છે.

પરંતુ આ યુગની કૃષ્ણ ભક્તિનું મહત્ત્વ કેન્દ્ર તે તો મજ-મૂમિ; એની ભાષા તે મજબોલી; આચાર્ય નિમ્ગાક એના પુરસ્કર્તા. દક્ષિણ ભારતમાં બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ્યા હતા, અને ઉત્તર ભારતમાં વિશેષે કરીને —મથુરા—મંડલમાં યમુના તીરે ધ્રુવ ક્ષેત્રે રહી કૃષ્ણ ભક્તિનાં રોપ ઉછેર્યા હતા. એ પછી મજમૂમિને પ્રેમ ભક્તિથી અભિધિક્ત કરી દેનાર પ્રગટયા હતા ચિતન્ય પ્રભુ. તે આપણે જોઈ ગયા.

આ આખી ભૂમિકાને એક અભિનવ સ્તર ઉપર લઈ જવાનો પુરુષાર્થનો યશ જાય છે. આચાર્ય શ્રીવલ્લભને

ફાળે એમણે પૃથક્કરણને ભાગવત ધર્મમાં પરિણામિત કર્યો,
એમણે ભાગવત ભાવનાને એક ભાવનામાં એના પ્રોત કરી

શ્રીવત્સ પોતાના દર્શનને સુધધાર્મિક કહે છે,
અને તેમનો સપ્રદાય પુષ્ટિમાર્ગ આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિએ
ભક્તિની શ્રેષ્ઠ કક્ષા તે પુષ્ટિમાર્ગની શ્રેષ્ઠ કક્ષા છે તેમાં
ઇષ્ટદેવ પાનેથી મોક્ષ ફળની અપેક્ષા નથી તેમાં કર્મની
અને જ્ઞાન—એકેની અનિવાર્યતા નથી એવો ફળ રહિત,
સાધન રહિત ભક્તિ પથ છે એમાં ઇશ્વરને ચરણે આત્મ
સમર્પણ, ઇશ્વરનો અનુચ્છેદ કેવળ કૃપાની જ અપના રહે છે
આ રીતે, ‘પુષ્ટિ ભક્તિ’ સાધન નિરપેક્ષ છે એમના મતે
ઈશ્વરના અવતારનું પ્રયોજન દુષ્ટ-જનનું દલન અને સાધુ-જનનું
પરિત્રાણ કરવાનું માત્ર નથી એ તો બીજા માધનો દ્વારા
ય શક્ય છે અવતાર ધારણનું પ્રયોજન તો માનવીને
સાધન નિરપેક્ષ સુકિતનું જ્ઞાન આપવા પૂરતું જ છે

સાધક માટે ઠોઠ સાધનાની અપેક્ષા રહેતી નથી
ભગવાન પોતે જ પોતાના લીલા વિલાસથી, પોતાના
અનુચ્છેદથી સુકિત પ્રદાન કરે છે

અવભત્ત, કર્મ અને જ્ઞાનનો અહીં ઇન્કાર નથી,
તથા નવધાભક્તિનોય ઇન્કાર નથી પરંતુ એ બધી
સાધન-ભક્તિ છે સાચા પુષ્ટિજીવ માટે ઠોઠ પણ ભાવે
ભગવાનનું ભજન એ જ એકમાત્ર સાધન બસ છે આ
માનસી ભક્તિ તનુલ અને વિત્તની ભક્તિથી શ્રેષ્ઠતર છે,
સાધનની અપેક્ષાવાળી ‘મધોદિકી પ્રપત્તિ’ કરતા પુષ્ટિ
પ્રપત્તિ’ ઉચ્ચતર છે

લગવાનને મળવાની આતુરતા, વિયોગમાં નિરંતર વ્યાકુલતા એ જ લકતની પરમ તૃપ્તિ-પ્રાપ્તિ છે.

શ્રીવલ્લભના મતે, નંદા અને યશોદાજીને પોતાના પુત્ર પ્રત્યેનો વાત્સલ્ય પ્રેમ આવી લકિતનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. (જો કે શ્રીવલ્લભના પુત્ર શ્રીવિકૃલ્લનાથજીએ વાત્સલ્ય લકિતને સ્થાને મિલન આતુરતા વિરહી ગોપીના શૃંગારી પ્રેમને મહત્ત્વ આપ્યું છે) પરંતુ આ બંનેમાં એકાગ્ર વિરહની ભાવના રહેલી જ છે—અને લકિતની સર્વોચ્ચ કક્ષાએ તો એ મિલન વિરહભાવ નિરંતર અનાયામ પ્રેમભાવનું વ્યસન બની જાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના પદારવિદ્માં, સર્વથા, સર્વાત્મના, સર્વ ભાવે સમર્પણની વૃત્તિ-દેશ, કાળ, જાતિ, વર્ણ કે અન્ય તમામ લેદ વિના સૌને માટે, સદાકાળ શક્ય છે.

આચાર્ય શ્રી વલ્લભની આ પુષ્ટિલકિત સુરદાસ, પરમાનંદદાસ, દયારામ, કેશવ ભટ્ટ, નાલાજી આદિ લકત-કવિ-પંડિતોને પ્રેરણા આપવા સમર્થ નીવડી છે; અકળાર યુગનાં રત્નસમા મંગીતકાર તાનસેન તથા ટોડરમલ, ગિરણલ આદિ રાજનીતિજ્ઞોને પ્રભાવિત કરી શકી છે; એટલું જ નહિ પણ, હિંદુ ધર્મની તમામ જાતિઓ અને સ્ત્રીઓ ઉપરાંત વિદ્યર્થી મુસ્લિમ રાજકર્તાઓથી માંડી મામાન્ય મુસ્લિમજનને આકર્ષી પોતાનામાં એકરૂપ બનાવવા સમર્થ નીવડી છે એ જોવું તેવું પ્રદાન નથી.

આ પુસ્તકે 'મુશ્વિમ વૈષ્ણવો' આના અનેક ઉત્તરવત
 દેખાત નહીં દેરે છે અહીં રજૂ થયેલા પ્રમગોમાની મપૂર્ણ
 ઐતિહાસિકતાની અને અભ્યરિક્તતાની વાત બાબતુ પર
 રાખીએ તો ય એક વાત નિર્વિવાદ પ્રગટ થાય છે કે, યવન
 મગદાર આર્યજ્ઞાન ગ્યજ્ઞાન બની શક્યો, અને અવીજ્ઞાન
 પઠાણ પ્રજવાખી બની ગયો,—જેના હૃદયમા પ્રજના વૃક્ષ
 ફૂલ લતામા એટલો અનુરાગ પ્રગટ થયો કે એતુ એક
 પાદડુ તોડવામા આવે એ એનાથી મહત્ત ન વધુ મોક્ષની
 અને વૈદ્યુઠની ઝળના કરતા ય પ્રજવાસનો તવસાટ વધી
 ગયો અને આ ભાવાવેશમા એમણે અનેક પદો લખ્યા
 હોવાતુ ય કહેવાય છે—

કોટિ હૃદયમે અવતરુ પ્રજવાખી હુવે રટાયુ
 અવીજ્ઞાન આન આહતખડિ, કૃષ્ણ કૃષ્ણ મુખ ગાયુ

અને આ ભક્ત અવીજ્ઞાન પઠાણની પુરી ખાનગી
 રમિડ હૃદયા—આ જન્મ અવિવાહિતા કામવર્જિતા બની
 ગઈ તો વગી કુજગી જેવી યવનાને મુખે ઝારીથી જળ
 ખાન કગવવામા શુસાઈછને ધર્મનો બાધ ન આવ્યો—
 કેમકે ભગવાનનો અનુગ્રહ હયા છવ ઉપર દયારે થયે
 એ તો દેવજ ભગવાન જ નહીં શકે! દેવજ ઉચ્ચ ટોટિના
 વૈષ્ણવો જ નહિ, સૌએ, સાચા વૈષ્ણવ થવુ હોય તો સૌએ
 સમારી લોદાભેદગણી સર્વ છવો તરફ સમદષ્ટિ દાખવવી
 હી

મહામૂદ, અરાની, અમૂર, નારી કુજરીને પણ વાકિતની

લગની લાગી ગઈ; તે એકનિષ્ઠ સેવિકા બની ગઈ; અને એના અંતઃકાળે ગુંસાર્ધછએ બેઠે એને આંગણે જઈ અલૌકિક પ્રાપ્તિના આશીર્વાદ આપ્યા.

વૈદિક ધર્માનુમાર જે ઘટના અશક્ય હતી તે ‘પુષ્ટિ’ પંથે શક્ય મની:

“જાતિ પાંતિ પૂછે નહિ કોઈ,
હરિકો ભજે સૌ હરિકો હોઈ.”

અને ‘બડી’ જાતિનો બાગીખાન પકાણ વૈષ્ણવ કીર્તન આસપાસ બની ‘ધર્મપ્રાણ’ બાગીખાન બની ગયો! કયું પ્રાયશ્ચિત કરીને? ખુદ મુસ્લિમ કુટુંબમાં રહીને, સ્વકીય ધર્મની વચ્ચે ન આવે એવી માતાપિતાની બધી આજ્ઞાઓ ભિક્ષાવીને ય, તે પરમ વૈષ્ણવ બની ગયો—બાદશાહ અકબરની આગળ નિર્ણય રીતે પ્રાણની આહુતિ આપવાની તૈયારી પ્રગટ કરીને, ધાસ જેવી લઘુતા અને સેવા—તત્પરતાના ગુણ કરીને બાગીખાન મજવામી બની ગયો.

ભાગવત ધર્મની આ ભક્તિધારા ૧૨ થી ૧૭ મી સદી હરમ્યાન જે સવિશેષ સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ છે એનું સ્વરૂપ ભારતની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પાર્શ્વભૂમિમાં છે.

હિંદુ ધર્મના પાયા સમાન ગણાતી, શાસ્ત્રવિહિત ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ઉપર આવડો મોટો અને આટલો પ્રચલ પ્રહાર, આટલો એક ધારો અને આટલો પરિણામદાયી, શ્રી રીતે શક્ય બન્યો? ભક્તિનું આવું સૌમ્ય છતાં ઉદામ-ઉદ્ધારક સાર્વજનીન રૂપ આથી શક્ય બન્યું? એનું એક

અતિ મહત્વનું કારણ તે ભારતના ઇતિહાસમા જ રહેલું છે—૧૧મી સદીથી ભાગ્ય વર્ષની પ્રાચીન સુદૃઢ સમાજ-વ્યવસ્થા ઉપર આવેલી એક કટોકટીમા રહેતું છે ભક્તિ યુગનું ઐતિહાસિક રહસ્ય ચમત્ક્રમ માટે આ પાશ્વર્ય ભૂમિકામા ડોકિયું કરી લઈએ

શુન્તોના સુવર્ણયુગ પછી ભારતનો પ્રમુખ આર્થિક ઝડપ-રૂઢિચુસ્તતા અને વર્ણશ્રેણીના ઉચ્ચનીચ ભેદોના બદલોમા શુભગાઈ રહ્યો હતો—હિંદુ ધર્મમા જ નહિ, એક વખતના ક્રાંતિકારી ગણાતા ખૈદરખાનમા ય લય કર સડો ધર ઘાલી બેઠો હતો

આતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા એક સમયે સામાજિક શ્રમ વિભાગને અનુલક્ષી, સામાજિક સંઘર્ષને હળવો રાખી, સામાજિક સમતુલ્ય સાચવવાની ચાવી રૂપ હતી પરંતુ ધીમે ધીમે કરતા તે સર્વથા વિકૃત બની ગઈ—ગ્રાહ્યો જ તમામ જ્ઞાન, શાસ્ત્રો, સંસ્કૃત ભાષા, સંસ્કૃતો અને સત્તાના ઇન્કારકાર બની ગયા, અન્ય વર્ણો પ્રત્યે અપમાનિત તિરસ્કૃત વવણ દાખવતા થઈ ગયા, અને ઉપલા ત્રણ વર્ણોનું શુદ્ધો પ્રત્યેનું વવણ તો બચકર અમાનવી-અત્યાચારી હુદ્દે પહોંચી ગયું, ઓળખ રથાન પણ એક દામી અને ઉપલોભના સાધન સમુદાય લાગ્યું, શાસને નામે વ્યવહાર ધર્મની પરિપાટી દરેક વર્ગ માટે જડ બની ગઈ, એમા ક્ષતિ કરનારા સૌ ગણિત્વ થઈ સામાજિક અત્યાચારોના ભોગ બન્યા બીજા બાજુ, ભારત-ખંડારથી ચાલી રહેલી ટોળીઓને ચોતાની અદ્ય આત્મચાત

કરી લેવાનું સત્વ (આગળના યુગમાં હતું તેવું) હવે રહ્યું ન હતું. એટલે બહિષ્કૃતો અને આગંતુકોના નાનાવિધ વાડાઓ વધી રહ્યા હતા-ખૌદો, શાકતો, શૈવો તથા બંગાળમાંના ડોમ, હાડી, અને પંજાબમાંના નાથ, નિરંજન, પાશુપતો વગેરેના વિશાળ સમુદાયો વેદ ધર્મની બહાર ફેંકાઈ ગયા હતા, અથવા બહારના જ ગણાતા રહ્યા હતા-તે એટલી હદે કે 'વેદ પ્રણિત' કરતાં 'વેદ બાહ્યની આચાર બ્રહ્મો'ની મંજૂર વધી રહી હતી. અસંખ્ય વર્ષો 'હલકી' અને તિરસ્કૃત ગણાવાને કારણે વ્યાપક સમાજ જીવનના વિકાસમાં જ બાધા પેદા થઈ ચૂકી હતી. આમ, એક બાજુ વર્ણશ્રમ ધર્મ દમનનું સાધન બન્યો હતો, તો બીજી બાજુ, ઉપલા વર્ગો (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય) એશઆરામમાં પડ્યા હતા, અને પંથ-પંથની વચ્ચે, રાજ્ય-રાજ્યની વચ્ચે વિદ્રેષનો અગ્નિ બદળાઈ રહ્યો હતો.

સમસ્ત જીવનના આવા કટોકટીના પ્રસંગે ભારત વર્ષની ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક-સામાજિક પરિપાટીથી અને પ્રજાસિંથી સર્વથા લિન્ન એવી બહારની ઈસ્લામી શક્તિનું બેવડું 'આક્રમણ' શરૂ થયું. આરંભમાં (૮મી સદીમાં) જૂન ફકીરો, સતો-સૂફીઓએ ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો; એ બધા ઈસ્લામ ધર્મી હતા; તેમાં ય સૂફી-ભક્તો-કવિઓ તો પ્રેમ ભક્તિ પંથના પુરસ્કર્તા હતા; વળી, આમેય, ઈસ્લામમાં વર્ણભેદો હતા નહિ. જો કે એ ધર્મની બહારના સૌ કાફરો હતા; પરંતુ એ ધર્મના અંદરના સૌ સમાન હતા

—નમાજ, પાઠ, તીર્થ, લોજન, લગ્ન આદિ વ્યવહારોમાં રાજધી રક યોને મમાન અધિકારો હતા, મમાન સ્થાન હતું આ રીતે, ધાર્મિક સાસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઇસ્લામ ધર્મી સૂફી ભક્તિપથી કવિઓના સમાગમની અસર ભારતીય ધર્મભાવના, અને ખાસ તો, વર્ણવ્યવહાર ઉપર થવા સર્જાયેલ હતી જ પરંતુ આ કેવળ સાસ્કૃતિક આગમનથી જ પત્યુ નહિ. જોતજોતામાં તો, ખરેખરુ લયાવહ આક્રમણ તૂટી પડ્યું વિદેશી મુસ્લિમ રાજનકતીઓ ભારત પર તૂટી પડ્યા (ઈ સ ૧૦૦૦ થી) ઘોરી અને ગઝનવીઓએ ફરીફરી ઉપરા ઉપરી આક્રમણો કરી ભારતીય સ્વાધીનતાને ખડિત ઠરી નગરો અને ધર્મસ્થાનો ધરાશાયી થયાં, લૂંટ્યા, મૂર્તિઓનો નાશ કર્યો અદ્યક સપત્તિ અને સ્થાપત્યો લૂટી સાથે લઈ પોતાને વતન પાછા ફર્યા

પરંતુ વાત આટલે જ ન અટકી આ પછી (૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬) ખિલજી, તઘનખ, મૈયદ અને લોદી વગીઓએ ભારત પર આક્રમણ કરી, સત્તા ઢળવે કરી, સત્તાના કેન્દ્રો ઊભા કર્યા—અને ભારતીય ધર્મના ઉધ્વસની અને ઇસ્લામી ધર્મના વિસ્તારની ઠારવાઈઓ ફૂર હાથે ચલાવે રાખી—સત્તાના બળે, ભારતના સમસ્ત ધાર્મિક—સાસ્કૃતિક પાયા ઉપર પ્રહારો ઝીક્યા મદિરો અને મૂર્તિઓનો ઘાણ વાળ્યો, ધર્મ—તીર્થસ્થાનો બ્રષ્ટ કર્યા, હિંદુઓને વટલાવ્યા, દેવળો—મદિરો નવા સ્થપાવા સામે જુનાનો છૂણાંદાર ઢરવા સામેય પ્રતિબંધો મૂક્યા, આર્થિક રીતેય બિન ઇસ્લામીઓને રજક્યા (જજીયાવેગે), તથા સામાજિક

જીવનમાં ય ડખલ કરી-અમુક અસ્ત્ર-વસ્ત્ર તથા આભુષણો વગેરે ઉપર નિયંત્રણ નાખ્યું; અને રાજ્યનાં મુખ્ય સ્થાનો પરથી હઠાવી ય દીધા.

ખીજી ખાજી, જેમણે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એમને માટે બધા રસ્તા ખુલ્લા થઈ ગયા. એ સૌ સુરક્ષિત બની ગયા!

પરિણામ શું આવ્યું? આપણે ત્યાં શું બન્યું? સુરક્ષા, સત્તા, મુખસગવડની લાલસામાં સૌથી ઉપરના વર્ગો (બ્રાહ્મણો રાજવીઓ અને શ્રીમંતો) ના સમૂહોના સમૂહો ધર્મ-પરિવર્તન કરી, સ્વાર્થમાં આંધળા બની, લયથી ઠંપી બિરી, દીનતા અને લાચારી સ્વીકારી, સરકારી દફતરોમાં અને સુરક્ષિત અત્તાસ્થાનોમાં ગોઠવાઈ ગયા. ખીજી ખાજી? વર્ણધર્મના વર્ચસ્વ નીચે શુંગળાઈ રહેલી અને હડધૂત થયેલી હલકી ગણાયેલ જાતિઓ—જૂથો—સમૂહોએ “સૌની ધાર્મિક સમાનતા” જાહેર કરનારા ઇસ્લામ ધર્મને રાજી ખુશીથી (કે ના છૂટકે) અપનાવી લઈ સૈકાઓથી પ્રવર્તતા દમનમાંથી છૂટકારો મેળવ્યો!

પરિણામ, સ્વાભાવિક રીતે જ, એ આવ્યું કે હિંદુ ધર્મના પાયા ખખડી બિઠયા—બ્રાહ્મ ઈમારત ઢકડભૂસ તૂટવા લાગી.

ભારતને માટે આ ઘટના સર્વથા અભિનવ હતી. સવાલ સીધો આવી બિભો રહ્યો હતો—હિંદુ ધર્મ-સંસ્કાર ટકશે કે ખતમ થશે? આજ સુધી ‘હિંદુ’ શબ્દ ઠેાઠ્યો

વાપર્યો ન હતો, કોઈએ માલખ્યો ન હતો ? અને આજ સુધી, આયં ધર્મની કૌરીક વ્યાખ્યા કોઈએ કરી ન હતી આજ પૂર્વે, ભાગ્ય બહારથી અનેક પ્રજાઓ ભારતમાં આવી હતી— આર્યો પત્રી શ્રીક, શક, કુશાન, હૂણ, મિથિયનો અને શુન્નરો આદિ ટોળીઓ આ ભૂમિમાં પ્રવેશી, આ ભૂમિના સસ્કાર—સમાજમાં જ સમાઈ ગઈ હતી આર્યોના એક યા બીજા વર્ણોમાં એ એવપ્રોત ચર્મ ગઈ હતી સ પૂર્ણ મીતે ભારતીય બની, ભારતની પરપરાને અપનાવી, સહિયારા પુરુષાર્થમાં એક રૂપ બની ગઈ હતી એમનો ધર્મ, એમનો સસ્કાર, એમનો આધાર—એમનું બધું જ ભાગતીય ધર્મ—આચાર કે સસ્કારની જ એક વિશેષતા—વિવિધતા રૂપે ધ્યાન પામ્યા હતા

પરંતુ જિવામી આક્રમણનું રૂપ લુહુ રહ્યું, અને એથી સમસ્યાઓ પણ વધુ ગભીર અને જટિલ બની ઊઠી હિંદુ ધર્મ—સસ્કાર ટકશે કે ખતમ વગે ? ધર્મ અને સસ્કારના મરક્ષણનો માર્ગ શો ?

અલગત, ત્યારે ય જડધર્મી જડભારતોએ ધર્મ—રક્ષાને નામે વધુ ને વધુ મકુચિત વાડાઓ ઊભા કરી, વધુ ઠકોર જડ બધનો—નીતિ નિયમો, આચારો ઊભા કરીને ઊભા જ રમ્તો લીધા !

બીજો ઉપાય જ્ઞાનમાર્ગનો શ્રી શકરાચાર્યે અને

૧ મધ્યકાલીન ધર્મ સાધના હમરીપ્રત્યાદ દિવેદી કહ હ ક હિન્દુ રમ્દ જ સુગિમોએ બનાવેલો છે

કર્મમાર્ગનો શ્રી કુમારિલ ભટ્ટે અજમાવી જોયો હતો. પરંતુ સર્વસાધારણ પૃથક્કર્મ માટે એ બંને અશક્યવત બન્યાં હતાં. પ્રભુનો આત્મા કોઈ રાજમાર્ગની યોજના જ હતો.

આવી હીન-હીન દશા અને છિન્નભિન્નતા તથા અંધાધૂંધી અને ખરેખરી કસોટીના કાળે, જો કોઈએ મૃતપ્રાય ભારત વર્ષને નવપ્રાણિત કરવાનું સાહસ કર્યું હોય, અભિનવ અન્નેક પુરુષાર્થ કર્યો હોય, તો તેનું ગૌરવ અને શ્રેય ભાગવતધર્મી વૈષ્ણવ આચાર્યો-સંત-ભક્ત-કવિઓને છે. ભક્તિ આંદોલનના આ દુરંધરોએ સાચા ધર્મની રક્ષા તો કરી જ; પણ સાથેસાથ સમસ્ત સામાજિક—માંદગતિક સાહિત્યિક પુનરોત્થાનની મથાણ પણ પેટાવી.

કોઈએ નિશુંલ ધારાના અગ્રણી બની, તો કોઈએ સગુણ ધારાનો આશ્રય લઈ, કાર્ય તો એક જ કર્યું. કેટલાકે હિંદુ જાતિના બાહ્યાચારની શુષ્કતાને સાચા જ્ઞાન દ્વારા અને શાસ્ત્રોની સંગતિ-સમતિ દ્વારા સ્થાપિત કરીને હિંદુ પ્રજાસિંહમાં આવશ્યક ફેરફારો કરવાનો ‘મુધારાનો પંથ’ પકડ્યો; તો બીજાઓએ પૌરાણિક અવતારોનો આધાર લઈ, બાહ્યાચારની શુષ્કતાને કેવળ પ્રેમભક્તિના પૂરમા ડુળાડી દઈ, ‘ભક્તિ પંથમાં સૌની સમાનતા’ નો વિદ્રોહી વીરતા ભર્યો માર્ગ અપનાવ્યો.*

*શ્રી વલ્લભાચાર્ય પરિચિતિની ગલીરતા અને ઉકેલ ૨૦૪ ક્રમના લખે છે : “દેશ મ્લેચ્છોદી આક્રાન્ત છે; મ્લેચ્છોદી કચડાયેલો

ઈતિહાસમા એ ધામ અવિસ્મરણીય રહેશે કે જ્યારે ઉપદ્રા વર્ગના અને વર્ણના પ્રતિષ્ઠિતો વિદેશી વિધર્મી સત્તા સાથે હાથ મિલાવી સ્વાર્થ-સાધના કરી રહ્યા હતા ત્યારે અસંખ્ય ભક્તો -સતો-ઽવિઓએ (ખાસ કરીને નીચલા વર્ગના ગણાથ એમણે !) અમાધારણુ જોખમો-અત્યાચારો અને મોત મુધ્યાને આવકારી લઈ વિષય પરિસ્થિતિનું ચિત્ર આલેખ્યું હતું, અન્યાય અને અનાચાર, દલ અને વિવાસ મામે નિર્ભયપણે નિષ્ઠાપૂર્વક પડકાર ફેંક્યો હતો અને આર્યધર્મની જીખડી ગહેવી ઈમારતના પાયામા સાચા માનુષી ધર્મની પુનઃસ્થાપના કરી પમસ્ત જનસમુદાયોને ધૈર્ય, હિંમત, વીરતા અને આસ્થાને પથે દોરી હતી

તેમણે અસ્કૃત ભાષા અને સસ્કૃત સાહિત્યમા સીમિત રહેલું પ્રજ્ઞજ્ઞાન જ્યારે જનબોધથી બહાર ગળી ગયું હતું ત્યારે, એ જ વૈદિક વાર્તા, નવે કેપે, લોકવાણી અને

દેશ પાપનો આલય ગની ગોન છે તીર્થોની દશા થી વર્ણવી જાય ? ગમાદિ સમસ્ત ઉત્તમ તીર્થો ધર્મના આક્રમણથી પીડિત છે આને મારણે એ તીર્થોનું આધિ દૈવિક રૂપ નષ્ટ થઈ ગયું છે '.

" અશિક્ષા તથા અજ્ઞાનને મારણે, અર્થ ન અમજ્ઞાને કીધે વેદોના મનો નષ્ટ થઈ ગયા છે

" આની દશામા શુનો તથા સ્ત્રીઓની મુર્ખિ ભવા, આ વેદા પ્યનન નિરત દુર્જન માર્ગોથી થી રીતે ધર્મ શકે ? એમને માટે કોઈ સીને રાજમાર્ગ દોવો જોઈએ જનાથા નિઃશ્રય તથા નિઃમદાન લોક સમસ્ત બધનોથી મુક્ત થઈ શકે x x x આ માર્ગ તે જ અનુમેદ માર્ગ— " રૂપ્ય એ જ પ્રતિમ્મ "

લોકલાપામાં ધરી દઈને, સંત-ભક્ત-સમુદાયે સામાજિક ક્રાંતિનું એક મહાન લોકભોજ સાધન તૈયાર કર્યું હતું. —હવે કોઈ સંસ્કૃત-મહાપંડિતને જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઈજારો રહેતો નહિ, ધર્મજ્ઞાનનો અર્થ સૌ ભક્તો-સંતો-કવિઓએ પોતાની રીતે પ્રગટ કરી ઈજારાશાહીને જ નાબુદ કરી દીધી છે !

આમ, પ્રાકૃત (લોકલાપા), જગર અપભ્રંશમાં ધર્મનું રહસ્ય અને નવનીત પ્રજાના હાથમાં ધરી દઈને, તથા ભક્તિ પંથમાં ઉચ્ચનીચ, જાતિ-વિજાતિ, ધર્મી-અધર્મી-વિધર્મી, જ્ઞાની-અજ્ઞાની, સ્ત્રી-પુરુષ, સાધુ-ગૃહસ્થી, પાપી-પુણ્યશાળી એવા સામાજિક ભેદોને ભક્તિના રસાયણમાં ઓગાળી નાખી ને, ભક્તિ રસના સૌને એકરસ, એક સમાન, એકમય બનાવી દઈને, મધ્યયુગી આચાર્યો-સંતો-ભક્તો-એક પ્રચંડ સામાજિક લોકશાહી ક્રાંતિ જ કરી ગયા છે એ વિષે શંકાને સ્થાન નથી.

ભાઈ શ્રી. ચીમનલાલ વૈદે સાચી શુદ્ધ ‘પુષ્ટિ પ્રપત્તિ’ થી “ મુસ્લિમ વૈષ્ણવો ” નો આટલો ભાવવાહી સુંદર પરિચય કરાવીને ભક્તિધારાનું માર્મિક રહસ્ય છતું કર્યું છે. એમણે મારા જેવા ‘પુષ્ટિ બાદ્ય’ ને આવા પુસ્તકમાં કેક લખવાનું સૂચવીને મને જે અભ્યાસ અને ચિંતનની તક આપી છે તે માટે હું તેમનો અંતઃકરણ-પૂર્વક આભારી છું.

प्रपत्तिमार्ग

ने श्री शंकरदास भणिसास वडीस

This path of प्रपत्ति is accessible to all irrespective of caste colour or creed श्रीयादभः गमानुज and all the souls वैष्णव आचार्यः have adopted प्रपत्तिमार्ग in their systems यथिग्रः i.e. purificatory threads are given by the वैष्णव आचार्यः to all the souls including छोडरादिः and even out castes This doctrine of प्रपत्ति means complete surrender to the will of the भगवन् the Blessed Lord श्रीकृष्ण According to this प्रपत्तिमार्ग, the whole task of release (मोक्ष) rests upon God almighty श्रीकृष्ण and upon his spontaneous and unselfish grace It holds that परमकृपालु भगवान् feels the pain of suffering souls and so His grace (कृपा or पुष्टि) flows freely even upon the ignorant and निःसाधन souls Who have completely surrendered themselves to Him

श्रीवल्लभाचार्य has preached कृष्णशरणमार्ग or भगवत्प्रपत्तिमार्ग as a distinct universal religion in पुष्टिभक्ति and accordingly his worthy son and successor श्रीपिठुलेशभुचरण has liberally admitted within the pale of कृष्णशरणमार्ग all the souls irrespective of their caste, creed or colour Realis

ing the importance of सर्वोद्धारक nature of भगवत्प्रपत्ति he freely allowed कृष्णसेवा not only to ब्रिजस, & श्रीशुद्धादिस but even to पतितs i-e to out castes like वेदयास & माछीमार मेहादीमार, अन्त्यजस i-e to untouchables like चहुडा मोहनमङ्गीs & sweepers and to ययनस like रमखान, अलीखान पटान & his daughter (who were respectively said to be the worshippers of the present कृष्णस्वरूप of श्रीमदनमोहनजी & श्रीललितप्रियभङ्गिरायजी of Bombay) ताज-मीनी and other ladies of the harem of Emperor Akber. Both श्रीमदाचार्यचरण & श्रीविठ्ठलेशमभुचरण have indeed, exemplified universal brotherhood in religion by preaching the राजमार्ग of कृष्णसेवा, कृष्णशरण or भगवत्प्रपत्ति to all in पुष्टिमार्ग, the सर्वोद्धारक nature of which can be boldly proclaimed and practised even to-day for the uplift of the ardent अन्त्यजस by the true ब्रह्मभूयस to the eternal glory of विश्वोद्धारक Blessed Lord भगवान् श्रीकृष्ण & श्रीबल्लभाचार्य. This महादार सर्वोद्धारक चरित्र of श्रीमदाचार्यचरण & प्रभुचरण is truly pointed out by श्रीहरिरायजी who bows down offering to both of them the epithets:- कृष्णाश्रयहृदयाय नमः । पतितसङ्ग्रहणाय नमः । विश्वोद्धारणदक्षाय नमः । पतिततारकाय नमः । सर्वोद्धारकाय नमः । It would be a great glory of the विश्वधर्म पुष्टिमम्प्रदाय of our सर्वोद्धारक अखण्डभूमण्डलाचार्य, if the liberal attitude of श्रीविठ्ठलेशमभुचरण & भगवदीय चाचा हरिवंशजी who admitted within the

pale of कृष्णशरणमार्ग even मित्रs, कोटिs, पतिs, अन्य
 जs म्लेच्छs and other पापयोनिs & uplifted them,
 be at present revived and generously practised to
 respond to the present-day cry of अन्त्यजोद्धार with
 out trespassing, of course, the मर्यादा of आचार
 शुद्धि of द्विजवैष्णवs. In keeping with the सर्वोद्धारक
 spirit of भागवत ७-७-४९, -५५, श्रीवल्लभाचार्य does
 permit even by शरण the शुद्धि, भगवत्सेवायोग्य
 and उत्तार of अन्त्यजs and other पापयोनिs in २-४-१८
 भागवतसुषोधिनीः-अन्त्यजा ज्ञातितः कार्यतमं दुष्णं. भक्त-
 समाश्रयणमात्रेण शुद्धा भवन्ति। भक्ता इव भगवत्सेवायोग्या-
 भवन्ति। अन्यऽपि पापा प्रायश्चित्तानधिकृता अपि।

ભક્તપ્રવર આર્યજ્ઞાન

આર્યજ્ઞાન સુનિષ્ઠ વલ્લભ પદ રતિ ભારી
તત્ત્વચિંતન પ્રીત સંત સેવા અનુરાગી;
સંતોષી શુચિશીલ અસદ્ આલાપ ન ભાવે
મહાભાગવત વીર, નિરંતર ગોવિંદ ગાવે.

બાલક દશા વટાવી મનુષ્ય ચારે બાજુ દષ્ટિ ફેરવતા શીખે છે ત્યારે તેને અખિલ વિશ્વમા ચિત્રવિચિત્ર દર્શન થાય છે. આ ચિત્ર-વિચિત્ર દર્શન ઉપર વિચાર કરતા આ અખિલ વિશ્વના ગૂઢ નિયત્રણ ઉપર વિચાર કરે છે ત્યારે તેને સમજાય છે કે આ વિશ્વનો કેઈ કર્તા છે. આ કર્તા પોતાની ગૂઢ શક્તિથી સર્વત્ર નિયમ મુજબ રાજ ચલાવે છે. બહારના આધાર વિના સૂર્ય તેના નિયમ મુજબ તપે છે, ચંદ્ર તેના નિયમ મુજબ શીતળ ચાંદની વેરે છે. વનસ્પતિ તેના નિયમથી ઋતુ અનુસાર ફળે છે, નદીઓ પણ તે જ નિયમથી માગર તરફ વહે છે, આમ તે બાહ્ય દર્શન પર વિચારે

છે ત્યાં તેનામાં આત્મદર્શનની જગ્યાસા ન્યાભાવિક જામે છે અને તે વિચાર છે કે હું કોણ અને આ સુ ? હું ક્યાથી આ યો અને શા માટે આ યો ? આ પ્રતોની સોધમાં તેનો મન્દારી આત્મા તાજો છે, આ પ્રવલ્નની પૂર્તિ માટે તે અદર ને બહાર મથન શરૂ કરે છે આતર મથનમાં સરગના મેળવવા તે તપ જ્ઞાન, તીર્થાટન અને ભક્તિ વગેરે દ્વારા અનેક પ્રયાગો કરે છે જ્યારે મથનથી સફળતા મેળવવા માટે તે અનેક સત જ્ઞાની વિદ્વાનો પડિતો ભગ વદ્ભક્તોના સમાગમમાં આવે છે તેમની સેવા કરે છે વિનયથી પ્રશ્નો પૂછે છે અને તેમ કરી તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક આદીધૂટી સમજી પોતાના કુવાનો ગદ નક્કી કરવા અને તે કરતે આવના મથન કરે છે

૨

આની જાતના તત્ત્વ શોધનમાં જે માનવો ઘણા વખતથી લાગ્યા હતા તેઓમાં એક રોહરી ગામનો યવન સરદાર હતો, જ્યારે બીજો માનવ યાનાએ નીકળેન જૌદ માગધ હતો આ જૌદ માગધ ગૌર પાર્શ્વનાથની યાનાએ જતા રગ્તામાં રોહરી ગામમાં રાતરાસે રહ્યો અહીં તેને આ યવન સરદારનો મેળાપ થયો તેની સાથે ધર્મચર્ચા કરતા તેને આનંદ આ યો અર્થથી તે પણ યવન સરદારન આગ્રહથી રોહરીમાં રહેવા લાગ્યો

આ રોહરી ગામ સિંધપ્રાન્તમાં આવેલ છે રોહરી મૂળ રહગઢ રાજાની ગજધાનીનું નગર હતું અને આ રોહરી નામ રહગણ રાજાન નામ ઉપરથી પડ્યું છે એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે આ રહગણ રાજાને જડભરતનો મેળાપ થનાથી જ્ઞાના સત્ય ન્વરૂપના દર્શન થયા હતા આ રાજા પછી અનેક રાજપૂત રાજાઓ આ નગરમાં ચર્મ ગયા ત્યારબાદ આર્ચ પ્રજામાં ગિરિનતા આવનાથી અને નતિક ધોરણ નળા પડનાથી અરારતાન તરફના મુસલમાનો

સિંધ ઉપર વારવાર હાથા કાઢ્યા હાજ્યા. સિંધ એ ભારતવર્ષનું પ્રવેશદ્વાર હોવાથી મુસ્લિમોનું પ્રથમ આક્રમણ અહીંથી થયું ને કાળગળને લીધે તેમને સફળતા મળી. શરૂઆત આરબ રાજ્યથી થઈ આ ભોક્ષે પોતાના ધર્મના વિસ્તાર માટે અનેક અત્યાચારો કરતા-મંદિરો તોડતા. આથી અનેક માણસો ત્રાસીને લયના માર્યા ઇસ્લામમા જોડાયા. આ જોડાયેલા માણસોને તેઓ સારી નોકરીઓ આપી માન મર્તબો આપવા લાગ્યા. આથી અનેક નીચલા થરના માણસોએ ઇસ્લામમા પેસવા માડ્યું. આ આગળે પછી કુરેશ, સુમરા, સોદા અને સમા લોકોનું ગણ્ય થયું. સમાવશનો છેલ્લો રાજા જામફરોજ હતો. તેના વખતના સરદારો ઘણા જીવમી હતા. આથી ખોરાસાન પ્રાતનો એક સુબો શાહમેગ અર્જુન સિંધ ઉપર હથો કરી જામફરોજને મારી નાખી પોતે સિંધનો માલિક થઈ પડ્યો.

આ શાહમેગ અર્જુનનું સવત ૧૫૩૨મા નગરહંડામા રાજ્ય ચાલતું હતું. તે વખતે દિલ્હીમા લોદીવંશના સિકંદરનું રાજ હતું આ અર્જુન બાદશાહ રાજાવે દયાળુ હતો અને ખીજા ધર્મ પ્રત્યે ક્રૂર નજરવાળો ન હતો. તેની રાજધાની નગરહંડામા હતી તેના એક રઘુવંશદીપક સદ્ગૃહસ્થ લોહાણો હતો. વળી આ જ બાદશાહના લશ્કરમા પેલો તત્ત્વજ્ઞાસુ યવન સરદાર રોહરી નગરમા નોકરી કરતો હતો. તે વવન સરદાર નામથી સુપ્રસિદ્ધ હતો. અહીં તેને પેલા જોદ સાધુ સાથે મેળાપ થએલો. તે પણ એક વિચક્ષણ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ હતો ને દરેક વસ્તુનો નિર્ણય બુદ્ધિથી ચકાસીને કરતો. આ જાને મળી તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાતા, તેમથી હિંસા-અહિંસાના પ્રશ્નમા જાનેના દષ્ટિબિંદુ જુદા હોવાથી મતભેદ પડ્યો જાને પોતપોતાનું દષ્ટિબિંદુ આના અંગે સામાસ મા રજૂ કરતા પણ તેથી કાઠનું સમાધાન થતું નહિ

એક દિવસે તે સગદારે પોતાના અતિથિ માગધને કહ્યું કે,
“આજે એક નવીન વાત તમારા માણગવામાં શું નથી આવી?”

ત્યારે જોડે કહ્યું કે, ‘શું નવીન વાત?’

સગદારે કહ્યું, “અમારા સંભળના દીવાનના પુત્ર નાગવલ્લુના આખા અંગ ઉપર મેઘા થયા હતા દીવાન મહાદેવે તેને માટે ઘણા વૈદ્ય હકીમોની દવાઓ કરી પણ બાળકનો તે ગંગ જળાયે ઓછો ન થયો આ પુત્ર તેથી અસહ્ય વેદના ભોગવતો, પણ હમણાં એક હિંદુ કુટુંબ આ તરફ આવેલ છે તેમણે તેમના હૃદયને બાળકના મરતક ઉપર મૂકી પ્રેમ ભરી દષ્ટિ તેના ઉપર નાખી બસ ત્યારથી તેનું શરીર નિર્મળ ને નીરોગી બની ગયું છે આવી વિવદન્તી મારી આગળ આવી છે શું આ નવીન વાત નથી?”

‘એકસ નવીનતાએ ખરી ને અદ્ભુતતાએ ખરી’ જોડે કહ્યું ‘દીવાનના દીકરાની જિંદગી અણુચિત્તની સુષંગી તેથી તેમણે તે દીકરાની ટહેલ હીં પૂરી પાડી હશે?’

અરે તેમની તો કંઈ ટહેલ જ નથી તેઓ તો ક્રમત ગામના માદરે જળાશય નજીક ઉતર્યા છે અને તેમનું શાસ્ત્ર ત્યાં આગળ વાગે છે દીવાન સાહેબ હજાર ઉપીઆ આપના લાગ્યા તે ન લેતા જોડ્યા કે, ‘તે જ ઉપાધિતુ કારણ છે અને યાત્રામાં દ્રવ્ય સંખ્યુ ખતરનાક છે’ તેમ કહી તે ઉપીઆ તેમણે ન સ્વીકાર્યા તે બાગતે ને તપાસ માટે માણસો મોકલ્યા છે છેની બાતમી અનુસાર તેઓ મજબૂતી સરહદે આવેલા નારાયણમરથી નીકળી નગરહામા દીવાનના ત્યાં આવેલા હતા ને ત્યાંથી હિંગળાજ માતા જવા ઉપડી ચૂક્યા છે’

“ત્યારે તેઓ અહીં નહિ પધારે?” માગધ જોડે તેમની વિગતતા મામતી મગવાની કૃત્તિ દેખાડી

“ તેમની પછસાડે માણસો મોકલ્યા છે તેઓ કહે ને સદેશો
લાવે તે ખગ પશુ જુઓ, પેના દોડતા દોડતા કેટલાક ખેપિયા
આવે છે ”

“ કેમ દોડતા આવો છો ? પેના મહાત્માના શા ખગર છે ? ”
યવન સરદારે હિત્સુકતાથી પૂછ્યું

“ તેઓ તો આપણા ગામની પાદરે તજુ નાખીને પડ્યા છે.
અમે એમને જોયા તો સિદ્ધ અને વરાહ જેના લાગે છે આથી
અમે કશું ન જોઈતા આપ સાહેબને તેમની વાત કરના દોડી આવ્યા
છીએ ” આવનારાઓએ કહ્યું.

“ રીક જાઓ, હું જાતે તેમની મુલાકાત લઈશ (માગધ સામુ
જોઈ) આવો તમે પણ આવો છો ને ? આપણા મનની ઘણા
વખતની શકાઓ તેમને પૂછી જોઈએ તેથી કેટલુંક પગિળા
તેમનામા છે તેની મમજશ્ય પડે ! ”

“ હા, આવોને ! સત સમાગમ કયાથી ! આવા નિરપૂક,
દયાળુ, જ્ઞાન ગભીર હિંદુ કુટીરને જોતા આપણા મનની ગૂંચો
આપોઆપ ઉકળી જાય છે ” માત્રધ જોઈ કહ્યું

૪

આથી તે જાને જણા રોહરી ગામની બહાર આવી જ્યા
શ્રીમદ્દસલાચાર્ય મહાત્રબુજને મુકામ હતો ત્યા ગયા અને તેમના શિષ્યોને
કહ્યું કે, ‘ આ ગામનો હું સરદાર છું ને મહતજને મળવા આવ્યો
છું અમારે કેટલોક ધર્મનિર્ણય સમજવાની દરજ્જા છે તો તેમને
અમારા આવ્યાની ખગર આપશો ? ’

શિષ્યે સરદારના વાક્ય સાલળી તેમને આસન આપી બેસાડ્યા
અને શ્રીમહાત્રબુજને સગદાર આવ્યાની ખગર આપી

ચોરીવાળા પત્રી શ્રીમહાપ્રભુજીએ જણાવે આવી મગદાર અને તેમના મિત્રને મળી ખજાર અત્ર પૂછો. સંદર્ભ તો શ્રીમહાપ્રભુજીના દર્શન કરતા જ બોલ્યો કે, “કૃપાનાથ દર્શન તો પ્રથમવાર થાય છે પણ મારું મન કહે છે કે આપ ચિરપરિચિત લાગે છે.” ત્યારે શ્રીમહાપ્રભુજી તેમની લાખા ન સમજતા હોવાથી ત્યાંના એક બ્રાહ્મણને મધ્યસ્થ રાખી આપશ્રીએ કહ્યું કે, સર્વના દેહમાં રહેલો છતાં લગનાનનો અશ છે. તેથી ત્યારે જનની અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય ત્યારે તે દરેકમાં આત્મીયતા જુએ છે. મીઠું, પણ આપને શા વિષયનો ધર્મનિર્ણય કરવો છે ?”

યવન સરદારે કહ્યું કે, “મારી પાસે જે બેદા છે તે જોઈ માધુ છે તેઓ મારા પરિચિત મેમાન છે. તેમની સાથે મારે હિંસા-અહિંસા મળી ગઈ અર્થાત્ ક્રમેશ થાય છે અને એમ લાગે કે, અમારા ઈસ્લામમાં જે મળ્યા-યુ છે તે હિંસા મારે સાચુ ત્યારે તેઓ પોતાના ધર્મમાં ગહેલી અહિંસાના વખાણ કરે છે એ વિષયનો નિર્ણય આપ ન આપો ?”

શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું કે, “હિંસા અને અહિંસાનું નિયમ શાસ્ત્રદ્વારા દોષ તો તે બંને ધર્મરૂપ છે નમનોઠ્ઠિપત ને માયા દેવ તો તે બંને અધર્મરૂપ છે. આ વિષે શ્રીમહાભગવતમાં કહ્યું છે કે—

कवचिद् गुणोऽपि दोषः स्याद् दोषोऽपि विधिना गुणः ।
गुणदोषार्थनियममग्नद्धिदामेव गच्छते ॥

શ્રી મા ૧૧, ૨૧, ૧૬

“કેઈ વખત ગુણ પણ દોષરૂપ બની જાય છે. અને દોષ પણ વિધિ વડે ગુણ થાય છે તેથી ગુણ દોષ મારેનો નિયમ તો! બેદ થવાથી બાધ કરે છે.”

આ પ્રસોકનું રહસ્ય જરાજર સમજવા માટે આ પીપળાના આડ ઉપર કાગડો અને કપોત છે તેમને જઈને પૂછો. તે તમને ધર્મ અને અધર્મની દૃષ્ટિએ હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ સમજાવશે

આથી તે યવન સગદાર, માંગધ જૌદ અને મધ્યસ્થ બ્રાહ્મણ તે વૃક્ષ પાસે ગયા. ત્યાં જઈ મધ્યસ્થ બ્રાહ્મણે વૃક્ષ ઉપર રહેલા કાગડાને કહ્યું કે “ હે કાક પક્ષી, શુરુની આગાથી મનુષ્ય વાણીમા હિંસા અને અહિંમાના ધર્મ વિષે કહેા ”

ત્યારે કાકે કહ્યું કે, “ પૂર્વે ઈગિનમા હું શક જાતનો સામત હતો. એક દિવસે કોઈ પક્ષીએ મને ધાયલ કર્યો તેથી આ વિષે મેં મારા મોતવીને પૂછ્યું કે, પક્ષીએ મને ધાયલ કર્યો છે, તો મારે પક્ષીઓને માગના કે કેમ ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, રિવાજ પ્રમાણે પશુ પંખીનો વધ કરવામા પાપ નથી. ત્યારે મેં કહ્યું કે, હિંદુ લોકો કેમ હિંસા કરતા નથી ? ત્યારે મને મોતવીએ કહ્યું કે, એ લોકોના શાસ્ત્રો ખોટા છે, તેમ જ હિંસા કરનામા પાપ નથી તું તે પ્રમાણે હિંસા કરતો નથી માટે જ પક્ષીએ તને ધાયલ કર્યો છે. આ સાલગી મેં હિંસા કરવા માડી અને ઘણા પશુપંખી માર્યા. કાલ જતા હું મરણ પામ્યો અને હજારો નિર્દોષ પશુપંખીઓને મારવાના પાપથી હું નગ્નમા પડ્યો ત્યાં મેં બહુ કાલ ગાળ્યા. ત્યાર બાદ સર્પ વગેરેની યોનિમાંથી પસાર થઈ હાલ કાકના દેહમાં છું. ભગવત્કૃપાથી મને મારા પૂર્વ જન્મના કર્મોની યાદ છે તેથી હું સારાસાર વિચારી દરેક કાર્ય કરું છું. હવે મને લાગે છે કે યજ્ઞ અગ્નેષુ પૂરતી હિંસામા પાપ નથી, તે સિવાય નિર્દોષ પ્રાણીઓની હિંસા દુઃખ આપનાર છે. આથી હું કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા નિના મારો દેહ નલાવું છું. ”

આમ કાકનો વૃત્તાત સાલગી મધ્યસ્થ બ્રાહ્મણે ખીજ ડાળ ઉપર ગોરવા કપોતને કાકની જેમ પૂછ્યું.

ત્યારે કપોતે કહ્યું કે, “ મુઝર મરેસમાં પ્રથમ નું એક ક્ષત્રિય હતો. મેં ધણી યજ્ઞો અંગે નિર્દય પશુઓની હત્યા કરી. આ હત્યાથી મને બહુ દુઃખ થતું. આથી મેં મારો વૈદિક ધર્મ છોડી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો. હવે જૈન ધર્મ દયાભાવમાં પ્રધાનપણે માને છે. તેથી મેં પશુ યજ્ઞ કરવાનું છોડી દીધું અને નાના જીવોની કિંસા ન માપ માટે હંમેશા સ્નાનાદિ કરવાનો ત્યાગ કર્યો. વળી સાધુ જની એક ગામથી ખીજે ગામ વિહાર કરવા લાગ્યો. પણ એક દિવસે પગપાળા વિહાર કરતાં રસ્તામાં કાંટો વાગ્યો, આથી પાસે ગાયોને તેસડો હતો ત્યાં જઈ મૂર્ખ રહ્યો. રાતે જ તેસડામાં અચાનક આગ લાગી. અંદર ઢોર અને માણસો હતાં, તે વાડો ખોલવા માણસો અને ખૂંચો પાડવા લાગ્યાં. પણ રાતે ચાલવાની મારા આ નવા ધર્મમાં મનાઈ છે તેથી જીવજંતુ ન મરી જાય તે માટે હું વાડો ખોલવા નહીં છોડ્યો નહિ. આથી વાડાનાં પશુઓ અને માણસો જળી ભરમ થઈ ગયાં. આ વાતની સવારે લોકોને ખબર પડતાં, તેમણે રાત્રીને ખગર આપી. આથી રાત્રીએ મને તેડાવી સપ્ત કેદ આપી. ત્યાં જેલમાં મારો દેહ પડ્યો. અને અનેક જન્મો પછી હું આ કપોતરૂપે જન્મ્યો છું. આ જન્મમાં મને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિઓ રહેવાથી હવે હું શાસ્ત્રો વિરહ કંઈ કરતો નથી. તેથી શાસ્ત્રોમાં નહિ કદેવી અહિંસાથી પણ ધર્મ થતો નથી, એમ હું હવે માનું છું.”

પ

આમ આ ત્રણ જણાઓએ પંખીઓનું આત્મવૃત્તાંત સાંભળી પરોક્ષ રીતે જ્ઞાન મેળવ્યું કે હિંસા અને અહિંસાના કાર્યમાં વિવેક રાખવો જોઈએ—અને આ વિવેકદષ્ટિ ધર્મશાસ્ત્ર પાસેથી ગ્રામ કરવી જોઈએ. આથી આ ત્રણ જણા શ્રીમદ્દામૃતજી પાસે ગયા અને દંડવત કરી પોતાને શિષ્ય જનાવવા માટે વિનંતી કરી. આથી શ્રીમદ્દામૃતજીએ તેમને અષ્ટાક્ષર મંત્ર આપી શરણે લીધા

અને કશું કે શાસ્ત્રો અનેક છે તે તે માહેના જ્ઞાનનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી, પણ સુઘ પુરુષ તો શાસ્ત્રમાંથી પોતાની જરૂર પૂરતું શોધી લે છે તમો જાનેમા તરવ જાણવાની જિજ્ઞાસા વૃત્તિ છે તે જ લગવદ્ કૃપાનું ચિહ્ન છે. અને તે વૃત્તિ પ્રશંસનીય છે. દરેક માણસે પોતે કોણ છે અને આ બધું શું છે તે જાણવું જોઈએ જેમ અગ્નિમાંથી તણખાઓ છૂટા પડે છે તેમ આપણે બધા તે પરમ આનંદધન સત્ ચિત્ત ઝવરૂપી પરમાત્મામાંથી છૂટા પડ્યા છીએ. આપણને અવિદ્યા લાગવાથી આપણે આ જે કંઈ મારું તારું કરીએ છીએ, તે જ અહતા-મમતાત્મક સંસાર છે. અને તે મિથ્યા છે. તે મિથ્યા વસ્તુને સાચી માની આપણે અવળે રસ્તે ચાલ્યા કરીએ છીએ. હવે આ રસ્તો બદલી આ જે કંઈ દશ્ય છે તે લગવાનું રૂપ છે ને સર્વત્ર વ્યાપક લગવાનું છે તેવો લાવ રાખી, સ્વધર્મનું યથા શક્ય આચરણ કરવું. વિધર્મથી અળગા રહેવું અને હિંદ્રિયોરૂપી ઘોડાને કમળે ગળવા. આ સાથે લગવાનની ભક્તિ કરવામાં આવે તો પ્રભુ કૃપા કરી શરણે લે છે. આથી ખપ પૂરતો જગતના વ્યવહારનો ઉપયોગ કરી લગવાનમાં નિરોધ સિદ્ધ થાય તેમ કરવું. આ બધી વસ્તુઓ વેદ, ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીભાગવતમાં સારી રીતે સમજાવી છે છતાં શ્રીભાગવત એવું શાસ્ત્ર છે કે જેનું પાઠન પાઠન દરેક જીવ જ્વતંત્ર રીતે કરી શકે છે. તેમાં વર્ણ અને જાતિ અંગેનો કોઈ બાધ નથી. શ્રીબ્યાસ લગવાને તેને સર્વોદ્ધાર માટે પ્રગટ કર્યું છે આથી દરેક સુઘ જીવે હમેશા આદરથી શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો.

જીવનું પ્રથમ કર્તવ્ય અવિદ્યા અને અહતા-મમતામાંથી છુટવાનું છે. જેમ લાકડામાં અગ્નિ ગુપ્ત રીતે રહેયો છે તેને બહારના અગ્નિ સાથે જ્યાં સુધી સંસર્ગ થય નહિ ત્યાં સુધી તેમાં રહેયો. અગ્નિ બહાર પ્રગટતો નથી તેમ લગવાન બહાર

મર્ત્ય વ્યાપક છે ત જીવની અદ્ય પણ વ્યાપી રહેવા છે પણ
બહાર રહેતા ભગવાન ન્યા મુઠી દેહની અદર રહેતા ભગવાન
આથે મગના નથી ત્યા નુખા જીવ ની અદતા, મમતા અરિદા, પ્રપચ
વગેરે તેનામા ભગવાન દેના પતા લય પામતા નથી જેમ બહારના
અગ્નિના પ્રોશથી લાકગમાનો અતઃ અગ્નિ પ્રગટ થઈ તેના રથૂપ
ઉપનો નાશ કરે છે, તેમ બહાર ન્યાપેલા અગવાન દેહમા ન્યાપી
ગોલા ભગવાન નાથે મગે છે, ત્યારે જીવના લૌકિક લાયો લય
પામે છે અને ત્યાજ જીવન અગ્નિ બદલાઈ અને નવા રૂપને પ્રાપ્ત
કરે છે ને તેને રાખમા નયતનુમ્બ કહે છે

આવી યજ્ઞો લય પામના માટે જીવમા પોતાના કુકર્મેનો
પત્તાપ અને નીનતા જોઈએ આથી તેના ઉપાય માટે ત્રીભાગવત
માહાત્મ્યમા કહ્યું છે કે, સત્યથી નસિત, માયાપને હોય આપનાર,
તૃપ્તાથી આમ્ળ, આશ્રમ રહિત, દબ કરનાર, બીજનો ઉત્કર્ષ
દેખીને દુખી, હિંસા કરતો હોય તેના બધા કવિમા ત્રીભાગવત
સપ્તાહ નરમુથી પવિત્ર થાય છે મગ્ધુ કે, મતપુરુષના આત્મારૂપ
ભગવાન છે તેની કથાઅથ અમૃત શ્રવણપટવટે એકહુ કગી તેનું જે
પાન કરે હે તે વિધવથી ત્રિશેષ દુષ્ટ હોય તો તેને પણ આ કથા
પવિત્ર કરે છે અને ભગવાનના અગ્નિક્રમણની પાસે તે પાન કરનાર
પદોત્તી જાય છે નગી અગ્નિ મેવનારના કહી, લય અને અધકાર
નાશ પામે છે, તેમ સાધુપુરુષની સેના કરનારની જડતા, પુનર્જન્મનો
લય અને અજ્ઞાન દૂર થાય છે (શ્રી ભા ૩૧-૨ -૧૧) સારી
ગીતે ઉલ્લેખ પામેનો સૂર્ય જેમ અધકાગને દૂર કરીને બહારના
પદાર્થોને તાપનામા મદદ કરે છે, તેમ સતપુરુષો અત કરણના
અજ્ઞાનને દૂર કરી આત્માનુ દર્શન કરાવે છે માટે સતપુરુષો દેવ
અથ આત્મા અને મારા અગ્નિ સેવવા યોગ્ય છે (૧૧-૨૬-૩૪)

નગી જગત્કલકતો તેને જાણવા કે જેઓને કોઈ જાતની

અપેક્ષા નથી વધુમા તેઓ સાર્વિક વૃત્તિના હોય છે અને ભગવાનમા તેઓ જે પ્રેમ જોડી આપે છે તે સ્વાર્થ વગરનો એટલે નિષ્કામ અને પ્રયોજન વગરનો હોય છે આવા પુરુષોનો સગ સાધુસગ જાણવો અર્થાત્ તમારે હવે હાડકા અને રુધિરનાળા આ દેહમાથી અહતા અને સ્ત્રી પુત્રમાથી મમતા છોડી દેવી, કાળજી કે એ બધું છોડવું છે અને જન્મમરણના ફેરા વધારનારું છે આથી વૈરાગ્યમા પ્રીતિ કરીને ભક્તિનિધિ બનો કારણ કે ભક્તિ એ જ જીવનો અતરંગ ધર્મ છે તે સિવાયના બીજા ધર્મો ગોણ છે આથી ભાગવત ધર્મમા નિષ્ઠા રાખી, સાધુઓની, ગાયોની અને અતિથિની સેવા કરો અને સદાચાર પાળી, કેઈપણ જીવને દુઃખ થાય એવું આચરણ ન કરો હિંસામા અને અહિંસામા પણ નિવેશ રાખવો અર્જુન પાસે ભગવાને ભીષ્મ દ્રોણ વગેરે પૂજાર્હ વડીનોને મરાયા છતાં તેને અહિંસા ન લાગી પણ સ્વાર્થ માટે હિંસા ત્યાગ્ય છે તે તેમા હિંસાનું પાવન કરવું જોઈએ પણ ધર્મ, સાધુ પુરુષો, સ્ત્રીઓ, ગાયો અને બ્રાહ્મણોના રક્ષણ માટે હિંસા અચરવી પડે તે હિંસા નથી પણ ધર્મ છે ”

આમ શ્રીમહાપ્રભુજીની દિવ્ય અમૃતવર્ષતી વાણી સાંભળી તે યવન સરદાર માગધ બૌદ્ધ અને તટસ્થ બ્રાહ્મણના અતકરણના પાપ ધોવાઈ ગયા અને શુદ્ધ ભક્તિભાવો તેમના હૃદયમા ઉદ્ભવવા લાગ્યા આ વખતે યવન સરદારે હસ્ત જોડી શ્રીમહાપ્રભુજીને કહ્યું ‘ કૃપાનાથ, હું જાતે યવન છું આપે મને શરણ લીધો આ પ્રદેશ આચારગિયારે મેચ્છ છે તો મારે કયા અને કેવી રીતે રહેવું તેનું માર્ગદર્શન કૃપા કરીને મને કરાવો ’ ત્યારે શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું કે, “ તમે યવન જાતિમા જન્મેલા છો તે માટે ચિંતા ન કરો ધર્મમા જાતિ કે પકિતબેદ મુખ્ય નથી હૃદયમા ભાગવદ્ વિરહનો સાચો તાપ-કલેશ ઉત્પન્ન થવો તે મુખ્ય છે તે માટે તમારે પુણ્ય નગરી

દ્વાગિમા રસનુ શીમાગવનજી પદન કરુ, સત ગાય અને
અનિયિ ॥ નંના કરી તમા આ આર્થ એટલ મદ સરદારા અને
ખાન એટલે ॥ ધિ-મજાગ લગલા વાગ છે એટલે આ-પથી તમારુ
નામ આર્થખા પાડનામા આવે .

ત્યાર માગધ ગોરે તથા તટગધ યાજલે રિનતી કરી કે હવે
અમા, શુ કર્ત થઈ ત્યાર શ્રીમદ્વાપ્રનુજીએ કરુ કે તમે પજુ
કરજી ॥ મ દુ. ૫૦ આવેલ નાગાયજુ-સર તીર્થ છે જોમાથી આદિ
નાગાયજુ ભગવાન પ્રાદુર્ભાવ પામેલા તથા જર્જર ઈશ્વરનું ભજન કરે

આ આના માબગી આ નજો જણાઓએ શ્રીમદ્વાપ્રનુજીને
દડન કરી અને શ્રીમદ્વાપ્રનુજી અર્પથી પધારે એટલે દ્વાગી
રજે જવા નખા કરુ યો . ત્રિમ શ્રીમદ્વાપ્રનુજી અહી વડ
ગુરુથી આ નજો જમા આચાર્યશ્રી અને તેમના શિષ્યોના
મત્સંગમા આન્યા અને પુટિમાર્ગ ને સુવધર્મના મથારાપ પરિ
અથમા આન્યા અહી મો વન સરદારને આર્થખાન નામે જોલાવતા
આથી હવે તેમને સૌ આર્થખાન નામે જોગપવા લાગ્યા આમ
નામમ પ્રદેશે ને પાવન કરના શ્રીમદ્વાપ્રનુજી તેમના શિષ્યમડલ સાં
પ જનમ તર પનાયા

૬

શ્રીમદ્વાપ્રનુજીની શ્રી પડતા આ નજો જણાને ઘણું દુખ
થયુ પણ પોતાના મનને સમજતી તે મર્વે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે
જા કા અને ના વધુમર ગરા

હારિકા લગનદ વામ છે ત્યા લગનગે યાત્રાગુઓ દર વર્ષે
ભગવાનન દર્શન કરના આવે છે આર્થખાન પાસે ન્ય તે કીક હેલું
તે ન તેમ નવુવો ને અનિયિ એનામા વાપગા માડયુ તથા લગનદ

ભજનમાં તથા ગદ્યના વાગ્યા વગી કોઈપણ જીવને જગ પણ દુઃખ થાય તેવું તે આચરણ કરતા નહિ આમ તેમણે ભગવદ્ જ્ઞાનની પ્રતિ કવચ માડી

તેમના આરા પવિત્ર જીવનનો પડઘો નગરનિવાસી તથા ગ્રામ્યજીવિના યાત્રાળુઓ ઉપર સારો પડ્યો અને તેઓ બધા તેની ભારે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા

આમ પ્રાણીઓ અતિથિની સેવા કરતા જીવ માત્રમાં ભગવાનને જ્ઞેતા, અહર્નિશ ભગવત્ નામ જપતા થોડા વર્ગોમાં ભગવદ્ ધામમાં આર્યજ્ઞાન પહોંચી ગયા

ધન્ય છે પરમ ભક્તપ્રવર આર્યજ્ઞાનને જેમણે થોડાક વખતના સત્સંગમાં સગદારપણું છોડી, ભગવદ્ ભક્તિ, વચનચિંતન ને સત્ સેવાના અનુગમી બની જીવન સાર્થક કર્યું

આ ધવન સરદાર આર્યજ્ઞાનનો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સાથેનો મેળાપ મ. ૧૫૬૦ની આસપાસ થયો હોવો જોઈએ અને પછી દ્વારકામાં ચારથી પાંચ વર્ષ નિવાસ કરી ભગવત્ શરણ થયા હોય એમ લાગે છે

ત્રજવાસી અલીખાન પઢાણુ

નદગામ ખાને ^૧વસાણુ, લક્ષ્મીજીનુ ગામ,
તેમા રહેતા પઢાણુ અલીખા, લજતા સુદર સ્થામ,
લજતા સુદર સ્થામ મોરાસિ, પ્રગટ મૃતિ ઉરધારી,
^૨ગોવિંદ કહે હરિચણુ વખાણુ, નદગામ પાસે વસાણુ

સોલમી અને સત્તરમી સદીમા ભક્તિ સાગરની ઝેરી તો લગતી
આવી જેમા સ સારમા દાનાનનથી તૃપ્ત થયેલા અનેક છુપે ભાનજૂતી
ફૂટી પડ્યા અને તે ગસપ્રનાહમા બિગળેલા નગનિહારીના મધુર
બગીનાદ સાલળતા મુગ્ધ બની આનંદમત્ત બન્યા નળી ટેટલાક
ત પોતાની જાનને જૂતી પ્રેમાવેશમા રૂન નાચવા લાગ્યા આ
રસો નાસમા અનેક મુસવમાનો પણ જાતીય કટરતા તરછોડી ખીજ

(૧) વસાણુ-બરસાના (૨) ગોવિંદનામ નિ આમોદ કાવ્ય
દોહન ભા ૨ નો

હિંદુઓ માફક એ રાસ વિહારીના રસપ્રવાહમાં મગ્ન ગની, પોતાનું સર્વસ્વ છોડી કૃષ્ણકીર્તન કરવા લાગ્યા અને મજમા વસી મજવાસી કહેવડાવવામાં ગૌરવ માનવા લાગ્યા. આવા લક્તોમાં અલીખાન પઠાણનું સ્થાન અનોખું હતું.

૨.

અલીખાનલક્તનું જીવન વિચારતાં પહેલાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના સમયની રાજકીય સ્થિતિ જાણવાની જરૂર છે. કારણ કે તે વિના અલીખાનના જીવનકાર્યની કૃત્તી જરૂરી મુશ્કેલ છે. શ્રીમદ્ભાગ્યજીના સમયમાં લોદીવંશનું ગળ્ય હતું. લોદીવંશ સામાન્ય રીતે ઈસ્લામનો પક્ષકાર ને હિંદુ ધર્મનો કદર વિરોધી હતો. તેમાં સિકંદર લોદી સં. ૧૫૪૪ થી ૧૫૭૩ સુધી જાદશાહ હતો તે શાણો અને કાબેલ મુતતાન હતો. તેણે રાજ્યમાં કેટલાક સુધારા દાખલ કર્યા અને તેથી તે વખતની પ્રજા કંઈક આળાદ હતી. તેણે અનાજની જઠાત લેવાની જથ્થા કરી હોવાથી તેના રાજ્યમાં સોઘવારી હતી. સિકંદરને પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ હતો. અને તે પોતે કવિ હતો. આવા જથ્થા શુણો હોવા છતાં તે ધર્મની જાળતમાં હિન્દુઓનો કદર દુર્ભન હતો.

તેથી તેણે હિન્દુઓના ઘણા મંદિરો, ધાર્મિક ગ્રંથોનો નાશ કર્યો હતો. વળી સં. ૧૫૫૬ માં હિંદુ સંસ્કૃતિના ધામ મથુરાનો તેણે સારી રીતે વિનાશ કર્યો હતો. આ વખતે હિન્દુ પ્રજા ધર્મની જાળતમાં લારે હતાશ હતી. મુસલમાનોનું રાજ્ય હોવાથી તેઓ હિન્દુ ધર્મ અંગેની લારે અગવડતા જિભી કરતા. હિન્દુઓ પોતાના ઇષ્ટદેવના મંદિરમાં લજ્જા કીર્તન કરી શકતા નહિ, જાહેર મેળા ભરી શકતા નહિ, ગાય-પૂજન અને શ્રીયમુનાજીમાં વાર તહેવારે ગાનાદિ કરવાની મનાઈ હતી. વળી તેમની સિખા જનોઈ માળા

અગ પશુ અનેક કનડગત થતી આવા સજોગોમા ઉતર ભારતમા દિન્દુ પ્રજામા ધર્મ અજે નનુ જોમ લાવે અને મુસ્લિમ સદ્ગતનને પડકાર કરી રાકે એના વીગ પુરવનીજરૂર હતી અને તે કાર્ય શ્રીમદ્દા પ્રમુજ્જ દ્વાગ શર થયુ

એક વખત શ્રીમદ્દાપ્રમુજ્જ પદ્મનાવન (નજ) મા પધાર્યા હતા ત્યારે આવશ્ય માસ હતો અહીના ખાલ્લો શ્રીમદ્દાપ્રમુજ્જને મળના આન્યા ને કહ્યું કે, “ વનમા એક વખતે સિંદે ગાયોના ઉપર હુમનો કરવા મર્જના કરી તેથી બધી ગાયો ભાગી ગઈ પશુ એક ગાય નિર્ભય ગીતે ચગવા લાગી આ વખતે સિંહ તે ગાય પાસે આવી તેને મૂઢીને ચાલ્યો ગયો । આ ગાયની આવી અભય સિદ્ધિથી તેન સૌ પૂજન કરવા લાગ્યા કાળાતર ગાયનો દેહ પડ્યો એટલે લોભેએ તેના અમરપુમા એક નાનુ મદિર બનાવી પાપાણુની ગાયની પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારથી દરેક આવશ્ય સુદ બારમે એક મોઢો મેગો અહી ભરાય છે, ને આ પ્રતિમાનું પૂજન તે દિવસે લોભે કરે છે પશુ ચોડા વર્ષથી અહીના હાકેમે તે મેગો બધ કગલ્યો છે તે તે અટકાવ દૂર મના કર્કક કરવુ જોઈએ ” ત્યાર શ્રીમદ્દાપ્રમુજ્જએ કહ્યું કે, “ ઈશની દરજ્યાથી ધોગ દિનસમા તેનો ઉપાય થશે ”

હવે ત્યારે આનખુ સુદ બારસ આવી એટલે શ્રીમદ્દાપ્રમુજ્જ કેટલાક માત્રજા આવે ગાય પાસે જઈ પૂજન કરવા લાગ્યા આ ખુબ મગતા હાકેમે ત્યા આવી શ્રીમદ્દાપ્રમુજ્જને કહ્યું કે “ પરચની ગયી પૂજા તી ? જો તે સચ્ચી ગાય હોય તો ઘાસ ખનડાવો ? ત્યારે શ્રીમદ્દાપ્રમુજ્જએ કર્મ બોલ્યા વિના ઘાસ પીધું, એટલે ગાય મજબન હોય તેમ ઘાસ ખાના લાગી હાકેમ તો શ્રીમદ્દાપ્રમુજ્જની વિશ્વ શક્તિથી વિમય પામ્યો ને તેમની મુન્દ તામત જોઈ પગે લાગી કહ્યું કે, “ હવેથી હું આ ગાયન પૂજન મેઈ દિનસ અટકાવીશ નહિ ”

આ પ્રસંગની વાત દિલ્હી પહોંચી. આ વખતે સિકંદર લોદી
 બાદશાહ હતો, તે વિદ્વાન ને કવિ હોવા છતાં હિંદુ ધર્મનો કટ્ટર
 દુશ્મન હતો. તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ, તેણે જાતે
 શ્રીમહાપ્રભુજીની વધુ પરીક્ષા કરવા મથુરામાં વિશ્રાન્તિ ઘાટ ઉપર
 એક યંત્ર મૂકાવ્યો તે યંત્ર નીચે જવાથી હિંદુઓની શિખા કપાઈ
 જઈ દાઢી ઊગતી. આથી હિંદુજનતામાં આ વિષે ટકણાટ મચ્યો.
 આ અરસામાં શ્રીમહાપ્રભુજી મથુરા પધાર્યા હતા. તેઓએ આ
 વાત જાણી. વળી તેઓ ગ્વલાવે નિર્ભય હતા અને ગમે
 તેવા મત્રને નિષ્ક્રય બનાવી દેવાની તેમનામાં તાકાત હતી.
 તેથી આપશ્રીએ તેનો સામનો કરવા નિર્ધાર કર્યો. આથી તેઓ
 પોતાના કેટલાક સેવક તથા શ્રીકૃષ્ણ લક્ષ્મીનામીની મંડળી સાથે
 તે યંત્ર તળેથી પસાર થયા. એમ કરવા છતાં તેમનામાંથી કોઈની
 શિખા કપાઈ નહિ તેમ જ દાઢી પણ ઊગી નહિ આથી
 હિંદુ પ્રજામાં ઉત્સાહ વધ્યો. આ પછી ચમત્કાર ત્યાં નમસ્કાર એ
 ન્યાયે શ્રીમહાપ્રભુજીએ એક યંત્ર લખી દિલ્હી દરવાજે ચોટાણો
 અને દાઢી પિંગાની કે જે કોઈ મુમલમાન આ યંત્ર નીચેથી જશે
 તેની દાઢી કપાઈ ચોટકી ઊગશે. આ વાતની ખબર બાદશાહને
 પડી. તે વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી હતો. તેથી તેણે વિચાર્યું કે મારું
 યંત્ર નિષ્ફળ બનાવી આ હિંદુ ઓલિયાએ તો કમાલ કરી. આથી
 તે શ્રીમહાપ્રભુજીના હિંમત, આત્મબળ અને નિર્ભયતાના વખાણ
 કરવા લાગ્યો અને તેમના માટે બહુમાનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો.
 તેને હવે એમ લાગ્યું કે આ મહાપુરુષનું ચિત્ર પોતાની પાસે હોય
 તો મારું. આથી તેણે તે વખતના પોતાના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર
 હોનહારને શ્રીમહાપ્રભુજીનું ચિત્ર દોરી લાવવા હુકમ કર્યો આથી
 હોનહારે વ્રજમંડળમાં આવી શ્રીમહાપ્રભુજીને પૂજે લાગી આપશ્રીનું
 ચિત્ર દોરવા દેવા વિનંતી કરી સારે શ્રીમહાપ્રભુજીએ દયા વિચારી
 પોતાની છાત્રી ઊતારવા દીધી આ પ્રસંગ સ ૧૫૬૮માં બન્યો.

સિકદર પોલી શ્રીમદ્દામ્બુજી । ગિત ભેદ આનંદ પામ્યા-
તે) ત્યા થી દિન્દુઓને થતી મધળી કનકગતો વધ કગરી અને
નજમડગી વડીલ માટે એ પદ્મ મુખ્યા આ પદ્મ તે
આપણા નજમડગી લાકન અવીમાન

૩

આ અવીમાન પદ્મજીનો જન્મ ત ૧૫૫૦ની આમપાત
થયો હોવો ભેદ એ સિકદરે તેમને નજમ વના નામ તરીકે
ગોઠવા તવા તેમની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતો તેઓ આનંદન
અને હેક તરફ પ્રેમદષ્ટિ ગણનાર હતા એને નજમ આવી
મળ કેમ આપાદ યાય તેમ કાર્ય કરતા સાચા અનાજ વગેરેના
કે ઓળા કે નાખ્યા તથા લોકોને મુખ મળે તેવી સગવડ આપવા
સાચા ની આ પે ઘોડા માસ થયા ગોટવામા શ્રીમદ્દામ્બુજી
નિયમ મુજબ અણાટથી શ્રીઓ ન અનુમાન મટે પદ્માર્થ અરી
આવી શ્રીમદ્દામ્બુજી નજમ લીલા સ્થગો ગોધી શ્રીભગવતની
સૂતાદ વાચતા આ વિશે શ્રીઓ, નેશ લીલા કોડામ્ધિ પ્રથના નાયા
મામન્યમા યારાના મદદ ભક્ત જે પાનવાસભાઈ કહે છે —

પણી ત્યાથી પયો ધારે, ગોવર્ધન આતુમાંસ,
શ્રીગોપુલમા નહે જહા, ચોતરો પીપર પામ (૧૪૪)
તે પ્રેમપૂર્વક પીપળોને વૃક્ષ કાનજી માટે,
સ્વચ્છ અથવા અતિ સુલભ છાયા, મમીપગોલીત ઘાટ (૧૪૫)
ત્યા જસુનાટ વહે નિર્માણ, સુખદ સુદ ધામ,
વૈભવ માથે મેહગું ત્યાહા બેસવાનો ઠામ (૧૪૬)
જળના કગીને હવા હહે, ત્યાહા હોય નસની વૃદ્ધ,
દયા દીનપ્રતિ અતિ ઘણી, ઉપર અવૌરુ નૃપ (૧૪૭)

આમ શ્રીમહાપ્રભુજીની કથા શ્રીગોકુલમાં ચાલતી હતી. આ વાત અક્ષીખાને વળણી તેથી તેઓ કથા સાંભળવા ત્યાં આવવા લાગ્યા. તેમનું હૃદય મૂળથી પવિત્ર અને પૂર્વગ્રહ વગરનું હતું. તેઓ સર્વ જીવોમાં પ્રુદાનું નર જોતા. ગ્વલાલે સાર્વજનિક આચાર વિચારે પવિત્ર અને ઠામજા હૃદયી હોવાથી દરેક ધર્મમાં તેમની સમર્પિત હતી. તેમને શ્રીમહાપ્રભુજી પાસે શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા સાંભળતાં બહુ આનંદ આવતો. આ વિષે વિચારતા તેમને ખબર પડી કે ઈશ્વારમાં પ્રુદાને નિગકાગ તરીકે વર્ણવ્યા છે. પણ હિન્દુ ધર્મમાં ભગવાનને સાકાર અને નિરાકાર એમ બે ભેદ રૂપે વર્ણવ્યા છે. વળી ભગવાન સાકાર હોવા છતાં તેમનામાં પરિમિતપણાનો દોષ આવતો નથી. સાકાર રૂપે ભગવાન સર્વત્ર વ્યાપક પણ છે. આ સમગ્રયુ ત્યારે તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. વળી વ્યારે તેમણે જાણ્યું કે પૃથ્વી ઉપગ્ના અસુરોનો સંહાર કરવો; વેદમાં કહેલા જ્ઞાન અને ભક્તિનો પ્રચાર કરવો અને સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ કરવું, એ તો ભગવાનનું સામાન્ય કાર્ય છે. પણ તેના કરતા બીજું અસાધારણ કાર્ય છે અને તે એ છે કે શ્રીકૃષ્ણ રૂપે જાણની મર્યાદાથી અધિક વર્તવું. દૈત્યોને પણ ભક્તિ આપવી અને બીજા ઠાઈથી પણ ન આગી શકાય તેવો પોતાના સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવવો. ત્યારે તો તેઓ જોલા યન નાચના લાગ્યા.

બસ આવી શ્રીમહાપ્રભુજીની અલૌકિક વાણી સાંભળતા તેમનું જીવન પલટાઈ ગયું. તેઓ હમેશા પ્રભુના જાનમાં પ્રવૃત્ત રહેવા લાગ્યા, શ્રીમહાપ્રભુજીને હૃદયથી ભગવાન માનના લાગ્યા, તેમની કથામાં નિયમિત હાજર રહેના લાગ્યા, અને એકાગ્ર મને કથા સાંભળવા લાગ્યા. હવે તેમને વ્રજમાં વસવામાં ઉમંગ આવવા લાગ્યો અને વ્રજવાસ સિવાય અન્ય વાસની કલ્પના પણ મૂકી દીધી. આ વિષે ભગવદીય ગોપાલદાસભાઈ કહે છે કે.—

આચાર્યશ્રી પ્રેમ પૂરણ, પ્રિય ભગવદ્ ગુણગાન,
કથા સંજ્ઞા કાજ આવે, શ્રી આચાર્યશ્રી પામ

શ્રીમદાપ્રબુજે પણ તેમનો આ કથાપ્રેમ અને સેવા નિજ
જોઈ તેમને જાણિ માર્ગના રહસ્યો સમજી પાડી અને ભગવાન
જોડીનેશ્વરની લીધાને અનુરૂપ કરે એ

રહસ્ય માર્ગનું કહી, એ પછી ઘડું મજ વરદાન,
વિશ્વાસ પૂર્વક વાહવાશુ કરે મન્દ મજ શુ હેત

આમ નજમા આવેલા દાઝેમ અધીખાનનો શ્રીમદાપ્રબુજના
સગમા આવતા આખા નજ વિશે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો તેઓ પોતે જ
કહે છે -

દિલ્હીપતિને લેણ્યા નિજમે એક પઠાન,
હરિપદ સુનિદે હરિદેહુવે, વેહી ભક્ત અધીખાન

૪

અધીખાન શ્રીમદાપ્રબુજના ભક્ત થયા પછી કથા થાય તે
નિયમિત લાજ ગહેતા તેઓ પોતાને મેચ જાતિમા ઉત્પન્ન
થતા માટે અતિશય દુઃખ કરતા અને ચતુર્ન જાતિમા જન્મવા છતાં
શ્રીવદ્વલ્લાચાર્યશ્રીના દર્શન થનાથી તથા તેમના વચનામૃત માલગવાથી
પોતાની જાતને ધન્ય ધન્ય માનતા તેઓ શ્રીમદાપ્રબુજ પાસે
એકાતમા આવતા અને દર્શન કરવાનો પ્રસંગ પાડતા શ્રીમદાપ્રબુજ
પણ તેમની આતુરતા અને ભગવાનમા વધતી જતી પ્રેમભક્તિ નિહાળી
અતિ પ્રસન્ન થતા અને નજની ઉત્કાંતિ થાય તેવી દષ્ટિ આપતા
આમ વર્ષ ઉપર વર્ષ જતા તેમને મજબીના અને લાવડી ગર્ભિણી
આવના લાગી અને તેના અનુભવાત્મક દર્શન થતા લાગ્યા

નજનુ અતિ ગોપ્યચરણ હવે તેમની આગળ મૂર્તિમત્ત થઈ નાચતું હોય તેમ નાગના માડયુ તેઓ હવે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા કે ગોલાક ધામમા જેવી લીલાઓ લગનાનની છે તેવી જ લીલાઓ ગો-ગોપ-ગોપીગણથી ઘેરાએવા, કોટિ કંદર્પ દ્યુતિયુત, વેલુવાદ્ય વિધારદ, રાજ્ય લોચન, યગોદોત્સગતાવિત, આમસુદર, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની નજ મડલમા પણ છે

હવે તેમને નજના વૃક્ષો કંદર્પટક્ષ લાગતા જુદાનનના પાદે પાદે લગનાન જિગજતા તેમને લાસના લાગ્યા આ લાવથી જ તેઓ પ્રભુના નિહારધામ નજમડગ, વૃક્ષનતા અને નદિઓનુનિરીક્ષણ કરના લાગ્યા નવા નવા ગ્યગો માટે પ્રયત્ન કરના લાગ્યા વળી નજના દરેક ગ્રંથણનુ ગ્લક્ષણ થય, નજ ગ્યજ સમૃદ્ધ અને તે માટે તે ખાસ કાળજી લેતા તેમને મન આ ગંધી વગ્તુઓ જીવત લાગતી, કાળજી કે સૌન્દર્યસાગર પ્રભુનો નિહાર તેજધામા નેઓ જોઈ રહ્યા હતા.

આટલા માટે તેઓ ઘણીક વખત ઘોડા ઉપર બેસી નજ મડલમા ફરતા અને દરેક જીવજીવુ, વનરપતિ વગેરેની કાળજીભરી સલાજી લેતા એક દિવસ અનીખાન ફરતા ફરતા શ્રીગોકુલમા ઘોડા ઉપર બેસીને આગ્યા અને જગોદા ઘાટ આગળ બેસા ગયા આ નખતે શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીયમુનાજી ઉપર ગ્નન કરવા પધાર્યા હતા તેમણે દૂરથી અનીખાન અને તેમના ચતુર ઘોડાને જોયા તે દેખી તેમનું મન પ્રસન્ન થયુ, આથી તેમણે તેમના તથા ઘોડાના વખાણ કર્યા આ પ્રશસના શબ્દો તેણે જાણ્યા ત્યારે અનીખાને હમતા હમતા કહ્યું કે “ મહારાજ આપને ઘોડો પસંદ હોય તો હવે તે આપનો છે ”

ત્યારે શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું કે “ ભાઈ, મારા અગત ગ્વાર્થ માટે હું કોઈની રસ્તુ સ્વીકારતો નથી કારણ કે ‘ તુમ જાનત હો હમ પ્રતિગ્રહ કહુ નહિ ગત અન્ય ’ ”

અક્ષીખાન પણ સાચેસાચ જાણતા હતા કે શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રભુ હિપયોગ સિવાયની કોઈપણ વસ્તુ પોતે કદી સ્વીકારતા નહિ. પછી તે ગમે તેની હોય. પણ અક્ષીખાને તે મનથી નિશ્ચય કર્યો કે પ્રભુએ ઘોડાની સરાહના સ્વરૂપે કરી ગુણ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તેથી મારે, માટે એ ઘોડો ભગવદ્ સ્વરૂપ છે. કારણ કે પ્રભુએ તેમાં ગુણ આરોપ્યા છે. માટે આ ઘોડાની હવે હું નિઃકાપૂર્વક સેવા કરીશ ને કદી હું તેના ઉપર સ્વાર ચઢશ નહિ.

આમ વિચારી દિલીપ રાજાએ જેમ ગાયની સેવા કરવામાં પોતાની ઈતિ કર્તવ્યતા માની હતી. તેમ અક્ષીખાને તે ઘોડાની ભગવદ્ સ્વરૂપે સેવા કરવા માંડી. આ ઘોડો જ્યાં જ્યાં ફરતો ત્યાં ત્યાં તેની પછાડે અક્ષીખાન ભક્તિરસમાં મસ્ત બની ફરતા. આમ ઘોડા પાછળ આખા વ્રજમાં તેઓ ફરતા. તેમના આ રીતે ફરવાથી વ્રજમાં અવનવું ચેતન આવવા લાગ્યું. આમ તેમને શ્રીમહાપ્રભુજીની વાણીમાં સંપૂર્ણ ભગવદ્ સ્ફુરણા થવા લાગી. આવા સાવમાં આશરે સં. ૧૫૮૫ માં અક્ષીખાનને એક પુત્રી અવતરી જે ખાનજાદી નામે પ્રખ્યાત રસિક ભગવદીયા થઈ.

૫

આમ અક્ષીખાનનો શ્રીમહાપ્રભુજીમાં ભગવદ્ભાવ દ્વીબૂત થયો હતો. એટલામાં સં. ૧૫૮૭ ના અમાસ સુદી બીજે શ્રીમહાપ્રભુજી પોતાનો મનુષ્ય દેહ શ્રીગંગાજીના પ્રવાહમાં છેડી તેજ સ્વરૂપમાં ભળી ગયા. આ વાત જ્યારે અક્ષીખાને જાણી ત્યારે તેમના અંતરાત્માને ઘણું દુઃખ થયું. તેમના આત્માને પોષણ આપનાર

એકનો એક આધાર ચાલી જાતી તેમનુ મન વિકળ થઈ ગયુ અને ઘણી વખત દુઃખભર્યા બોલી બેઠતા કે:—

ખિલખત લયો મન ખડાવરો રે,
હરિ સંગ અળતો નહિ લગતા હે.
છત દેખું તિત મૃગજલ દીસત,
કોઈ વિરલા લેખ ધર લાગતા હે.
મોહનિશા જગ મોઈ રહ્યા,
સ્થાના સુમિરણ મેં જાગતા હે.
અલીખાનકે આશ એકતેરે દિદારકી,
ઔર કછુ નહિ માગતા હે.

પ્રભુ જવાથી મારું મન પીખાઈ ગયુ છે અને પાવરુ થઈ ગયુ છે. કોઈ ટેકાણે લગવાનમા મન હવે લાગતુ નથી. જ્યાં દેખુ છુ ત્યાં મૃગજળ માફકે નિરાશા સાપડે છે કોઈ કોઈ લગવદીય આ ભ્રમમાથી મુક્ત છે. હવે પ્રભુ ગયા અને બધા તેમના લક્તો મોહનિશામા અટવાઈ ગયા છે. પણ હજી કેટલાક એવા લક્તો છે કે જેઓ લગવદ્ ગમરણમા મસ્ત છે. મારી તો એક જ આશા છે કે તેવા લક્તોના મનમા રમી રહેલાના દર્શન કરુ. એ સિવાય ખીજ કંઈ ધમ્મજા નથી

આમ અલીખાન શ્રીમહાપ્રભુજીના વિયોગે તરફડે છે. ખીજ પાણુ ભારતવર્ષની આ સમયની પરિસ્થિતિ વિચિત્ર બની હતી. પાબર પછીના દિલ્હીપતિ હુમાયુનો દીથી નીતિથી દિલ્હીની ગાદી અધધાનેા અને મોગલો વચ્ચે અટનાઈ પડી હતી. છેવટે અકબરે સ. ૧૬૧૬મા રાજવહીવટ હાથમા લઈ રાજ્યમા સ્થિરતા આણી.

વળી, શ્રીમહાપ્રભુજીના વિદેહ વખતે શ્રીગોપીનાથજી મૂળથી એકાંત લક્ષિતમા માનનાગ હતા એટલે શ્રીમહાપ્રભુજીએ જે મહાન

કલ્પવૃક્ષ રોપ્યું હતું તેના વિકાસમા તેઓ ખપ પૂરતો રમ વેતા, પાત્રુ તેમનું ધ્યાન હમેશ પાઠ પુઝ ગમગ્યમા હતું. અર્થી આ સ પ્રદાયનો વિકાસ વિગણ અટકી પડ્યો એટલામા સ ૧૫૬૯ની આસપાસમા શ્રીગોપીનાથજી શ્રીજગ-નાથજીમા સમાર્જ ગયા ને ત્યારબાદ થોડાકે વર્ષમા તેમના પુત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વીલા વિમ્ત રી આર્થી શ્રીગુમાર્જજીના હાથમા આ સ પ્રદાયની ધુગ આવી શ્રીગુમાર્જજીનો અવભાવ હાસ્ય દૃઢનો ભરેનો દોવાર્થી તેઓએ પ્રથમ તો આ સ પ્રદાય પ્રત્યેની ગભીર જવાબદારી તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ જોકે તેઓશ્રી સ પૂર્ણ રીતે શ્રીમહાપ્રભુજી પછી જવાબદારી સર્પ શકે એવા હતા જ તેમના આ અવભાર્થી સ પ્રદાયનો હિત્કર્ષ સાધી શકતો ન હતો આ વગતુ શ્રીમહાપ્રભુજીના અતરંગ ભક્ત શ્રીદામોદરદાસજીના હૃદયને સમજર્ ગર્ષ આર્થી તેઓએ શ્રીગુસાઈજીને રોકી કરી કે “બાબા આ માર્ગ હોમી દારનો નથી ” ચતુર એવા શ્રીવિદ્યેશપ્રભુ નાતનો મર્મ સમજી ગયા કે શ્રીમહાપ્રભુજીએ જે મહાન કલ્પવૃક્ષ વા યુ છે તેનો વિકાસ કરવાના કાર્યમા કેવડી મોટી મહાન જવાબદારી ગહેની છે આર્થી પેતાના ત્યા અભિનવ પ્રાદુર્ભાવ થવાનું હર્ષ છતા તેઓ મવત ૧૬૦૭મા વ્રજમા પધાર્યા અને શ્રીમહાપ્રભુજીના સેવકોને મળી પુષ્ટિમાર્મના લાભિ વિધે વિચારવા લાગ્યા

અહીં અનીખ્યાન પણ શ્રીમહાપ્રભુજીના તિરોવાન પછી આકુળ વ્યાકુળ રહેવા લાગ્યા કારણ કે લાગવત ધર્મમા ગહેની મહાન માનવતાનો હવે પયગામ આપનાર કોઈ હતું નહિ તેઓશ્રી વક્ષભા આઈજીના જે જે ભક્તો હતા તેમને મળતા તેમાના ઘણા ખરા વ્યક્તિ ગત આત્મવિકાસના પયમા મન્ત હતા પણ સમુહગત રીતે સર્વંગ વિનમ પુષ્ટિમાર્મનો યાવતે વિધે થોડા વિચારતા તેવાઓમા દામોદરદાસ હરસાની, ચુદાસજી, વગમાનદાસજી, કાશીરાણા પુરુષોત્તમદામ મેઠ,

પદ્મનાભદાસજી, કૃષ્ણભટ્ટ, પુરુષોત્તમદાસ જોષી વગેરે મુખ્ય હતા. ન્યારે આવા ભક્તો તેમને મળતા ત્યારે તેમના આત્માને કંઈ શાંતિ મળતી

અહીં સ ૧૬૦૭ મા પ્રથમવાર શ્રીગુસાર્જીને તેમને મેળાપ થયો આ પહેલા કેટલીક વખત તેમણે શ્રીગુસાર્જીને જોયેલા પણ તે વખતે તેમને તેઓ એક સુપાત્ર બ્રાહ્મણ માનમ પડતા પણ હવે શ્રી ગુસાર્જીમા સીધેસીધા શ્રી મહાપ્રભુજીના લાન ઉમરાના માલમ પડતા આ બધું જોતા અલીખાનનો આત્મા આનંદ પામના લાગ્યો ને તેઓ રનાભાવિક બોલી જાઠ્યા કે —

બાલમ સદા મિજમે રહુ, મોહે તિહારી આશ,
તુન ખિન ન્યારા ન રહુ, ચરણ કમલકી આશ.
ચરણ કમલકી આશ, સયા રાખો તુજ પાસ,
ગરીબ નિવાજ દયાળ, ઠાડો નિહારો દાસ.
અલીખાન વિછરે નહિ, અહરનિશ રહ્યો હુભાય,
કબ મિલિયો હરિ આયકે મિજમે ડેરા લગાય.

હે પ્રભુ, હું વજમા હમેશા ગુહુ છું મને તમારી આશ છે હવે કૃપા કરીને મને ક્યારે શગ્ણે લેશો અને નજમા ક્યારે ડેરા નાખશો ? અલીખાનની વિનંતીથી શ્રીગુસાર્જીએ અલીખાનને ને તેમની મેટીને નામ નિવેદન આપ્યું તથા શ્રીમદનમોહનજીનું ૨૧૩૫ પધરાવી આપ્યું

શ્રીવજમા આવી શ્રીગુમાર્જીએ શ્રીજીના મંદિરની ચોગ્ય વ્યવસ્થા કરી તથા શ્રીવજમા શ્રીમહાપ્રભુજીની બેઠકો સ્થાપવા માડી નળી નજમા લીલા નયગો શોધના માટે પ્રયત્ન કરના માડ્યો તદુપરાત માર્ગની વ્યવસ્થા માટે સેના વગેરેનો નિજાસ કર્યો કીર્તન

માટે અણ કવિની ન્યાયના ક્ષત્રી હવે તેમણે દરેક કાર્ય શ્રીમદ્વાપ્રમુજની દૃષ્ટિથી વિચારીને કરવાનું શરૂ કર્યું. શ્રીમદ્વાપ્રમુજના પ્રથમ માહિત્યની ખોજ પણ હવે શરૂ કરી દીધી તથા તેમના ભક્તોના ચરિત્રોનો મુગ્ધ હરવા પ્રયત્ન કરના લાગ્યા. આમ દરેકે દરેક પ્રવૃત્તિમાં શ્રીમદ્વાપ્રમુજના કાર્યનો સર્વાંગ વિકાસ કેમ થાય તેમ વિચારવા લાગ્યા.

૬

અતીખાન નજના મુગ્ધા હતા તેમના સાથમાં ન્યાય, રોજદારી હતી ત્યાંજે શ્રીમુમાર્જીએ નજમાં પોતાનું ધ્યાન દોર્યું એટલે તેમને પણ નજના નિમિત્ત અંગે ઉમંગદા આવના લાગ્યો અને નજની દરેક વસ્તુનું નક્ષત્ર થવા માટે ઘણી નેરા લાગ્યા. અતીખાને એક દુકમ દ્વારા “નજના નિકાસતા પાછા જે તોડશે તેને શિક્ષા થશે” એવું ફરમાન મળ્યું તેઓ નજના વૃક્ષરૂપ લતામાં શ્રીનંદનનંદન નજેશ્વરના દર્શનનો આનંદ મેળવતા એટલે આતુ ફરમાન કાઢે તે વ્યાસાવિદ્ હનું.

આ દુઃખનો ભગ એક તેનીએ ક્યોં આ તેની એક દિનસ તેનનો ઘડો સર્જીએક ગયેથી ખીન્ને થઈ જતો હતો આ વખતે અતીખાન મદાનનના એક ચોતરા ઉપર બેઠા હતા તેમણે તેનીના ઘડા ઉપર તાળ પાન જાધિના જોયા આથી તેને બોલાવીને પૂછ્યું, કે આ પાના ક્યાંથી તોડ્યા? ત્યાંજે તેનીએ જે વૃક્ષના પાના તેણે તો પાડ્યા તે વૃક્ષ જતા-યુ તેમણે પોતાના ફરમાનની વાત કરી આ માનગતા તેની ગજગર્જને વિનતી કરવા લાગ્યો કે “નામનર મને તેની ખગર નથી” આ છતાં અતીખાને તો તેની કર્મ વાત ન માનગતા તેનું મનુ તેન તે આડના મૂગમાં ગડાવી દીધું અને કહ્યું કે “હું નજના નિકાસતા નજને નજતો નથી? આ તમે કેવ

ભાગ્યશાળી છે. તેમનું જીવનું પારકાના કડયાણુ અર્થે છે. તેનો ઉપયોગ ફક્ત નજીવા કાર્ય માટે તુ કરે તે કીક કહેવાય? વૃક્ષો પવન, વીજળી, વર્ષા, શીત, ગરમી સર્વ સહન કરી ઠેવળ પ્રાણી માત્રનું દુઃખ દૂર કરે છે. તેઓ પરોપકારી છે, તેઓ પત્ર, પુષ્પ, ફલ, છાયા, મૂળ, વહકલ, કાષ્ટ, ગન્ધ, ગુદર, ભસ્મ ને કાયલા એ સર્વ યીજ રૂપે થઈને સર્વની કામના પૂરે છે. વળી આ મજમડળના દરેક પ્રક્ષમા તો વેણુધારી અને પાદડે પાદડે ચતુર્ભુજ પ્રભુ વિરાજે છે. તે વસ્તુનો નિરર્થક ઉપયોગ કરી તે મહાન અપરાધ કયો છે સાલજ, પગ્માનદદાસ નામના ભક્ત કવિએ મજનુ માહાત્મ્ય કેવુ ગાયુ છે.”

કહા કરો વૈકુંઠહિ ભદ્ર,
જહા નહિ નંદ જશોદા ગોપી
જહા નહિ વચ્છ ગ્વાલ ઔર ગાંધ (૧)
જહાં નહિ નિર્મલ જલ જુમના,
જહાં નહિ વૃચ્છ કદમકી છાંયા,
પરમાનંદ પ્રભુ ચતુર ગ્વાલિની,
મજ-મજ તજ મેરી ભધબલાઈ. (૨)

“મજ તો વૈકુંઠ કરતાએ મોઘેરુ છે તો હવેથી નિરર્થક મજની વનરપતિ તોડીશ નહિ; નહિતર હાય પગ કાપી લેવા પડશે.” આમ ડગવીને તેને કાઢી મૂક્યો. આ પ્રસંગથી કોઈ પણ મજની વનરપતિનો નિરર્થક ઉપયોગ કરતુ નહિ.

૭

આ પ્રસંગ પછી એક વૈષ્ણવ મજના વૃક્ષના પાદડા તોડતા હતા. તેમને અલીખાને દીઠા, આથી પાસે બોલાવી કહ્યુ કે, “કેમ

મા । રુમાનની અમ નથી કે રહના પાડા તોડનાગને સખ
ગિફ્તા થાય છે? ” ત્યાં પૈપ્લવે ક્યુ કે, “અમ છે ન
ગો તમા શ્રીગુસાર્જીએ મગા યા છે ” આથી અતીખાન પ્રય
અમચાયા અને ક્યુ કે, “મોટા માણુમની સિદારસ આવી
એગને દુ ના પાડતો નથી પણ તમને મૂચના મુડુ હુ કે કે
દક્ષમાથી મરા પાદડા ન તોડતા જુડ જુડ । જ્યોમાથી એક કે
પાન તોડજો ”

ત્યાં તે પૈપ્લવે ક્યુ કે, “એમ ખીલ—એમ કહી તેજે ક
કે,—શ્રીગુસાર્જી પણ એમ કહેતા કે વનગપતિ પૈપ્લવ છે અને વૈપ્લ
પ્રમુતા ચણ નગણ છે જો વનગપતિ પ્રનતા ઉપયોગમા ન આવે
તેના પૈપ્લવત્વમા ખામી આવે માટે આ કૂલી ધારી વનગપતિ
ઉપયાગ ભગવદ્ ચણવિદ્ મિવાય સા અર્થને?” આ સાબ
અલી ધાન ખુશ થયા અને ક્યુ કે ‘ભગવદ્ એવાના ઉપયો
માટે જગ વનગપતિનો ઉપયોગ થવો જોઈએ, એ વિશે મે કહી મ
કહી નથી આવો નિવેદ જો વૈસ્વવ સર્જન ગણે તો ભગવ
ભખ શાનો? આથી જર વગર વનગપતિ નો વાની મે મના
કહી છે ની ત્યાં કૂપા કરીને ત્રામમાર્જીને યા । નમ્ર દડન
કહેજો ’

અતીખાન મજમડગના નીવટી અમતલ દોનાથી ચાર
રવેના જનાવો તેમની આમગ ન્યાય માટે આનતા એક દિવસ
એક ના ને પગડીને નગમીઓ તેમની પામે આન્યા ત્યારે ના
મે નારી નથી મી એમ મી માગિની માટે ઉન્દા તેવમા દાય
પાલવા નૈયાગી જનારી ત્યાં અતીખાને ક્યુ કે અંતે તું આવો
શાદુમા છે? પીક ત્યાં મનુ પણ સર્વ સમ્પ્રમાન છે તે ઉન્દાનુ
મર કરી શકે કે નો કાનુ ઉન્દુ કેમ ન કરી શકે? તું આ દડા
નનમા દાય નખ ” ત્યાં રાંતે ને દ । નેવમા દાય નખ

એટલે તરત જ તેના હાથ દાઝી ગયા ! તે વખતે અલીખાન બોલી
ગઈયા કે

કુંડલિયા—

સમરથ મેરા સાંઈયા ઉન્જડ ખેડા બસાય,
જહાં જળ તહાં સ્થળ કરે, સ્થળ તહાં જળ વહાય.
સ્થળ તહાં જળ વહાય, ઉખ્ણ શીતળ કર ડારે,
ભૂપતિ માગત લીખ, સૂરમાં પલમે હારે.
અલીખાન પેખા પ્રભુ, પ્રગટ દિદાર હે તેરા;
જીત દેખું તિત એક, સાંઈયા સમરથ મેરા.

ચોરને દાઝેલો જોઈને ત્રજવાસીઓ તો આશ્ચર્ય પામ્યા અને
અલીખાનની પ્રભુ વિશેની દૃઢ શ્રદ્ધાના વખાણ કરવા લાગ્યા

૯

શ્રીગુંસાઈજી શ્રીગોકુલમા આવી વગ્યા ત્યારથી નિયમિત
શ્રીમદ્ ભાગવત વાચતા. આ કથામા ઘણા લક્ષ્મી આવતા પણ શ્રીગુ-
સાઈજીનો એવો નિયમ હતો કે જ્યારે અલીખાન આવે ત્યારે પોથી
છોડતા જો અલીખાનને મોકું થતું તો તેઓ કોઈ વૈષ્ણવને તેડવા
મોકલતા, આથી વૈષ્ણવો માહે માહે બળડતા કે શ્રીગુસાઈજીને
આવી શી લત લાગી છે કે અલીખાન આવે ત્યારે પોથી છોડે છે.
આ વાત કર્ણોપકર્ણ શ્રીગુંસાઈજી પાસે ગઈ. તેમનું મનતો જીવ
માત્ર ઉપર સમાન હતું તેમને કોઈ અળખામણ હતું નહિ.
પણ જેની તેમનામા લક્ષિત છે તેનામા તેમનું મન હોય એ ગીતા
વાક્યાનુસાર તેમનું જીવન હતું. વળી અલીખાન ઉપર આવો ભાવ
લેવાનું એક કારણ હતું. આથી તેમજો આ વસ્તુની ચોખવટ

કરવા નહીં થઈ. તેમણે વિચાર્યું કે “મારો જે ભાવ તેના મટે
 છે તે તેની કથામાં એકાગ્રતા અને છે નહિ કે આ જધા માલસે
 ક્ષત્રિય વગેરે છે ને તે ચતુર છે તેથી આલસ્ય, ક્ષત્રિય, ચતુર વગેરે જાનિ
 દેહના ધર્મ છે. ત્યાં મુઘી થોડા જોડે નવકાર છે ત્યાં મુઘી તેના
 ખપ છે પણ જે સમગ્ર માણસ આ જગત લગવડ રૂપ છે ને જીવ
 તેના અંશ છે એમ માને તો પત્રી જાતિ-એક મત્તજાતિ ગે
 ખીજ જાતિ તેને માટે અહતામજનાત્મક મસા માલસ અસત્ય છે
 વળી કથા શા હેતુથી શરૂ થઈ છે ને તેમાં મુખ્ય તત્ત્વ શું છે તે ધ્યાનમાં
 લઈ કથાના શબ્દોમાં ગેની નક્કિ સમજે તો કથામાં આ-વા પ્રમાણ
 છે અમુક રાજા કે અલ્પ કથા લાવથી અને હેતુથી કથામાં આવે
 છે તે સમજે તો લગવાનમાં ભાવ ઉત્પન્ન થાય ને ત્યાર પછી તેનું
 નવરૂપ અમજવાથી મન પ્રભુમાં એકાગ્ર થાય છે અનીષ્ઠાન ઉપર તો
 તાતચેપની રૂપા ઉતારી છે ને મુઘી લગવાનની અદ્યતન બીતામાં
 તેમનું મન ગમી ગયું છે આથી ખીજાઓ માલસ તે મન જધા કરી
 એકલા કાને સાલગતા નથી, પણ કાર્યદારા કથાને તેઓ હંધમાં
 ઉતારે છે આમ પેાવાથી મે તેમને મારી કથાના મુખ્ય શ્રોતા
 બતાવ્યા છે જાના, ત્યાં પેાવાનો મોટો ભાગ આ વિષયમાં મશય
 કરે છે તો તે જધાની શકા નિર્મળ કવી એ મારી કરુ છે
 આમ વિચારી ખીજા દિવસે કથા વખતે નો પેાવાને પાછના
 દિવસની કથા દેવા માટે આવે જાના-સુ ત્યારે સૌ પેાવાએ એ-
 ખીજના મુખ માં મુઘી લાગ્યા પત્રી તેમજે અધીષ્ઠાન મામે જોયું
 ત્યાં તમજે વિનતી ગતા કરુ કે, “જાનાય આપની આગ
 ત્યાં તો ત્યાં-થી મે કથામાં આવવું શરૂ કરું ત્યારથી કથાના
 પ્રસંગ દેહ, નહિતર કાનનો પ્રસંગ દેહ ” શ્રીમુનાઈ આ સામગી
 ખુશ થયા અને કરુ કે, કથામાં આવવા માવથી લગવડ આવ વધે
 છે તે વાત નાની નથી, પણ અનર્પક-યા માત્રગાથી શ્રીમત્રવા
 નમાં ભાગ વધે છે ” આ નવગી નર્વ વૈષ્ણવો દોહ પાન્ય ને

શમને લીધે નીચુ ધાલી ગયા આ પ્રસંગને કવિ ગોવિંદરામ કહે છે કે:-

અલીખાન પઠાણ ગખતા સુરતી,
શ્રી વિઠ્ઠલ કરતા વાત.
ચોગમી વેણુવ તે પાને,
આવી બેસતા સાક્ષાત
આવી બેસતા સાક્ષાત તે જ્યારે,
પોથી છુટે પઠાણ આવે ત્યારે
ગોવિંદ કહે વચન ન ભૂલે ઉરથી,
અલીખા પઠાણ ગખતા સુરતિ

એક દિવસે શ્રીગુસાર્જીએ એક ઘોડો ચરતો જોયો તેનું રૂપ, ચાલ રંગેર અત્યંત મોઢક લાગનાથી આપ તેની પ્રશ્ન સા કરવા લાગ્યા પત્રી તેના રજેનાળને પૂછ્યું કે, “આ ઘોડો કેનો છે?” ત્યારે તેણે કહ્યું કે “આ પરગણાના હાકેમ અલીખાન સાહેબનો છે.” આ રાત અલીખાનના સાલજનામા આવી તેથી તેમણે ઘોડા ઉપર કીમતી સામાન મડાવી શ્રીગુસાર્જીને અર્પવા મોકલ્યો, શ્રીગુસાર્જી પણ કોર્નની અગત વસ્તુ પોતાના ન્વાર્થ માટે શ્રી મહાપ્રભુજી માફક પણ સ્વીકારતા નહિ, આથી ઘોડો આપે ન સ્વીકાર્યો, પણ ત્યારથી અલીખાન તે ઘોડા ઉપર બેસતા નહિ પણ શ્રીગુસાર્જીની વાણીથી પ્રશ્ન સા પામેનો તે ઘોડો હોનાથી તેને પરગણામા છુટો ચરના મૂકી દેવામા આ ચો ફક્ત દગેરાના દિવસે તેના ઉપર નવો સામાન મડાવી, તેને આગળ કરી અલીખાન બીજા ઘોડા ઉપર બેસી વિજય યાના કરના નિકળતા આમ દર સ્થે દગગના દિવસે તે ઘોડાને શણગારનામા આવતો

સંવત ૧૬૨૮મા શ્રીગુનાર્જુન નનયાત્રા કરવા પધાર્યા આ વખતે તેઓ ગાડીમા ગિરનાર્યા હતા આ યાત્રામા તજના જુદાજુદા ગથોના મહાત્મ્ય અને લગવટ્વીયાની ચર્ચા સતી પ્રમંજે પ્રમંજે રાસ-રીયા વગેરે પણ ભગ્વી જતાવવામા આવતી આ યાત્રામા અલીખાનજી પણ જોડાયા હતા. તેઓ શ્રીગુનાર્જુન સારે લગવટ વાર્તા કગતા કરતા આગળ ચાલતા હતા એટલામા ગાડી એક મોટા ખાડા પામે આવી જે ગાડી આગળ જાર તો ખાડામા પડે અને તેથી પોતાના પ્રાણુ પ્રિય પ્રભુને કષ્ટ થવા સહ્યવ હતો, આથી અલીખાન તે ખાડા ઉપર સૂરજ તથા ને ગાડી હાકનારે ગાડી કુશળક્ષેપ પમાડ કરી દીધી. જ્યારે આ બીના શ્રીગુનાર્જુનજી જળી સારે તેમની સહન કરવાની રીતથી આપશ્રી જલુ પ્રમુદ્ધ થયા અને પોતા માટે રેહતી પગવા ન કરવા માટે તેમની પ્રશ્નમા કરવા લાગ્યા આ વિષે કવિ જે વિભાવ લેમળ અલીખાન પદાલુ નમના કવ્યમા લખે છે કે;

અલીખા પડાણુ એવા હુતા,
જેને જ્ઞાતા વલ્લભ બાહ.

શ્રીવિકૃશ્નની પધનામણી હુતી,
ને, નિચમા આવી ખાગ.

નિચમા આવી ખાગ આડી.
ને ગવીમા ન ચાલે ગાડી

ગોવિંદનામ લાખા થઈ શ્રુતા,
અલીખા પડાણુ એવા હુતા.

૧૨

સંવત ૧૬૩૪માં શ્રીગુસાંઈજી વનયાત્રાએ ફરીથી નીકળ્યા. યાત્રામાં શ્રીગુસાંઈજીને મળવા અલીખાન આવ્યા. તે વખતે તેમનું મન ભગવાનના લીલા ધામમાં જવા અતિ તકસી રહ્યું હતું. આ સમય દરમિયાન તેમણે ચોરાસી વૈષ્ણવનું પદ જનાવ્યું હતું. અહીં દ્વધપાઠનો મહાપ્રસાદ સૌ વૈષ્ણવોને લેવડાવવામાં આવ્યો.

રાંખચૂડ વધરચલ દેખી, શેષ સાંઈ-જાંઈ દીને હે
એહીં સેઈ ગાઉ પધારે, મહારાજ લીને હે
અક્ષીખાન વાહલ જોરવા, સન્મુખ આયે હે
સખ વૈષ્ણવ છીને ખીર, ભોજન મન ભાએ હે.

(દિવ્યાદર્શ વર્ષ ૪ અંક-૧-૨)

૧૩

હવે અક્ષીખાન લગભગ પંચાસી વર્ષ વટાવી ગયા હતા. તેઓ અહર્નિશ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા કે હે પ્રભુ, કેશી, કંસ, પૂતના, યમલાજીન વગેરે અનેક દોષથી ભરેલા રાક્ષસી સ્વભાવના જીવોનો આપે ઉદ્ધાર કર્યો તો આ વ્રજમાં એક યવન તમારા નામના પ્રેમથી લોભાઈ શરણે આવ્યો છે તેને હે પ્રભુ શરણે લેજો. "

કૃષ્ણ મુરારી પત રખો, વ્રજમે ઠાઠો પઠાણ,
તુમ ખિન મેરા કેા નહિ, તુમ હો કૃપા નિધાન;
તુમ હો કૃપા નિધાન, નિહુર મત હોના સૈયા,
તેરી શરણમેં આપ, યવન એક દ્વાર લુભૈયા;
કેશી કંસ અરૂ-પૂતના, યમલાજીન લિયા ઉખારી,
દેવકી નંદન કયા નિધિ અળ અલીખાનકી વારી.

આમ તેમનું મન ભગવાનને મળવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. તેમની આવી નિરહ દશા દેખી શ્રીગુસાર્જી તેમને મળવા એક દિવસ મયા ને કહ્યું કે, “ જાણા હવે અવરથા ચઈ તમે ભગવાનના સાચા ભક્ત છો. તો વ્રજમા રહો કે દિલ્હીમા રહો એ તમારે મન તો સરખું છે ને ? છેલ્લી અવરથા છે. સગાવહાલા બધા જ ત્યાં છે ને ? આ સાલળા અબીખાનનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું ને કહ્યું કે : “ કૃપાનાથ જીવાનીમા આવ્યો ત્યારથી હું વ્રજવાસી બની રહ્યો છું. હવે દિલ્હી જનાથી શું ? ”

જાણા વ્રજ છોડું નહિ, ઠોટિ કલપ ચહાં રહાઉં, યવન હિ બહિસી વખાનીઆ બહુરી વ્રજ નહિ પાઉં. બહુરી વ્રજ નહિ પાઉં ફિરસ્તા જન્નત પેખા; દોનો જહાંકે ખીય, ધ્રિજ એક જન્નત દેખા. અલીખાન ઠાઠો ચહાં, ધ્રિજમેં પદ નિર્વાળ; દિલ્હી ડેરા ન કીજીએ, ખિલખત મેરા પ્રાણ.

વ્રજમંડળ છોડી દિલ્હી જઈ તો મારે જીવ અવગતે જાય. હું તો વ્રજમા પ્રાણ છોડીશ. વ્રજમૃતિ આ લોક ને પરલોકમાં જન્નત છે. આમ કહી તરત જ હર્ષિદર્શન માટે તત્કાલ લાગ્યા.

અહર્નિશ નેના હો રહી તેરે દર્શનકી આશ; કલપ વીતે હરિના મિલે અજાદૂં ન જૂઝત આશ. અજાદૂં ન જૂઝત આશ હરિ તુમ નિર્વંજ એમે; ખિલખત જીયરા મેર, પ્રીત લગાઈ દેસે. અલીખાનકી ફરિયાદી ઘડી, કૃષ્ણ બળવત વેન; દરસ પાપ છોડું જહાં, ગફીળ જનમ મુખ દેન.

આમ પ્રભુના ચરણ શરણ થવા માટે તેઓ અત્યંત રડતા ને કેટલીક વખત પ્રેમવિવશ દશામાં પ્રભુને કઠોર વેણ પણ સંભળાવતા. આખરે પ્રભુએ તેમની વિનતી સૂણી, સં. ૧૬૪૦માં પોતાના ધામમાં તેમને બોલાવી લીધા. તે વખતે અલીખાનના મુખમાંથી સરસ શબ્દો નીકળી પડ્યા કે:—

મેરે હરિ આયા અલી, અળ કયેં ઠાઠેં અજાન,
વિકલ હુઈ દોનો મિલે, પ્રભુજી ઓર પઠાન,

વિકલ હુઈ દોનો મિલે, પ્રભુજી ઓર પઠાન. પરમ મજવાસી અલીખાન આમ શ્રીરાસેશ્વર પ્રભુના ચરણમાં આલ્યા ગયા. તેમની યાદગીરીમાં હજી પણ શ્રીગોકુલમાં તેમની હજી (સમાધી) બની છે. ત્યાં આવી બે હજી છે એક મજવાસી અલીખાનની ને બીજી પ્રેમમત્ત રસખાનજીની.

એમ કહેવાય છે કે આ ભક્તવરે અનેક કિર્તનો પદો બનાવ્યાં છે. જેમાં મૂખ્ય રાસલીલા, ગોવર્ધનલીલા, કંસવધ, ચોરાસી વૈષ્ણવનું ઘોળ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કુંડલિયા, સવૈયા, રાજા ને દોહામાં પણ તેમનું ભક્તિ સાહિત્ય હીક હીક છે.

તેમનો મજબૂત વિષેનો પ્રેમ અતિ અદ્ભૂત હતો તેથી કહેતા કે જન્મવું પડે તો મજવાસી થવાને.

કોટિ કલપમેં અવતરું મજવાસી હુવે રટાણું;
આલીખાન આન આહત નહિ;

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મુખ ગાણું.

વળી તેમણે ચોરાસી વૈષ્ણવના પદમાં પણ તેમણે મજવાસની માગણી કરી છે.

એ લાકડા ચોરાશી બચે,
 તવ સ્યામ સ્યામા માધ્યે,
 વિનિત સુનો અવીખાનડી,
 મજવામ કવધો પાધ્યે
 અખ વતત દિન વિતે મવે,
 મેમ આશ કવધો પુરહી,
 કે દીન ચા જગમાઝ નિશદિન.
 ત્રાસ હી મે ધૂમહી
 ચે લાકડા જનમો હેત તાહી,
 છિન તુમહે જાનહી,
 જખ દિનકો ગિરિરાજ વૃદ્ધ,
 વિપુન કે સુખ સાનહી

આ નજવામ કૃષ્ણસતી પ્રાપ્તિના તત્ત્વગટ મારે હતો

સૂક્ષ્મ

ગોકુલ ધત મથુરાં નગરી,
 વોહી નંદ ગામ વરસાના.
 આવત ગ્વાલ ગાલ દધિ બેચન,
 મગમે દાની મિલત નહિ ઠહાના.
 ખડાવરી ગોપી વિકલ હુઈ,
 દર્શન કે હિત બનાવત ખડાના;
 વો હરિ ટેસે આન મિલે,
 અવીખાન બોજત દિરે કૃષ્ણ ઠહાના.

વગો શ્રી પ્રિયાજી મહાગજના મંડપનુ વર્ણન કરતુ એક પદ
શ્રી વસંતરાય શાસ્ત્રીએ " મહાનુભાવ ભગવદ્ ભક્તો " માં છપાવ્યુ
છે તે સમગ્રય તો હૃદય ભારને પોષક છે આ અનીખાન પદાનના
મે-ય શ્રીદાકોગ્લ શ્રીમદનમોહનજી કાલ શ્રીગોવર્ધનલાલજી મહારાજના
માયે મુળધર્મા મિરાજે છે કાઈ મહાનુભાવ વૈષ્ણવ નજવાસી ભક્ત
અનીખાનનુ સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રાધી બહાર પાડે તો ઠેવુ સાડુ ?
ધન્ય છે અનીખાનને જેણે જાતીય કદગતા જૂલી નજ સંસ્કૃતિના
નિકાસના એક સેવક બની નજનાસ ગ્વીકાર્યો આના મહાન ભક્તની
પદરજ મરતક ઉપર ધરવા કોણુ હિમગ ન રાખે ? તેવી રીતે સહસ્ત્ર
કોટિ વદન છે શ્રીનિઃવેશ્વર પ્રભુ જેમણે વૈષ્ણવતાના દ્વાર પ્રત્યેક
જાતિ માટે મામાન રૂપથી ખુલા કર્યા છે તેથી ભારતેન્દુ હરિવંશ
આના કૃષ્ણપ્રેમી ભક્તોને વદન કરતા કહે છે કે —

અલીખાન પઠાણ સુતાસહ મજ ગ્જવારે;

મેખ નખિ રસખાન અહમદ હરિ ખ્યારે

નિરમલ દાસ ઢળીર તાજ ખા બેગમ ખ્યારી,

તાનસેન કૃષ્ણદાસ વિબાપુર નૃપતિ હુલારી,

પિગ્ગલદી બીબી રાસ્તો પદરજ નિત શિર ધાગીયે,

ઈન મુસલમાન હરિજનપૈ કોટિન હિંદુ વારીએ *

इतिशम्—

* આ લેખમાં જે કુડલિયા, સવૈયા મૂલણા છે તે વૈશ્વાનર
વર્ષ ૧૯૫૭ અક પાચમાથી લીધા છે

રસિકહૃદય જ્ઞાનજદી

૧

તન્મયતા લાઇ સ્વરૂપસો, ખેલત ખેલત ખેલ,
સાક્ષાત્ મિલ છેલ મુનિ, ઠરે રાસ ગસ રેલ

લગી પખાવજ બજન બલિ, કૃપા મનોરથ પૂર,
અલિખાન કી લાલિલી, મુયશ ગાન રસમૂર

(મોહનમાળા)

સામાન્ય રીતે છોડી ન શકાય એવા ત્રણ પદાર્થ છે (૧) સસારનો વ્યવહાર, (૨) જાતીય ધર્મ-હિંદુઓ માટે આર્ય ધર્મ ને મુસ્લીમ માટે ઈસ્લામ ધર્મ વગેરે અને (૩) પતિ પુત્ર વગેરે આ ત્રણનો ત્યાગ માણસના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થાય ત્યારે થાય આ બંન્ના પછી તેનો આત્મા નિર્દોષ બને ને તે દિ વચક્ષુને પ્રાપ્ત કરે આ દિવ્યચક્ષુ પ્રાપ્ત થતા જીવ લજ્જનાનદી બને છે પછી તેને

ભગવાનના રસાત્મક, સ્વરૂપાત્મક, કલાત્મક અને ભાવાત્મક સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે જે સ્વરૂપને શ્રીગુરુસાંઈજી શૃંગારકલ્પદ્રુમ કહે છે.

જેમ વૃક્ષ થવામા અંકુર, કંદવ શાખા પલ્લવ કવિકા પુષ્પ અને ફલ વગેરે જુદી જુદી સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે તેમ શૃંગારકલ્પ દ્રુમરૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે ગૂઢભાવ, વ્યક્તભાવ પ્રેમ, પ્રણય, રનેહ, રાગ, અનુરાગ અને વ્યસન દશામાંથી ભકતે પસાર થવું પડે છે. આ છેલ્લી દશાની વાત છે. આવા ભકતોને રસસ્વરૂપી ભગવાન પોતાના સ્વરૂપાનંદનું દાન કરવા માટે નિકુંજમાંથી આહવાન કરે છે અને સ્વહરતે નિમત્રે છે કે ‘હે ભક્ત તું મારા નિકુંજમા રસાનંદનો અનુભવ લેવાને આવ !’

આવી જાતના રસાનંદની કલ્પિકા ચાખનાર એક ભક્ત પોતાનો અનુભવ કહે છે કે : “ હે યશોદાજી, તમારા પુણ્યની શી વાત કરીએ, જે ભાગ્યયોગે તમારા ત્યા સાક્ષાત્ ભગવાન પ્રકટ થયા છે ! તે સ્વરૂપ તમારા જોણામાં ચડવા માટે રેતાં રેતાં પૃથ્વી ઉપર આજોડે છે અને તમે તો તેને જીઠાડવા ય પ્રયત્ન કરતા નથી. જ્યારે ઈંદ્રદેવ ને સ્વયંભૂ બ્રહ્માજીને તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી ! ”

વળી બીજા એક આવા જ અનુભવી ભક્ત કહે કે : ‘ અરે બ્રહ્મને શોધનારાઓ ! મારી વાત સાંભળો, વેદાન્ત વનમા બ્રહ્મને શોધતાં તમે અતિ ખિન્ન થયા હો તો અહીં આવો હું તમને તેની ભાળ આપું છું તે પ્રેમથી સાંભળો. ગોપીજનોના ઘરોમા તે પરમાત્માને ગોધો; જ્યાં ઉપનિષદના અર્થ તેમના હિંજરામા બાધ્યા છે ”

ત્રીજા એક ભક્ત કહે છે : “ મેં તો વેદની પ્રત્યેક શાખા ગોધી પણ પરબ્રહ્મ મને પ્રાપ્ત ન થયા. પણ હાશ ! હવે ભાળ લાગી, તે ગોપિકાઓના પાલવ પકડીને જિલા રહ્યા છે. ”

એવા એક ભક્ત કહે છે : “ હે સખી ! આંભળ, મેં એક આશ્ચર્ય જોયું કે નંદના આંગણમાં યોગસ્થી જેના અંગ છર્ષ ગયાં છે એવા અંગવાળા વેદાંતના સિદ્ધાંતરૂપ પ્રભુ નૃત્ય કરી રહ્યા છે.”

આના અનેક રસઅનુભવો માણનાર મજવાસી અલિખાન પાનની સુપુત્રી ખાનગદી હતાં કે જેમણે આ જન્મ અવિવાહિતા રહી પ્રભુ સાથે રસમસ્તી અનુભવી.

૨

આ અલિખાન પદાણની પુત્રી ખાનગદીનો જન્મ આશરે સં. ૧૫૮૫માં થયો હોયો જોઈએ. સિકંદર લોદીના હૃદયપરિવર્તન પછી તેની આજ્ઞાથી અલિખાન મજમંડળના હાથેમ નીમાયા. તેમના હૃદયમાં રહેલી માનવતાએ તેમને પરમ વૈષ્ણવ ને મજવાસી બનાવ્યા હતા. વળી શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની તેમના ઉપર અનંદદ ફૂળ હતી. તેથી પુષ્ટિમાર્ગ ને પૃથક્ક શરણુ માર્ગ છે. તે તેમના જીવનમાં વાણી તાણી માફક વચ્ચાર્થ ગયો હતો. તેમનું જીવન ભગવદ્ પ્રેમ પાઠ પદ્યાન અને ચિંતનમાં હંમેશ જળું હતું. તદુપરાંત મજનો વાસ તેમના આત્માના વિકાસમાં કારણભૂત થયો. આવા પવિત્ર ભગવદીયતા ત્યાં ખાનગદીનો જન્મ એ એક પરમપુણ્ય યોગ હતો. ગીતાજીમાં ભગવાન કહે છે. યોગ બ્રહ્મ જીવ એ પ્રકારના જીવોને ત્યાં પુનર્જન્મ લે છે, એક યોગીના ત્યાં જન્મે અથવા પવિત્ર એવા શ્રીમંત ગૃહસ્થના ઘેર. અલિખાને સ્વકુટુંબ સંસ્કાર અને જ્ઞાતીય ધર્મ મૂળી મજમાં વાસ કર્યો હતો. તે દષ્ટિએ તેઓ યોગી હતા, જ્યારે મજમાં સુખાનું પદ શોભાવતા હતા તે દષ્ટિએ પવિત્ર શ્રીમંત ગૃહસ્થ હતા. આ પવિત્ર પુરુષના ત્યાં જન્મવાનું ખાનગદીને ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. નાનપણથી તે પિતાજીની માફક ભગવાનના નામનો સતત જાપ કરતી. આથી તેના હૃદયમાં સાત્ત્વિક પ્રેમનું ખીજ રોકાર્થ

નિર્વીર્ય થઈ ગયું હતું, જ્યારે ભગવત્કથા વાર્તા ધ્યાન રમરણુ કીર્તનથી ભાવાકુર પ્રગટ થયો હતો ને તે ભાવકુર વિકસતાં પૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત થયો હતો.

૩

૧ખાનખદીની આવી ભાવાત્મક દશા હતી, તેટલામા શ્રી-ગુસાર્જી સં. ૧૬૦૭મા વ્રજમા પધાર્યા. આ વખતે તેઓ વ્રજમા શ્રીમહાપ્રભુજીનો આદેશ લઈને આવ્યા હતા. તેમણે વ્રજમાં આવી ભક્તિમાર્ગનો સર્વોત્કર્ષ થાય તે રીતે કામ લેવા માડ્યું તથા પુષ્ટિમાર્ગ દ્વારા વિશ્વના સર્વ જીવો પ્રભુનો આનંદ મેળવી શકે તેવી રીતે માર્ગના મૂલજીત સિદ્ધાંતોનો વિકાસ કરવા માંજો.

અક્ષીખાન શ્રીમહાપ્રભુજીના વિયોગથી તરફડતા હતા. જ્યારે તેમણે શ્રીગુસાર્જી મહાપ્રભુજીના ગરૂપે પધાર્યા છે એમ સાંભળ્યું ત્યારે તેમના આત્મામા આનંદ જાઈ રહ્યો તેઓ પોતાની દીકરી ખાનખદીને સાથે લઈ શ્રીગુસાર્જીના દર્શને ગયા. શ્રીગુસાર્જીએ તેમનો સારો આદર સત્કાર કરી બેસાડ્યા. ત્યારબાદ તે બંને વચ્ચે શ્રીમહાપ્રભુજીના ભક્તિમાર્ગ વિષે વાતચીત થઈ. ત્યાર પછી શ્રી-ગુસાર્જીએ અક્ષીખાન અને ખાનખદીને બ્રહ્મસંગઘ આપી સેવા માટે શ્રીમદનમોહનજીનું ગરૂપ પધગવી આપ્યું.

અક્ષીખાન અને ખાનખદી પ્રભુને પધરાવી આનંદથી સેવા કરવા લાગ્યા. ખાનખદીનો આત્મા મૂળથી સેવારસિક હતો એટલે તેને સેવા વિષે એટલો જયો આનંદ આવતો કે જહારની ગડમથલમા તે ભાગ્યે જ પડતી એક દિવસે તેણે તેના પિતાજીને કહ્યું કે

“જાગ્યા, પ્રભુ મારે જુદું સ્થળ દોય તો કેવું સાનું । તમે નજરના મુગ્યા હોવાથી અનેક માણસો આપણા મકાનમાં જુદા જુદા કામ અંગે આવે છે, તેથી મેવાકાર્યમાં મુકરતા પડતી નથી

અલીખાને ખાનગીની આ વાત તરત નીકાળી, નવું મકાન બનાવના મારે પ્રબધ હતો આ નવા મકાનનો પાયો ખોદતા અદનીયા હલિલ-ત્રિભુગી સ્વરૂપ નીકળ્યું આ સ્વરૂપ ગસતીનાના પ્રસન્નમનુ છે તે સ્વરૂપ જોતા ખાનગીની આત્મામાં અવનવા લાવ તથા ઉર્મિ આવવા લાગી તેણે તે સ્વરૂપને પંચામૃતથી જ્ઞાન કરાવીને સેવામાં પધરાવ્યું પછી થોડા દિવસ બાદ તે તથા અનીખાન તે સ્વરૂપ માટે પધરાવી શ્રીગુરુશ્રી પામ ગયા ને સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ કેની ગીતે ચર્મ તેની વાત કરી આ અદ્યત કાલિચણા રાસસ્વરૂપના દર્શન કરી શ્રીગુરુશ્રી આશ્ચર્ય પામ્યા ને તે સ્વરૂપની શીલાભાવના મવિગ્ન સમજાવી. ત્યારબાદ તે સ્વરૂપ પ્રુદ કરી ખાનગીના હાથમાં મોખ્યુ ને હતું કે, “જે ભાવનાનું આ સ્વરૂપ તેના લાવ તમાગ વૃદ્ધમાં હમેશ રહેજે ” આ મગજ વચન સાંભળી ખાનગી તથા અલીખાન અત્યંત પ્રસન્ન થયા ને નમન કરતા કીર્તન કરવા લાગ્યા કે,

વહો પદ પદ્મ વિકૃલેશ, શ્રીવરુભ કુલ દીપક મુગેશ. (૧)
છનકી મહિમા જે કહે ઉદાર,

અળ જગ પ્રકટ કિયો સદાર (૨)
અનુસંગ નીચ જે તણ વિહાર,

નિને અવનિધિ તગ્ત ન લગત વાર. (૩)
કહિ સાન અગ્ય શ્રીભાગવત પ્રમાન,

દિયે ખડન પાખંડ માન. (૪)
બાધી મધાંદા અળ વેદ માન,

જન દીન ઉદ્ધગ્ન મુખ નિધાન. (૫)
તિહિ ણંમ આનંદ દેન, શ્રીપુરુષોત્તમ મળ મુખ કે એન. (૬)

૪

સેના પવગવ્યા પણ ઝાનઝઘીને ત્રિયાજના સ્વરૂપની ભાવના
જાણવાની તીન ઠગ્ગ યર્ધ. આથી તેણે પિતાજને ત્રિયાજનું સ્વરૂપ
મમજવના માટે નિનંતી કરી ત્યારે અનીખાને કહ્યું કે “ખેટા,
ત્રિયાજ એ શ્રીરાધામિનીજનું નામ છે તેમનું અમર નામ શ્રીરાધિકાજ
છે શ્રીરાધિકાજ વૃષભાનું એટલે ધર્મનો સૂર્ય જ્યાં હોય તેવા
કીર્તિવાળાની રૂપે જન્મે છે જ્યારે ભગવાન આનંદથી પ્રાપ્ત થતા
યશ રૂપે જન્મે છે જેના ત્યાં ધર્મ સંપૂર્ણ પળાય તેનો સહચાર
ભગવાન ઇચ્છે છે આથી શ્રીમદ્માત્રજી ભગવાનને રાધા સહચર
તરીકે ત્રિવિધ નામાવલીમાં જોળખાવે છે.

આ રાધિકાજ ભાવાત્મક ગીતે ભગવાનના સિદ્ધિ શક્તિ રૂપ
છે. જે પરમ પ્રેમરૂપ છે. આ પરમ પ્રેમરૂપા સિદ્ધિ શક્તિનું આરાધન
ભગવાન સર્વદા કરે છે તેથી તેમને રાધા કહેવામાં આવે છે. જેમ
ચંદ્ર અને તેની પ્રભા જુદી નથી તેમ ભગવાન અને શ્રીરાધાજીમાં
ફરક નથી. કારણ કે એક રસ છે જ્યારે બીજો આધાર છે જેમ
ચંદ્ર વિના પ્રભા હોઈ શકે નહિ તેમ કૃષ્ણ વિના શ્રીરાધાજી જુદા
મનાતા નથી આથી શ્રી જગજી સ્તુતિ કરતા કહે છે કે “હે પ્રભુ
તમે આદિ-અનાદિ છો, તેમ પુરુષોત્તમમાં પણ ઉત્તમ છો. પોતાના
લકતો વિષે વાતસહ્ય ધરાવનાર, અસંખ્ય જગ્ગોના પતિ, પરથી
પર, અને શ્રીરાધાજીના કાંત છો, તેવા આપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને હું શરણે
ધુ તમે અતિલીલા કરનાર જોનોકના નાથ છો અને શ્રીરાધા
જોલોકની લીલારૂપ લાના કરનાર છે જ્યારે તમે વૈકુઠનાથ બનો
છો, ત્યારે દૃષ્ટાનું પુત્રી ગદાજી લક્ષ્મી હોય છે જ્યારે પૃથ્વી

પર તમે શ્રીરામ હો છો, ત્યારે આ શ્રીરામીતાજી હોય છે તમે હા
 (હો) છો, ત્યારે શ્રીરાધાજી કમળા હોય છે જ્યારે તમે વનગતા
 હો છો ત્યારે આ બીજી પત્નીઓમા મુખ્ય શ્રીદક્ષિણા હોય છે
 તમે નૃસિંહ રૂપ હો છો ત્યારે ગંધાજી હૃદયલવે આ દોય છે જ્યારે
 તમે નગ્ની યુક્ત નાગયજુ દેહ છો ત્યારે આ રાધા તમારે ચોગ્ય
 અનુસંગનારી નાક્ષાત્ર બધા દોય છે જ્યારે તમે કમળરૂપ હો છો
 ત્યારે બેઠે રાધાજીને પ્રમાન રૂપ જાણે છે જ્યારે તમે મહાત્મ્ય
 હો છો ત્યારે શ્રીરાધાજી સચ્ચુ માયા હોય છે જ્યારે તમે
 અતગતમારૂપ જાળાઓ છો ત્યારે આ આ લક્ષ્મણરૂપ નિ
 (જાગ્રત, જ્વમ, સુષુપ્તિ ને તુલીયા) હોય છે જ્યારે તમે ત્રિશ
 દેહને ધનન અથવા મિશ્રરૂપ હો છો ત્યારે શ્રીરાધા પૃથ્વી વિ
 વારણા રૂપ હોય છે હે પુરુષોત્તમ ! તમારું સ્વામ અને ગૌ
 સાક્ષાત્ત્વે પ્રજાનું તેજ વિદિત છે માટે એનોકના ધામના એધિપતિ
 પગદપર પરમેશ્વર એમ આપને સરજે છુ ”

“ હેટા ! લુહિના એ જનારા પ્રજાજીની નુતિ ઉપગ્રી હ
 સમજી શખી હાઈશ કે જીન માનમા રાધા અને કૃષ્ણ રહેના છે પણ
 તે શુભ ગીતે ત્રિરાજના છે તેને પ્રગટ કર માટે જીનનો તરવગટ
 નેઈએ તો લગનત્વ કૃપા હોય તો તે તરવગટ સિદ્ધ થાય ”

“ હા ભગવત્કૃપા નિનાતો કર્મ સિદ્ધ ન થાય પણ જાણા,
 શ્રાવિનામિનીજીન ધ્યાન કેવી ગીતે કરવુ તેનો કર્મ જ્ઞાન ન આપે ? ”

“ મેટા, એ જ્ઞાન મે ગીતનો છે એકમા શ્રીરાધાજી શુદ્ધ
 ભક્તિનુ નરૂપ છે અને બીજો શુભારશાસ્ત્રની ગીતે લક્ષિતાશાસ્ત્રમા
 શુભારશાસ્ત્ર ગેટલ હુ જોતગોત છે કે તેને જુદા પાડવુ અતિ
 મુશ્કેલ છે । શુદ્ધેનજી જેના પગમ ચોગી જ્યારે રાસનીનાના ગસ
 વહેવાના વાખ્યા ત્યારે પગીક્ષિત રાજ્ય ચોક્કી બહુયો અને તેજે

તે શૂગારગ્ગસ રિમે અનેક શકાઓ ગિહાની આથી આવી, જાતની ભક્તિ રિમેનો ખ્યાલ ગમે તેમ ને ગમે ત્યાગે ન કરાય તેજ રીક છે બાકી પ્રથમ પ્રકારના ખ્યાલની સાત આપણે ઉપગ કરી ગયા છીએ "

"લા. એ વત સાચી છે જેનું મન વોકમા લાગ્યું હોય તે શૂગારગ્ગસ ભક્તિમા પડે તો તેનો હેતુ કળે નહિ જેમ શુદ્ધ કરેના રિપતુ સેવન કરનારે સાવચેતીથી પર્ય પાળવું પડે છે તેમ ભક્તિમાર્ગમા આપણા પછી શૂગારગ્ગસ ભક્તિમા પ્રવેશારે લૌકિક આમકિત પૂર્ણ ત્યાગની નૈયાગી કરવી પડે જો તેની વૃત્તિઓ લૌકિક કામનાઓમા પોય નો તે શૂગાર ભક્તિથી તેનું મન લૌકિકમા વધુ આસક્ત થના અભવ છે આથી શ્રામહાપ્રભુજી રમિયા: કામ વર્જિતા: એમ કહે છે "

"લા. તુ જે કહે છે તે વાત સાચી છે આથી શ્રીવિક્રમેશપ્રભુ શૂગારગ્ગસ મહામા કહે છે કે "રૈખ્યુ ન હોના છતાં આ રમના અમલકારને ન જાણતા અથવા કામ વિકારને વશ થતાઓએ આ સિદ્ધાંતમા દષ્ટિ ન કરી " આથી આવી વસ્તુઓનો ખ્યાલ ગમીને ઉપયોગ થવો જોઈએ

તમાર્ગ વાત મે જગત સમજી લીધી છે પણ મને લાગે છે કે મને ખીજ પ્રકારના ખ્યાલવાળી ભક્તિની સમજ પાડશે તેમા વર્જવાધો નહિ હોય કારણ કે જે નજમા જન્મી છુ, અને નજ સિવાય બીજે કંઈ ગઈ પણ નથી મને અગત રીતે આ દુનિયાનો અપર્શ પણ નથી વળી જે જાતિમા આપણો જન્મ છે તેની સાથે મને મળધ નથી વળી આ નજમાં પણ કેટલાક ગણ્યા ગાંઠ્યા ભગવદ્ ભક્તો સિવાય બીજાને હું જાણખતી નથી વળી મારું મન અહર્નિશ પ્રિયાજીની લીલામા સલગ્ન છે, તે વખતે શ્રીપ્રિયાજીના ધ્યાનના પ્રકારનો ખ્યાલ આપો તો કેડુ સાડું ?"

“ તારા તારી ઇચ્છા દોષ તા તે વિરે કહેવામા વાધો નથી
 નું તને નાનપણથી ઓળખ હુ કે તારા જન્મ સાથે તારામા
 ભક્તિના ભાવાકુર પ્રગટેવા છે આ ભાવાકુર વિકાસ પામી પન્તવ
 સુધીની દશાએ આવ્યા હોય એમ મને લાગે છે પણ તેવી લીધાનો
 ગાનાર દુ કોણ ? એ તો પામગો પર્વત ઓગળવાનો પ્રયત્ન કરે
 તેવો કારણપદ પ્રયત્ન આ અલીખાનનો કહેવાય મહાજી જે
 અનુર અને વિચક્ષુ છે, તેમની ખુદિમા પણ તે સ્વરૂપના રૂપ અને
 રૂપ ઉતરી શકે કે કેમ એ સંકા પ તુ છે જાણી તેમના સ્વરૂપનું
 ગ્રહન વર્ણન તો આમ ધર્મ રાકે મને ખ્યાલ છે ત્યા સુધી શ્રી
 ચાનાનીજ શ્રીરાધાજીનું વર્ણન આની રીતનું કરે છે કે

ત્રેયસી તવ મુખ શશીધર ચોહો

શ્રોત તાટક ગજમુખતા જાને,

ખામ અહ રુદન વિશદ મરાલ મોહો

(૧)

દયો દક્ષિન પ્રેમ પાત્રન શ્રીત પ્રિતમ જાધ ટોહો

ગલ કથોત ઢોપત શિદોત્ક

માનો લવની સારગ જાનિ તોહો

(૨)

ત્રિકુટી ગાડવ નિકટ નિગ્ધન

અજઠ-સર ધન સગ દોહો,

અમીગૃહ જાતલ લસત મુખ મડન,

મિન્ધુ મુત મોમ મિમીટજન લે હે

(૩)

ઉજ નિચોલ ચોગ ગ લીને,

માનો ગગધન મન્ધુ ચિલોને,

કે ધો અગ્નિ અલિશિશુ આવૃત

કે ધો અઢવાક સગ દોરે

(૪)

કેન મેઘા રૂપ રસ ઝરને,
કોટિબિંધિ ચતુરાનન પેરે;
એહી ધ્યાન અભિજ્ઞાન સદા રહે,
પાંગુલ ગતિ ગિરિ ન ગોહેં.

(૫)

“ હે પ્રિય, મહાદેવજીમા રહેલી આદ્યાદક સકિત તેમના મગ્તક ઉપર બિરાજતા ચંદ્ર ઉપર અવલભે છે જ્યારે તમારું મુખ શશીધર છે. તેથી તમારામા પૂર્ણ આદ્યાદક છે. તેવી ગીતે કર્ણુમા મોટા મોટીના આબૂષણ તથા સ્વચ્છ ને સુપ્રકાશિત દાંત જોઈ, હસ કે જેને પોતે સર્વથી વધુ સ્વચ્છ છે તેવું અભિમાન છે, તે તમાગ ઉપર વારી જાય છે વળી તમારી આખમા જે પ્રેમરૂપ પાટન એટલે અંજન બલકે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેમ છે તેથી તમે પ્રીતમ એટલે નિજરવામીને બરાબર વશ કંઠે છે. વળી કમળ ઉપર કાળા ભર હોય છે તેમ તમારા કપોલરૂપી કમલ ઉપર ભરરૂપી અલક (ગુથેના વાળ) શોભી રહ્યા છે. વળી (પ્રીતમને ધાયલ કરતા) બુકુટી ઉપર ચઢાવેલ નેત્રરૂપી જાણ તમારી સાથે છે. અહાહા! તમાગ મુખ ઉપર એટલી બધી સુધા છે કે જેની આગળ ચંદ્રમા જે સુધાકર કહેવાય છે તે અપૂર્ણ લાગે છે આથી તમારામા રહેલુ જીવનતત્ત્વ સુધાકર કરતા, પણ પૂર્ણ જીવનદાયી છે. વળી ઉગ્ગ ઉપર બિરાજતી ચોલી, તેમાથી ઝરતો રસ એ જાણે મહાદેવજીનો સાક્ષાત્ ક્રોધ કેમ ન હોય? મહાદેવજી તામસ હોવાથી ક્રોધાવેશને લીધે હમેશ સુસન્ન હોય છે તેમ તમે પણ હમેશ નવયૌવનત્વથી સુસન્ન છો. એટલે તમાગમા ક્ષોભ વગેરેના લાન નથી. વળી ઉરજ ઉપર જે કૃષ્ણ ડીટડી છે તે જાણે જાલભર જેવી લાગે છે જેમ ભર દરેક પાસેથી રસ લે છે અને આપે છે તેમ તમે પણ પ્રીતમ પાસેથી રસ લઈ રસનું દાન કરો છો. અથવા તો તે ઉરજ સારસ—સારંગીનો ખાલ આપે છે. જેમ સારસ—સારંગી

કદી પણ એક બીજાની વિશ્વતા થડતા નથી, તેમ તમાન વિશ્વાદ
 હિન્નન હિન્ન કદી પણ અવનત થતા નથી. આચા તમે હંમેશ
 નિત્યયોવન પૂર્ણ છો આવુ આપનુ મદાકાગ માટેનુ રમદાયક
 નવયોવનમ? જરૂરનુ કોણુ વર્ણન બની શકે ?”

બાબા, કેવુ સ્વસ્ત વર્ણન! સુદામ વગેરે મહાનુભાવો પણ
 આવુ જ વર્ણન શ્રીગામિનીજી માટે કરે છે ને !” ખાનગદી પ્રસન્ન
 મુખે બોલી

“ હા પણ કયા એ મહાનુભાવો ને કયા હુ ?” અનીખાને
 ઘોતાનુ ગૌણત્વ બતાવના કંતુ

૫

“ તમે હવે આમ કેટલા વિગ્ન બાગો પુનીની ઉમર પચ્ચીસ
 વર્ષ થના આવી જા તેના નિકાલ કરવાનુ કઈ વિચારતા નથી
 એ શુ રીક છે ?” અનખ નની જીએ પુનીના વિગ્ન અંગે ચિંતા
 વ્યક્ત કરતા કહેવા માડ્યુ

“ બીજી, લગ્ન કરવાની માગી ના નથી, પણ મુખ્ય વાત
 એ છે કે આપણે જે ગીતે જીવન ગાળાએ છીએ તે ગીતે આપણી
 જાતિમા કોઈ નથી વગી થીયુ સાર્થજી પામેથી સેવા પધરાવ્યા
 પડી તે અદર્શિતા નેવામા મળત મદ છે. એટલે તેનુ મન આ
 સસારમા નથી તેવા પણ હુ તેના લગ્ન વિગે હદામીન છુ. ”

તમે કહો છો ને સાચુ છે. છતા મોટી મોટી હમગની છેકગી-
 એને ફવગી રાખતી એ જથ્થુ અશુભનુ છે દુનિયામા પુરુષો
 પગ્યા વિના ગ્યા હોય પણ છોડગી ફાગી ગદે એવુ માલશ્યુ
 નથી ” જીએ કયુ.

“ સામાન્ય ગીતે છોકરીઓ કુવારી રહે એ બનતું નથી. ને હું માનું છું ત્યાં સુધી એમ ન બનવું જોઈએ. છતાં પણ, કેટલાક એવા પ્રસંગો છે જ્યાં પ્રભુ માટે પતિ વગેરે સૌને છોડ્યા છે. સમ્પત્તિદેવી કુમારિકા છે. જે જીવે જ્ઞાનથી ભક્તિ-પ્રધાન છે તે અપંગિણીત રહે એમા હું બાધ જોતો નથી. તેમ છતાં આપણે ખાનગીને પૂજીએ. તે ઉમરલાયક છે. ” (ખાનગીને ગોલાવે છે)

“ બહેન, આ તારી અમ્મા તારા નિકાહ કરવાની વાત કરે છે, જોય તારો શો નિચાર છે. ” પિતાએ પૂછ્યું.

‘ બાબા મેં નિકાહ કરી લીધા, હવે મારે બીજા કાની સાથે નિકાહ કરનાના છે ! ’ ખાનગી રમમગ્નીમા બોલી.

“ કેમ બેટા એમ જોવે છે ? ” પછાણે કહ્યું

“ કેમ બ્રહ્મસંનધમા પ્રભુ સાથે આત્માનું વરણ થતું નથી ? એ જ એક ઉત્તમ નિકાહ છે. બાકી બીજી જગતમા હું પડવા માગતી નથી ”

“ પણ દુનિયામા એ સાડું ન કહેવાય લગ્ન તો કરવું પડે. કોઈ સ્ત્રીમાણસ કુવારું રહ્યું હોય તેમ સાલવ્યું છે ? ” ખાનગીની અમ્માએ ખાનગીને સમજાવતાં કહ્યું.

“ રહ્યા હશે ! કદાચ આપણને ખ્યાલ ન પણ હોય, તેથી શું ? પણ કુવારા રહેવું એ ગુન્હો છે ? જેનું મન જ્યાં લાગે તેને તે ભળે. મારું મન પ્રભુમા લાગ્યું તો હું તેને વડું એમા બીજી ગડમથન ઠેવી ” ખાનગીએ કહ્યું

“ પણ બહેન તું મોટી થઈ, આપણો સમાજ આપણી સામે આગળી ચીજ્યા કરે. આ બધું આપણું મીક કહેવાય ? ” માતાએ વલ્લભથી કહ્યું

“પણ અમ્મા, હવે આપણને અને સમાજને શો સંબંધ? ઘણ છોડી તમે બંને ક્યાય જતાં નથી. તો પછી આવી આશા તૃપ્તિ કેવી?” ખાનગદીએ માતાના મનોભાવ કળીને ઉત્તર આપ્યો.

“લકે તારી ઈચ્છા. હું તો મૂળથી માનતો હતો કે તારું મન સંભારમાં નથી, તો શીદને મિથ્યા ઉપાધિમાં તને નાખવી? ‘પણ આ તારી અમ્માને એન ન હતું તેથી તને જોલાવવી પડી. બાકી પૃથ્વીપરના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીજાતિ અપરિણીત રહી પ્રભુમદ્ભવ બંધાના દાખલા કવચિત્ જ બને છે.” અલીખાને તેની બીચી ખાનગદીને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

૬

જુઓ તમે કહેતા હતા કે પુત્રીના નિકાહ ન કરવા પણ સામેના ખંડમાં જુઓ તો? તે કેવી પગપુરુષ સાથે હાસી રહી કરતી હતી. તમે તો વૈધ્યુષ બંધા પછી ભોજાને ભોજા રહ્યા!

“હે શુ કહે છે? ખોટી વાત, ખાનગદી એવી છે નહિ.” અલીખાને કહ્યું.

“પૂછો આ પહેરેગીરાને હું જોડું કહેતી હોઉં તો? તેમણે આ વાત કાનોકાન સાંભળી છે. તમે હવે છોકરી ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખો તે હીક કહેવાય નહિ.”

“તે વાત સાચી લાગે છે! તે મોટેથી ખડખડાટ હસતી હતી ને તે વખતે આઝરના અવાજ આવતા હતા. વળી તદ્દપરાત ઠાઈ પુરુષનો અવાજ પણ અમે સાંભળતા હતા.” પહેરેગીરે અલીખાને સામું જોવાથી કહ્યું.

“તેને માટે વેળાસર ઉપાય કરો, નહિ તો વાત હાથથી જશે.”

“ શો ઉપાય કરીશુ ? ” અલીખાને પોતાની બીબીને પૂછ્યું.

“ એના નાનાસે ચારે બાજુએ થોડાક પહેરેગીર મૂકા જેથી ઠોઠ પુરુષ અદર પ્રવેશે નહિ, તેમ જ ખાનજાદીને તેની શંકા ન આવે બાકી થોડા સમયમા હવે તેના નિકાહનું નક્કી કરી નાખો ” બીબીએ કહ્યું :

ત્રીક વાત છે. એમ કહી અલીખાને રાતદિનસ માટે બેચાર પહેરેગીર તેના મકાન આગળ મૂક્યા ને કહ્યું કે “ તમારે બહેનને કશું પૂછવું નહિ ફક્ત એ શું કરે છે તે વાત જાણી લેવી અથવા ઠોઠ પુરુષ બહેનના મકાનમા જતો હોય તો મારી પાસે હાજર કરવા ”

બીજો દિવસ થયો એટલે એક પહેરેગીર અલીખાન પાસે આવી કહેના લાગ્યો કે : નામદાર અમે દિનસ અને રાત સાવચેતીથી ચોક્કી કરી છતાં રાતના બાર વાગે બહેન ઠોઠની સાથે વાત કરતા હતા અમને ખબર પડતી નથી કે તે પુરુષ કયાથી આવે છે ને કયારે જાય છે.

“ તમે ચોક્કીમા ગાફેલ નેતા હશો ! તેથી જ એવું બને ! ” અલીખાને કહ્યું

“ હું તોકરી પાક દિવથી કરું છું, હું સાચું કહું છું કે આખી રાત મેં એક મટકું માડ્યું નથી છતાં આપને આવી ગભીર વાત ન કરીએ તો કાલ બીને કઈ બને તો અમારો દોષ નીકળે ”

અલીખાન આ સાલણી વિચારમા પડ્યો ને છેતરે બોલ્યો કે - “ તમો કાળજીથી પહેરો લરો. આજે રાતે હું જાતે તપાસ કરવા આવીશ. ”

ગતના બાગ વાગના આ વા ત્યાર અવીખાન ખાનગદીના મકાન પામે આ વા તો કમાડ બધ કતા અને અદર જોઈ શકાય તેનું હતું નહિ પણ અદરથી જે માણસ હોનાની તેને શય પડી આથી તેણે પીમે ગ્લી કમાડનો ભાગ મેળી બાગ પાડ્યું, ને બેધુ તે આમમનોદર નજનિદારી વવિતનિભગી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર માટે મોતા ની દીકરી નૃત્ય વગેરેની નૈયાગી કરી રહી હતી હો । સમય બાદ પ્રભુ નૃત્ય કરતા લાગતા ખાનગદી સમીત લલકારવા લાગી આ દેખી તેનું હૈયુ લગમ્ આ યુ ને વિચારવા લાગ્યો ભક્તવત્સલ શ્રીગુમાદજીએ આ કલિતનિભગી મારપ પુત્ર કરીને આપ્યું તે વખતે જે મગવ વચનો ઉચ્ચાર્યા તે ખાનગદી માટે સાચા પડ્યા હુ એવો હતભાગી રહ્યો કે નજમા આનના જના પ્રનુના નિરોગથી વગડયા કદુ શુ છતા આતી સુખપ્રાપ્તિ અને ન ધર્મ આમ વિચારતા તે મૂર્છાવગ થયા ચોડીનાર પછી પાછા તેઓ લાનમા આ વા એટલે ફગીથી તે લીલાના દર્શન કરવા લાગ્યા અને કડોગ છુનન છુનવા માટે ખાનગદીની મનથી પ્રશ્ન સા કરવા લાગ્યા તે ઠેરી વહેવી મવારે હાંધી શીયાદિથી પગવારી નવહ તે જન ભરી લાવી અદર્નિશ પ્રજુસેવામા મન રહે છે । પ્રભુ તો દીનરત્નલ—ભક્તવત્સલ છે તે પોતાના ભક્તને રાસાદિ લીનાનુ સુખ ન આપે તો ઠાણ આપશે ન આ વિચારતા પોતે રાસાદિ લીનાનુ સુખ મળે તે માટે તીવ્ર દુખ બોમરવા લાગ્યા આ વિગદ વેનાથી તેઓ ફરીથી મૂર્છા પામી જમીન પર ઢળી પડ્યા લગલગ બાહ્ય મુદ્દર્ત થયા આ યુ એટલે પ્રભુ અતર્ધાન થયા તેથી ખાનગદીએ પ્રજુસેવાની તૈયારી કરવા માડી તેણે બારણ ખોલ્યું તો પિતાજીને બારણા પાસે પડેલા દીકા તેણે ઠડ જલ છાટી પખો કર્યો એટલ અતીખાન જગ્યા જાગનાની સાથે તેના મુખ ઉપર આનંદનુ ગિમત ફગી વળ્યું અને “ધન્ય છે તને એમ કહી ખાનગદીને પ્રજુમ કરવા લાગ્યા આ દેખી ખાનગદી સમજી ગઈ કે બાબાજી સતની

ચીનાને પામી ગયા છે તેથી ખાસ કર્મ જોવી નહિ થોડી વાર પછી અનીખાને પૂછ્યું . જેન મને રાસના દર્શન ન કરાવે ?

ત્યારે ખાનજાદીએ કહ્યું કે . બાબા પ્રભુને પૂછી જોઈશ તેમની ઇચ્છાની વાત છે પછી એ રાતે તેણે પિતાજીની વાત શ્રીહરિકોજીને પૂછી ત્યારે શ્રીહરિકોજીએ કહ્યું કે “ ખુશીથી અનીખાન મારો પ્રિય ભક્ત છે તેને આ મુખથી નિયત કેમ રાખી શકું ! ઘણા તે તો પખાવજ મગસ નગાડી જાણે છે એટલે રાસ વખતે મુગપૂરક નીનડગે ” બીજા દિવસથી અલીખાન રાતે દીકરીના મદિરમા ગયા અને પ્રભુ ખાનજાદી ને અનીખાન એ નણે બેગા મળી આનંદ કરના લાગ્યા આમ તેમના દિવસ પ્રભુનીલામા અહર્નિશ આનંદમા જના લાગ્યા આ વસ્તુ અતિ દૂર કમા ભક્તાપ્રવર શ્રીગોપાલદાસભાઈ ચારાનાગા સમજાવે છે

પુત્રી પ્રવીણ પ્રપન્ન તેહને, પુષ્ટ રસ આરૂઢ
પાણિપ્રહણુ કારણ ન કીધું, ભાવે છે અતિગૂઢ
(૧૬૩) (પ્રાગટ્ય મંગલ)

૭

અલીખાન અને તેની પુત્રી હરેશ ઉત્થાપનના દર્શન પછી શ્રીગુસાર્જી શ્રીભાગવતજી વાચતા ત્યા જતા તે જાનનેની કથા સાંભળનામા તત્લીનતા તથા પ્રભુનીલા સમજવામા ઉત્કટ ભુદ્ધિ વગેરે ગુણોથી શ્રીગુસાર્જી તેમની કથાના સાચા શ્રોતા તેમને માનતા

એક દિવસ અલીખાને વિનતી કરતા કહ્યું કે “ કૃપાનાથ, અમે કયા કારણથી આ જાતિમા જન્મ્યા ? ” ત્યારે શ્રીપ્રભુચરણે કહ્યું “ તમે જાનને ભક્ત છો તમારે પૂર્વ જન્મની બીના જાણવાથી હવે શું લાભ ? ” ત્યારે અલીખાને કહ્યું કે “ ખાસ પ્રયોજન તો કર્મ નથી પણ જીવન ગ્રહાવે કુતૂહલ છે ”

ત્યારે પ્રભુચરણ તેમની હજારો દયા વિચારી તેમના પૂર્વજન્મનો ઈતિહાસ કહેવા લાગ્યા “કાવેગી રગનાથ નામના દક્ષિણમાં આવેલા પવિત્ર મંદિરમાં તમે પૂજારી હતા અને ખાનગીની જે તે વખતે પણ તમારી પુત્રી હતી તે પ્રભુસન્મુખ નૃત્ય કરતી હતી આમ તમે જન્મે સેનામાં દિનગત ગાળના પણ એક દિનસ રાજભોગના દર્શન થયા હતા તે વખતે તમે સેવામાં હતા તે તમારી આ પુત્રી પ્રભુસન્મુખ નૃત્ય કરી ગઈ હતી, ત્યાં એક વૈભવશાળી રાજા પ્રભુના દર્શન માટે આવ્યો તમે તે વખતે તેના વૈભવથી અનર્થ સેવા છોડી રાજાની આગતાવ્વાગતા અને પ્રથમ દરજ્જા લાગ્યા અને તમારી આ પુત્રી નૃત્ય કરતી અટકી, રાજા માથે હાવલાવ ગતી જીતી રહી આમ સેનાના કાર્યમાં વૈરાગ્ય બતાવી ભૌતિક કાર્યમાં પ્રેમ બતાવવાથી તમે પદાનને ત્યાં જન્મ્યા અને ખાનગીની પણ તમારા ત્યાં જ ગઈ પણ પ્રભુ તો ભક્તવત્સલ કરુણાનિધાન છે તે જ્ઞે કરેલી એવા કેમ વિસરી જાય! આથી તમને આ મોતિમાં ભક્ત બનાવી નજીમાં નિવસ કરાવ્યો આ તમારી પૂર્વ જન્મની કથા છે ”

અનીખાન તથા ખાનગીને શ્રીગુરુસાહેબની જૂતકાળ જાણનાની દિવસ શક્તિથી આશ્ચર્ય થયું નહિ, કારણ કે તેમનામાં તેમનો ગુરુભાવ તથા ઈશ્વરભાવ હતો વગી તે વિશે વધુ ચિંતી કરતા પૂછ્યું કે ‘કૃપાનાથ ઈશ્વર તો પુનર્જન્મ માનતો નથી ત્યાં આપણે ધર્મ તે વાત માને છે તેમાં શું ગંભીર હતું ?’

શ્રીગુરુસાહેબે જણાવ્યું કે ‘ઈલાહમાં કયામતના દિવસે દરેકનો ન્યાય તોળાય છે તેની પાછળ કયો નિયમ છે તેની મને ખબર નથી પણ હિંદુ ધર્મ પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાંતને માને છે જીવમાત્રને સમાગમથી છુટવાના એ માર્ગ છે—એક મર્યાદા માર્ગ અને બીજો કૃપામાર્ગ મર્યાદા માર્ગ પ્રમાણે આવનાર જીવ પોતાની

શુદ્ધિને સાગથી કરી શાસ્ત્રમા કહેના વિધાનો પ્રમાણે પોતાનો જીવન ગ્ય ચનાવે છે આ જીવનગ્ય ચવાનતા જે કર્મ ક્રિયા બને છે તેના ફન ઉપે શુભ અશુભ અદષ્ટ (આગામી-ભાગી) ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેના લીધે સ સારચક્રમા વારવાર દેખાવુ પડે છે.

પણ આ પુનર્જન્મની વાત જો જીવ સમજે તો તે પ્રગતિ તર્ક વગે કારણ કે પોતે જેણું કરે તેણું પામે એ નિયમ આ કર્મના સિદ્ધાંતમા છે આથી પોતે સુખી દુખી, અપગ અધ, મરીબ શ્રીમત, રોગી નીરોગી વગેરે અવસ્થાઓ ભોગવવા છતાં તેને ખેદ કે અભિમાન થતુ નથી, તેમ જ બીજાને સુખી દેખી તેની તે અદેખાઈ પણ કરતો નથી પણ જે વસ્તુની તે અપેક્ષા રાખે ત વસ્તુ માટે સત્ય અને પ્રમાણિક ચત્ન કરી તે આ જન્મે કે આવતા જન્મમા તે પ્રાપ્ત કરે છે આવી સમજણ ઉપર આ કર્મ ને પુર્નજન્મનો સિદ્ધાંત હોવાથી મુમુક્ષુ જીવ ભાવી જીવન માટે વિરોધ તકેદારી ગમી યથાસાધ્ય પુરુષાર્થથી શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે ચાને છે

જો પુનર્જન્મ થતો ન હોય તો જીવ જે ક્રિયા કરે છે તે દન વગરની મનાય વળા પોતે સુખી દુખી, તવ મર, ગરીબ, રોગી નીરોગી જે દશા ભોગવે છે તે અકસ્માત કે પ્રયોજનહીન છે એમ માનવુ પડે

અહીં એટલુ વાદ રાખવુ કે કર્મ એ મુખ્ય નથી પણ જીવ કર્મ કરે છે તે મુખ્ય છે કારણ કે કર્મ જડ છે જ્યારે જીવ જે ચેતનરૂપ છે, તે કર્મને જોમ યોજે તેમ કર્મ બને છે? જોમ આગગાડી જળરજસ્ત મહાકાય છે, છતાં તે જડ હોવાથી એક નાની સરખી કીડી, દોડતી આપતી આગગાડીમાંથી, પોતે પાટા ઉપગ્રથી આઘી જઈ પોતાનો જીવ બચાવી શકે છે પણ આગગાડી તેને મારી શકતી નથી કારણ કે તેણે કામ તો પાટા ઉપર સીધા દોડનાવું

છે તે તે પણ ગ્રંથ ગ્રંથિત નથી—પગલનથી છે. જ્યાં કોડીમાં ગ્રંથ ગ્રંથિત નથી ગ્રંથિત છે

આમ દોષાથી કર્મ કંઈ કરી શકતું નથી પણ કર્મના કા
ના પોતાનું બાવિ કર્મના । નક્કી કરે છે. જો કે આ કર્મનું ખરેખર
કા આપનાર કર્મના છે. જે પોતે અપરિમિત શક્તિથી સર્વના ઉપર
અનુમતિ કરે છે આ કર્મને પુનર્જન્મની વાત મર્યાદા માર્ગની છે

હવે બીજા માર્ગ દુષામાર્ગ છે આ માર્ગમાં કર્મ તે કળના
છે, છતાં પોતાની જાણથી નહિ પણ પ્રભુગ્રંથિત મુજબ કર્મ કળના
છે આ માર્ગ ગ્રંથિત છે ગ્રંથ પોતે કોઈપણ કાર્ય આમલિ
ગણના વિના કરે છે. તે કોઈ કાર્ય આરુ કરે તે તેને અલિમાન
થતું નથી, નમ્ર કાર્ય તેનાથી થાય તે તેને પગલાં નથી, એટલે
કર્મની અટપટી માયા નમ્ર કાર્ય કંઈક કંઈક માત્ર પગલાં કંઈક
જે કાર્ય કરવા પ્રેરે તે કાર્ય તે કરે છે પણ એક વખત પોતે
દાનેશ્વરી જની દાનેશ્વરને પોતે જ્યાં બીજી વખતે જે હોતે તે
દાનેશ્વરને દાન આપતો તે હોતે તે ઘણું બીજા માત્રે પોતે તેના
આત્માને તેથી કંઈ ક્ષોભ આનંદ થતો નથી કામ્ય કે તેવાને
માટે કોઈપણ કાર્ય આરુ નથી નેમ જ હીલુ નથી તેથી તે મુજ
સાક્ષી જની દરેક કાર્ય કરે છે આવી જાનની સમજાણ રાખવી
જો કે ધર્મ જ મુજબ છે જ્યાં ભગવદ્દીય જીવે આ જીવ જોવા જ્યાં
કંઈકેચ્છા ચત્વીયમી માની દમેશ નામ મનુષ્યમા મત્ત ગ્રંથ છે
આ નિયમથી તે મોક્ષ કે પુનર્જન્મની દષ્ટિ કરતો નથી પણ હો
દમેશ ભગવદ્દ સાક્ષિત-સેવાની દષ્ટિ ગમે છે કામ્ય કે તેને
આત્મા નિત્યશીવાનો અનુભવ કરવા તપશ્ચી રહો હોય છે. આવા
જીવોને કર્મની કંઈ અમર થતી નથી તથા કર્મનું કા પણ ભોગ
વેતુ પડતું નથી

આ ઉપરથી તમે સમજી શકો કે આર્ય ધર્મમાં જે માર્ગ પ્રભુને પામવાના છે. એક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણેનો—જેના પરિણામે જીવ ઉત્તમ કાર્યો કરે છે તે તેથી વર્તમાન અને ભાવિમાં પોતાનું શ્રેય સાધી શકે છે. આ શાસ્ત્રની રીત છે, જે કર્મના સિદ્ધાંતને લાગુ પડે છે. અને આ કાર્યકારણભાવના નિયમ પ્રમાણે પુનર્જન્મ થાય છે.

બીજો માર્ગ કૃપામાર્ગ—અનુગ્રહમાર્ગ—પુષ્ટિમાર્ગ જેનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ કર્યો છે આમાં કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત હોના છતાં તેની અસર (અદૃષ્ટ અથવા ભાવિકલની) કંઈ નથી. કાગળ કે 'કર્મ' કરવામાં લગવદીય જીવને 'કાર્મ' જાતની અહતા-મંમતા હોતી નથી પણ પ્રભુ પર સર્વસ્વ સોંપી અનાસંકિતથી દરેક કર્મ કરે છે, તે પ્રભુનો અનન્યાશ્રય રાખે છે. આથી શ્રી મદ્ભગવદ્ગીતા "વૃથાકારણમાર્ગોપદેશ" કહેવાયા.

અક્ષીખાન અને ખાનજાદી શ્રીગુસાર્થજી પામેલી પુનર્જન્મ કર્મ અને કૃપામાર્ગની વાત સમજી બહુ ખુશ થયા અને વિચારવા લાગ્યા કે હિંદુધર્મમાં જે પુર્વાપર સંગતિ છે તેવી બીજા કોઈ પણ ધર્મમાં નથી.

આ અક્ષીખાન ને ખાનજાદીના ગત જન્મ માટે પ્રાકટ્ય સિદ્ધાંતમાં શ્રીગોપાલદાસભાઈ લખે છે કે :

એક સેવક સાત્ત્વિક સ્વભાવનો, જ્યાં દક્ષિણમાં રંગનાથ, કામનાયુક્ત કલેશ શું, મન વચ્ચું વૈભવ સાથ (૧૪૮) અપરાધીને અધમ વર્ણો, કરણ લોગ્ય નિમિત્ત્ય, લૌકિક સુખ આપવા જેહ મોહાં નથી કાઈ ચિત્ત. (૧૪૯) લોગયોગ આસુરી તે, વહાજળ દીસે દેહ, અભ્યંતર અતિ સ્વચ્છ કેમલ, પ્રભુ પરાયણ તેહ. (૧૫૦)

અન્યાય તથા અંતરાય થયો મર્યાદા ભુક્ત અવતાર,
 પ્રભુ પોતે પ્રતાપ બળે, તહાં કરી તેની આર (૧૫૧)
 અધિકાર આપી ત્યાંહા રાખી સ્વચ્છ સ્થલ મહાવન,
 દીનલાલે દેહ નિદે, ભાગ્ય માને ધન્ય. (૧૫૨)
 આસુરી લાષામા તેહનું, અલીખાન અલિધાન,
 આચાર્ય શુ' પ્રેમપૂરણ, પ્રિય ભગવદ્ ગુણુગાન. (૧૫૩)

૮

ખાનગરી હવે દિનપ્રતિદિન સેનારસિકા બનતી ગઈ હતી.
 અહોરાત ભગવાન માથેના ચૂન ને સૂક્ષ્મ સળધ સિવાય તેને
 હવે કંઈ રુચિ નહિ. સેનાના કાર્ય સિવાય તે બહાર પણ ભાગ્યે
 જ નીકળતી આવી પવિત્ર નારીને બીજી લૌકિક વૈદિક વસ્તુઓની
 અપેક્ષા પણ શાની હોય !

આમ અખંડ આનંદમાં મગ્ન રહેતી ખાનગરીથી ભગવાન
 એક વાર અતર્ધાન થયા તેમની બન્ને વચ્ચે વહી રહેલો અપ્રવાહ
 આમ અચાનક અટકી જનાથી ખાનગરી દિગ્મુદ બની ગઈ ને
 ભગવાન પોતાનાથી શા માટે અતર્ધાન થયા તે માટે વિચારવા
 લાગી પણ તેને જાણ કંઈ ન પડી તેણે મધુર સ્વર ગાઈ પ્રભુને
 સંભારવા માડ્યા તેથી કામ ન પડ્યું એટલે આખમા પ્રભુના
 વિરહથી આમુ ઉભગના લાગ્યા ને દર્શન માટે કાવાવાલા કરવા
 લાગી, પણ એ નટરંગનાગ નદાજીનો નદન એમ તે કેમ મનાય !
 તેણે ખાનગરી માથે બોલના-આલવાનુ બધ કર્યું એટલું જ નહિ,
 બીજા પ્રકારના દર્શન દેનાનું પણ તેણે બધ કર્યું. ખાનગરીએ
 પ્રભુને વશ કર્યા જુદા જુદા ઉપાયો કર્યા પણ તે સૌ નિષ્ફળ
 ગયા. આખરે તે ડટાગી અને પોતાના પનગ ઉપર પડી; તે સાથે

નકરી કર્યું કે હવે પ્રભુ બ્યા મુધી સ્વયં ન જોલાવે ત્યા મુધી
અન-જલ ન લેવું તેમ જ આ પવંગ ઉપરથી પણ ન ગિહવું. આમ
એક દિવસ થયો, એ દિવસ થયા-હવે પ્રભુ હાર્યા. ખાનજાદીનો દંડ
નિશ્ચય દેખી તરત જ પોતે તેના મંદિરમા પધાર્યા અને પોતાનું
લકતવત્સવનું ગિરદ સાચું પાડ્યું. આ વખતે ખાનજાદીએ પૂછ્યું
કે “કૃપાનાથ એવું શું કારણ થયું કે આ દાસીને ટળવળાવે છે ?”
ત્યારે શ્રીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે : “સંયોગ કરતાં પણ પરમ ઉત્કૃષ્ટ
દેહ જે નિઃસાધન દશામા પ્રાપ્ત થાય છે તે વિપ્રયોગરસનું દાન
કરવા માટે હું અદૃશ્ય રહ્યો હતો. જાકી હું તારા પ્રેમને વશ છું.
મારા દર્શન યોગીઓને દુર્બલ છે, તે હું તાગ જેવી ગોપીઓના
તનક જેટલા માખણ માટે જીવો થઈ થઈને નાચું છું.”

પ્રભુ અને ખાનજાદી વચ્ચે આમ રસવાર્તા ચાલે છે એટલામા
અલીખાન અને તેની બીબા, દીકરી જે દિવસથી જૂબી તરસી છે
એમ ખગર પડતા, તેના મંદિરમા આ-યા તે વખતે રાસવિહારી
ખાનજાદીના અતરાતમા સાથે ઉર્ધ્વ જતા તારા માંક અદૃશ્ય થઈ
ગયા. તે (આશરે સવત ૧૬૩૫ માં) ખાનજાદીનું એકલું ખોળાઉં
—ચૂંચ દેહ પવંગ ઉપર હતો. અલીખાન અને તેની પત્ની એકલું
ખોળાઉં જોતા, ‘ઓ ખાનજાદી’ એમ પોકારે છે, તે વખતે દૂર
દૂરથી એક કીર્તન સંભળાય છે કે

ગોપી પ્રેમકી ખવજ,

જીનિ ગોપાલ કિએ અપને વશ, ઉરધરિ શ્યામભુજ. (૧)

શુક મુનિવ્યાસ પ્રશંસા કીની, ઉધો સંત સરાહી,
ભૂરિ ભાગ્ય ગોકુલકી વનિતા, અતિ પુનીત ભવમાંહી. (૨)

‘ન કહા વિપ્ર-ધરજનમહિ થાયે, હરિ સેવા વિધિ નાહી,
સોઈ કુલીન દાસ પરમાનંદ, જો હરિ સન્મુખ જાહી’. (૩)

इतिशम्¹

¹ રસિકહૃદય ખાનજાદીના શ્રીકૃષ્ણજી શ્રીનિલગીરાયજી મુંબઈમાં
શ્રીગોવર્ધનવાવજ મહારાજને માથે ગિરાજે છે.

ત્યાગમૂર્તિ કુંજરી

હાટ માદિ દારે રહી, હૃતમ વસ્ત્ર મ ગાય,
 સસ્તો મોલ મુનાય નિત, ઐંગીકાર કરાય ૨૪૩
 હરત તાપ આર્ષસમે, પાયે દીનદયાળ,
 પ્રાપ્તિ અલૌકિક કુંજરી, હરિજન નગનિહાળ ૨૪૪
 (મોહનમાળા)

કુંજરી જનની મુસવમાન હતી તેથી કહે તેણે વૈધર્મ્યમાં
 પ્રવેશ કરી શકે નહિ આના નવા ભક્ત માટે ભાગવત ધર્મના દ્વાર
 હમેશા માટે ખુલ્લા છે આથી વૈદિક ધર્મ કરના ભાગવત ધર્મની
 ગમના વિશાલ દ્રષ્ટિથી થયેલી છે ભાગવત—ધર્મમાં ભગવાન તરફ
 વળવા માટે ભગવત્પ્રભુ, ભગવદ પ્રાર્થના અને ભગવદ શરણાગતિને
 મુખ્ય ગ્ધાન આપવામાં આયુ છે તેમાં શુદ્ધિ કે વિધિના કંઈક
 નિયમોને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આયુ નથી ગમે તે જાતિનો
 જીવ હોય જો તે શુદ્ધ મનથી ભગવાનની ભક્તિમાં લાગે તો ભગવાન

તેના યાય છે એવું લાગવત ધર્મનો મુખ્ય આદર્શ છે. આથી શ્રી લાગવતમા કહ્યું છે કે:—“ગમે તેવી લયંકર યોનિમા (સર્પ વ્યાઘ્ર વગેરે) જન્મેલો અથવા પરાધીન જીવ લગવાનનું નામ ઉચ્ચારતા પાપ મુક્ત બને છે. કારણ કે લગવ-નામથી લય પશુ-લય પામે છે.” (પ્રથમ અંક અ. ૧ શ્લોક. ૧૪.) આ માટેનો શ્રીમતી ગીતાજનો રીચેનો શ્લોક બહુ જાણીતો છે. “હે પાર્થ, મારો આશ્રય કરનાર, પાપીષ્ઠ હોય, સ્ત્રીઓ, વેસ્થો તથા શત્રો હોય તો પણ તેઓ પરમ મતિને પામે છે.” (અ. ૬ શ્લોક ૩૨)

આજ શ્લોકોનો વિગ્તાગ શ્રીમદ્ લાગવતમાં આ ગીતે કરવામાં આવ્યો છે: “કિરાત, દણ્ડ, ચાંદ્ર, પુનિદ, પુલ્કસ, આભીર, કંક, યવન અને ખસ વગેરે અને બીજા પાપીઓ જેના આશ્રયથી શુદ્ધ થાય છે તેવા લગવાનને નમન હો.” (દ્વિતીય અંક અ. ૪ શ્લોક. ૧૮)

આવા પ્રકારની શુદ્ધિ સર્વોદ્ધારક લગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દ્વારા સિદ્ધ થઈ (સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાન્મા કૃષ્ણઃ પ્રાદુર્યભયહા) (તત્ત્વ-ત્રીપ નિબંધ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણના પ્રકાશનો પ્રથમ શ્લોક)

તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીસુખોદિનીમા કહે છે કે —

ચેભક્તાઃ શાસ્ત્રરહિતાઃ સ્ત્રીશૂદ્ર દ્વિજ ચન્ધવઃ ।

તેવાસુદ્ધારકઃ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીણામત્ર વિશેષતઃ ॥

દશમ સ્કંધ અ. ૨ની કારિકા શ્લોક ૩૪૬

જે લોકો શાસ્ત્રથી વચિત છે તે, સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો અને જે સકર જાતિના છે તેમના ઉદ્ધારક કૃષ્ણ છે ને તેમા પણ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના.

આમ લાગવત ધર્મમાં જાતિભેદને સ્થાન નથી. શ્રીમહાપ્રભુજીએ પોતાના પ્રયોગમાં આ વિષે સ્પષ્ટ કહ્યું છે, કે વર્ણ જાતિ વગેરે

બાલ્ય ધર્મ છે, તેથી તેનું ધર્મ તરીકે ગોખુ રચાનું છે. બ્યારે લગનદ્ લક્ષિત એ સર્વ જીવ માત્રનો આતર ધર્મ છે અને તે જ મુખ્ય છે. માટે મુખ્ય ધર્મ ખતર બીજા લૌકિક વૈદિક ધર્મોની ઉપેક્ષા કરવામા આવે તે અદ્વિતકર નથી. આ દષ્ટિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છે તે દષ્ટિનો અમત શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વર પ્રભુએ ધર્મપ્રચાર વખતે પૂર્વ રીતે કયો હતો તેમના આદી જાતના પ્રચારથી અને સર્વથા અવર્ણ્ય, વચન વજર જાતિઓ મોટા સમુદાય પુષ્ટિમાર્ગમા દાખલ થઈ હતી ને તેમાથી કેટલાક ઉત્તમ કવિઓ તથા પડિતો પણ થયા છે.

વળી મુમલમાનોમાથી કેટલાક મુરલીમો આ સપ્રદાયના સેવક થયેલા અને તેમના ત્યા બીજા વૈષ્ણવો ચેકે સ્વરૂપ સેના પધરાવવામા આવી હતી વળી તેમનામાથી રસખાનજી, જીવીખાન પદ્માજી, ઘોષી તાનસેનજી, તાજખીખી વજેરે સાન કરી તર્ગકે પ્રસિદ્ધ છે. આપણી આ વાર્તાની નાવિકા કુજરી પણ મુઘલીમ સ્ત્રી હતી તેજે જે રીતે પુષ્ટિમાર્ગમા જ્ઞાન મેળા થુ છે તે રીત અદ્વિત અને સપૂર્વ આત્મ સમર્પણની નથી પદ્ધતિ છે. આદી જાતની પદ્ધતિ, લગનદ્ લક્ષિતને પામર માટે નવો રસ્તો ચીંધે છે ને જીવનમા ત્યાગજી કેવુ અનેરુ રચાન છે તેનો નિર્મલ ખ્યાલ આપે છે.

૨

કુજરી એક સામાન્ય ઘરની મુઘલીમ સ્ત્રી હતી તે સરકારી ને સામા માણસની લાગણી સમજવામા ચતુર હતી આર્થિક રીતે તેની રિયતિ સામાન્ય હતી તે લાલગ આલીસ વર્ષની હતી તેનો પતિ ન હતો એટલે તે વિધવા હતી ને તેને સત્તાન પણ ન હતા છતાં તેનું સગા સબધીનું જીવ સાડુ હતું તેનું વતન નૌરગાબાદ હતું જે સયુક્ત પ્રાતમા આવેન છે.

એક દિવસે તેને કંઈ કામ પ્રસંગે આત્રા જવાનું થયું. આત્રા નૌરગાગાદથી ઠીક ઠીક દૂર હતું ઘેરથી તે અડદની દાળને ગરમ ગરમ રોટલી ખાઈ નીકળી હતી આખ્મચકતુ હતી તાપ પણ પુષ્કળ હતો આથી ગ્ન્તામા તાપથી તે બહુ અકળાવા લાગી. ગ્ન્તામા જગત્તે ને પાણી પીવાની કંઈ સમવડ ન મળવાથી તે આકીપાકી તૃષાની પીડાથી એક આડ તમે બેઠી મર્ધ અહીં તેના જીવ તરસને લીધે અકળાવા લાગ્યો.

એટલામા ત્યાથી વૈષ્ણવોનો સઘ નીકળ્યો.

આ સઘ શ્રીનાથજી (શ્રી ગોકુળ ગિરિરાજ) તરફ જવા નીકળ્યો હતો આ સઘ વચ્ચે શ્રીવલ્લાભાચાર્ય મહાપ્રભુના બીજા પુત્ર શ્રીનિલકંઠજી બિરાજતા હતા તેઓ ગ્ન્તામા લગનદ્ કીર્તન કરાવતા વચ્ચે વચ્ચે વૈષ્ણવોને સુભોધ મળે એવા વચનામૃતનું ધાન કરાવતા, લગવાન શ્રીકૃષ્ણના જીવન પ્રસંગો રણવતા અને મને માર્ગનો સર્વેત્કર્ષ કેમ થાય તે વિષે પણ વિચાર વિનિમય રતા પધારતા હતા સગ આવા અનૌકિક પ્રસંગોથી વિહાર કરતા રેવી કુંજરી જ્યાં પડી હતી તે રસ્તા ઉપર આવ્યો એટલે તેમાના પ્રેક વૈષ્ણવની નજર આ સ્ત્રી ઉપર પડી તેણે તેની પાસે જઈને બેસુ તો એક યવન સ્ત્રી હાથપગ લાગાકુકી કરતી હતી જીભ મારવાર બહાર કાઢતી હતી ને શ્વાસ બેરથી ચેતી હતી આ ઉપગ્રથી તે તરત જ સમજી ગયો કે આ સ્ત્રી જલ પીના તરફડે છે ને થોડા વખતમા જલ પીના નહિ મળે તો તૃષાથી તેનો જીવ જશે, આથી તેના હૃદયમા દયા આવી તેણે વિચાર્યું કે સઘ સાથે તો જલ નથી પણ શ્રીની આરીમા જલ છે, પણ આ બાઈ અસુર લાગે છે તેથી તે જલ માટે શ્રીકૃષ્ણસાઈજી ને આ વાત કેવી ગીતે કહેનાય ! બે વાત કડુ છુ તો તેઓ સ્વભાવથી પરમ દયાળ છે તેથી તેમના આત્મામા અપાગ દુખ યશે પણ તેઓ પ્રભુની આરીનું જલ કેવી

રીતે આપી શકે? અને તેમને વાત ન કરુ તો મારુ વૈધ્યુવ લાગે કારણ કે દરક જીવમા ભગવાન ગિરાળે છે તેથી તૃપ્તી ત દર એક રીતે જોના છતા તેને મગના કેમ દેવાય? આથી તેજે જરા હિંમ રાખી શ્રીગુમાસ્ત્રિને કહ્યુ કે “મહાગજ અહી પેલા વૃક્ષ નીચે ને રી પડી છે તે અમુક છે અને જલ વિના તરડે છે ” ત્યા શ્રીગુમાસ્ત્રિના રોમે રોમમા અપાર કષ્ટા વ્યાપેની હોવાથી તર જ તેને ઝારીતુ જન પાના કહ્યું, ત્યારે પેલા વૈધ્યુવે કહ્યુ કે “કૃપાનાથ! બાઈ જાતની યવન છે તો ઝારીતુ જલ કેવી રીતે પઈ શકુ?” ત્યારે શ્રીગુમાસ્ત્રિએ કહ્યુ કે “જન સુખથી પામે તેમા કદ જાધા નાહી ” ત્યારે તે વૈધ્યુવે ઝારીયા તે કુજરીન મુખમા જલ રેડ્યુ ઠંડ હીમ જેવુ સુગંધી મિષ્ટ જન તેના મુખ વાટે જ્યા નીચે ઉતર્યું ત્યા તેની અકામણુ સાત ઘર્ષ ને તે ધીમે ધીમે માવધાન થતા લાગી જ્યારે તે શુદ્ધિમા આવી એટલે સઘ પણ આગળ આવતા માડયો

હવે કુજરી પણ સાવધાન ઘર્ષ એટલે તે પણ ઉઠીને સઘની પાછળ પાછળ આવતા માડી ગસ્તામા પેના વૈધ્યુવે શ્રીગુમાસ્ત્રિને વિનતી કરી કે ‘કૃપાનાથ આપને હિંમ જાતિના છીએ તેનાથી શ્રીની ઝારીતુ જન આ બડી જાતની બાઈને કેવી રીતે અપાય?

ત્યારે શ્રીગુમાસ્ત્રિએ કહ્યુ કે ‘સૌના દેહમા ભગવાન ને એટલ તમે ને દુ નિચ નથી ને તે સ્ત્રી નીચ નથી આપણો ધર્મ ભગવાનના અનુમલનો છે અને અનુમલ ધ્યા જીવ ઉપર થાં એ તો ભગવાન જ જાણ એટલે દૈવી જીવ કોણુ ને ક્યા ને તે સર્વ સમર્થ જુ નિના કોણુ જાણી શકે? આ જગત એ ભાગવાં વપ છે, જીવો એ ભગવાનના ચેતન અશ છે એમ જોવુ અને દરેકન હૃદયમ સમ્યક્દાન વપ થી કૃત્યુ ગિરાળે છે એવી ભાવના ગાખી જીવમાત્રન કત્યાણુ નિઠ્ઠુ ને કોઈનો પાણુ દ્રોહ ન કરવો ”

શ્રીમદ્ભાગવત એકાદશ સ્કંધમા કહ્યું છે કે:-

વિસ્તૃત્ય સ્મયમાનાન્ સ્વાન્ દશ ક્રીડા ચ દૈહિકીમ્ ।
પ્રણમેદ્ દણ્ડવદ્ ભૂમાવાશ્ચ ચાળ્દાલગોચરમ્ ॥
યાવત્સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભાવો નોપજાયતે ।
તાવદેવમુપાસીત વાહ્મનઃ કાય ઘૃત્તિમિઃ ॥

(અ ૨૯-શ્લોક ૧૫-૧૬.)

“ પોતાનું માન અભિમાન, દેહની દૃષ્ટિ ને શરમ છોડી દધને
અથ, ચાકાલ, ગાય અને ખરને દડવત પ્રણામ કરના. જ્યાં સુધી
સર્વ પ્રાણીમા મારો ભાવ (ભગવદ્ભાવ) ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી
પ્રાણી, મન અને કાયાના કર્મથી આ પ્રમાણે ઉપાસવું ”

ત્યારે પેલા વૈષ્ણવે વિનતી કરી કે, “ કૃપાનાથ આ તો સર્વ
પ્રાણીમા ભગવાનનો ભાવ જેને સિદ્ધ હોય તેની વાત છે ને ?
એવાઓની વાત શી કરવી ? ”

ત્યારે શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરે કહ્યું કે અહીં તો યાવત્સર્વેષુ ભૂતેષુ
મદ્ભાવો નોપજાયતે એટલે જ્યાં સુધી સર્વ પ્રાણી વિષે ભગવાન
ખિરાળે છે અથવા સર્વ પ્રાણીમા ભગવાન છે, એવો ભાવ ઉત્પન્ન
ન થાય ત્યાં સુધી ઉપાસવાનું લખ્યું છે એટલે જેઓ અધકચરા
ને સસારાસક્ત જીવો છે તેમણે પણ વૈષ્ણવ થવા માટે ઉપર
પ્રમાણે માન અપમાન છોડી સર્વ જીવો તરફ પ્રેમ દૃષ્ટિ દાખી સહુમા
શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ જોવા પ્રયત્ન કરવો જે લોકો આ વસ્તુ નથી
સમજતા તેમનો ધર્મ આચારમા પૂર્ણ થાય છે ખરી રીતે જેના
વડે સર્વત્ર પરમાત્માનું દર્શન થાય તેજ ધર્મ-વિશ્વધર્મ કહેવાય
આથી ગીતાજીમા કહ્યું છે કે “ વિદ્યા અને વિનય સંપન્ન બ્રાહ્મણમા,
ગાયમા, હાથીમા, કૃતરામા અને શ્વપાકમા પડિતો સમાન દૃષ્ટિ
રાખે છે ” (અ ૫ શ્લોક ૧૮)

આમ અનેક પ્રસંગો ચાલતા ચાલતા સઘ આગળ ને આગળ ચાલ્યો જતો હતો. કુજરી પણ આ સઘ પછાડે આ બંધી વાતો સાંભળતી સાંભળતી ચાલતી હતી તેના મુખમાં પ્રસારી જત જવાથી તેની બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ હતી તેનામાં સારાસાર વિવેક શક્તિ જાગૃત થઈ હતી હવે તો વાટમાં શ્રીગુસાઈજીનું સ્વરૂપ તેના જોવામાં આવતું હતું તે સ્વરૂપ તેને અલૌકિક તેજ મધુર રૂપ રૂપના અપાર સમુદાયને તેને હવે ખ્યાલ આવના નામ્યો કે સિદ્ધિઓના દેવ કૃષ્ણ કન્દેયાનું સ્વરૂપ અત્યંત હશે હવે તેણે આમાં જવાનું માડી વાળ્યું ને સઘ જ્યાં જાય ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું મધ્ય કેટલાક દિવસે શ્રીગોકુલ પહોંચ્યા કુજરી પણ શ્રીગોકુલ આવી અને જે વૈષ્ણવે તને જલ પાણી હતું તેના ઘડ આગળ પેદી આ પેદી પાવતું ધર એવા ઢેંગાને કંઈ કે ત્યાંથી તે શ્રીગુસાઈજીના દર્શન કરતી અને વૈષ્ણવો જે મહાપ્રમાદ આપે તેનાથી ઇવન નિલાવતી

આમ દિવસો ઉપર દિવસ નીકળવા લાગ્યા એક દિવસ તેને દિવ્ય દષ્ટિ લાધી અને તે ત્રિચાગ્વા લાગી કે હું કર્મ ભગવદ્ મેના કર તો સાચું ? પણ સેવા કેવી રીતે કરવી ? અને સેવા માટે તેને મનિમા પેસના પણ પ્રાપ્ત કે ? તેથી તે ઘણી મૂઝાવા લાગી, પણ એક દિવસ જે વૈષ્ણવે તેના મુખમાં જલ રેડ્યું હતું તેને એકાન્તમાં મોઢાવી આ વિશે પૂછ્યું કે “તમે મોગા ભગવદીય જો, કૃપાપાત્ર છો અને હું તો મહામૂલ અઠાની છું, તેથી અમુક ચર્ચ જન્મી છું, પણ તમારા કૃપાથી ને જુદાથી મને શ્રીગુસાઈજીના દર્શનની લગની લાગી છે તેમના સમાન હું કોઈને જોતી નથી તેજો સામાન પૂર્ણ પુરોષોત્તમ છે ” પછી તે કુજરી ૧ લાથ જોડીને તેમના પગમાં પડીને કહેના લાગી કે “આ દેહ અને માં પાસે જે કંઈ ય છે તે ભગવદ્ધર્મ કેવી રીતે વપરાય તે રસ્તો બતાવો ” ત્યાં તે વૈષ્ણવે કહ્યું કે “ જાહેન, તારો દેહસંબંધ છોડો છે તથી

તારો વિચાર પાઠ પડવો મુશ્કેલ છે. પણ ભગવદ્વિજ્ઞાથી મને સૂઝે છે તે હું તને કહું છું. કદાચ આ રસ્તે શ્રીગુસાર્જી તારા ઉપર કૃપા કરશે. તું અહીં એક શાક મેવાની હાટ માડ, ને રોજ નવા નવા ઉત્તમ મેવા શાક વગેરે લાવ. તે વસ્તુઓ તું સાગી રીતે સલાળીને રાખજે કારણ કે તે ગંધી પ્રભુના અગીકાર માટેની છે આથી અપવિત્ર જળ કે વસ્તુને સ્પર્શ તેને ન થાય તે સલાળજે. વળી મુખમાથી થૂંક વગેરે ન પડે તેની પણ કાળજી રાખજે. ને શાક વગેરે હંમેશા સારા જળથી, હાથ ધોઈને ચોખ્ખા જળથી યત્ન રાખવા, પછી તે શાક વેચવું આમા વિવેક રાખવો ખીજ કોઈ તારી દુકાને શાક મેવા લેવા આવે તો તેની બ્યાજખી નફા સાથે કિંમત બતાવવી; જોથી બહુ મૂલ્ય પડવાથી તેઓ લેના આવતા બંધ થશે. પણ શ્રીગુસાર્જીનો માણસ શાક વગેરે લેના આવે ત્યારે અડધી કિંમત બતાવીને, ઉત્તમ વસ્તુ આપવી આથી લેના આવનાર માણસ તારા ત્યાથી શ્રીગુસાર્જી માટે મેવા વગેરે લેના નિત્ય આનશે. આ રીતે તારો દેહ મને દ્રવ્ય ભગવદગીકાર થશે.”

કુંજરીએ આ વૈષ્ણવની વાત સાલળીને નિચાર્યું કે આ રમ્તો તારો છે ને તે દ્વારા શ્રીગુસાર્જીનો સાક્ષાત્ સબંધ થશે એ સિવાય શી રીતે મને શ્રીગુસાર્જીનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થવો અશક્ય છે.

પછી કુંજરી નૌરગાળાદ ગર્ભ ને પોતાની જે વસ્તુ હતી તેની રોકડ કરી તો હજાર રૂપિયા થયા તેણે તેના સઘળા સગાવહાલાને મળાને કહ્યું કે માડુ મન હવે અહીંથી બિડી ગયું છે તેથી બીજે જાઉં છું. મારી કોર્ન જાતની ફિક્કર કરગો નહિ એમ કહી તે શ્રીગોકુન આવી ને તેણે શાકમેવાની દુકાન કરી

અહીં કુંજરીની દુકાને નવા નવા ઘગડો મેવા વગેરે ખરીદવા આવતા ત્યાં કુંજરી પેલા વૈષ્ણવની શિષ્યામણુ પ્રમાણે યોગ્ય કિંમત બતાવતી પણ શ્રી ગુસાર્જીના મંદિરમાથી મેવા શાક લેવા

માણસ આવતો ત્યારે અડધી કિમત જતાની ઉત્તમ વસ્તુ આપતી આમ હમેશ તે માણસ કુજરી પાસે શાક સામગ્રી ખરીદી જતો. આમ દરરોજ ઉત્તમ ને તાજુ શાક ને મેવો આવતા જોઈ શ્રીગુસાર્જીએ પોતાના માણસને એક દિવસે પૂછ્યું કે “દરરોજ મેરા શાક આટલા સ્વચ્છ, તાજા ને ઉત્તમ કેણુ આપે છે? તેની ન્યોછાવર શી આપે છે?” ત્યારે તેણે કહ્યું કે “એક પરદેશી બાર્ડ અહીં આવી છે. તેનું નામ કુજરી છે. તેણે હમણા નવી મેવા શાકની દુકાન ખોલી છે. તે બહુ સારી ને મીઠા મોલી છે તે દરરોજ નવી નવી શાક સામગ્રી પોતાની દુકાને લાવે છે. ડેટલીક વસ્તુઓ તો દૂર દૂરના પ્રદેશમાથી ખોજ કરીને મંગાવે છે આટલી ઉત્તમ વસ્તુ આપવા છતાં મન્ય પણ એણે લે છે તે બહુ આમાણિક છે.

શ્રીગુસાર્જી આ વાત સાંભળી ખુશ થયા. તેમણે શ્રીયમુનાજી પધાગતા ઘણી વખત આ બાઈને જોઈ હતી પણ તે સિવાય તેના મીઠા પરિચય કરી ન હતો.

વર્ષ ઉપર વર્ષ જવા લાગ્યા. આમ ઠાઈને પણ ખગર ન પડે તેમ મધ્યુ દિવસ ભગવદ્ સેવામાં તેણે વાપરી દાંડુ આમ સર્વ ત્યાગ પૂર્વક આત્મ સમર્પણ થઈ હવે દિવસ પણ ખૂટી ગયું, તેથી આ રીતની તેની એકની એક ભગવદ્ સેવા પણ છૂટી હવે તેના અતરાતમામાં બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું. તે ઘણી વખત બગડતી કે મારાધી હવે ઠંડી ભગવાનની સેવા જનતી નથી. “તેથી હવે દેહ છૂટે તો જતી” આમ તાપ કયેશ દિન ને રાત કરે. ઠાઈ વૈધ્યુવ શાક મેવા બેરા આવે તો કહે કે ભાઈ, નથી, એમ કહી રડી પડતી આમ તેનો ભગવદ્ સંબંધી વિરહ તાપ દિન પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. વિરહ વાપથી ખાન પાન પણ ઘટ્યું. તેથી દેહ લીજું તથા અશક્ત થવા લાગ્યો.

આ તરફ શ્રીગુણાંધજીએ પોતાના માથુસને પૂછ્યું કે હવે પ્રથમ જેવાં મેવા, શાક કેમ નથી આવતાં? ત્યારે પેલા માથુસે કહ્યું કે જેના ત્યાંથી શાક મેવો હું લાવતો તે કુંજરી લાવી પાઈ છે. હમણાં તો તે મરવા પડી છે. તેનો સધજો પૈસો દુકાનમાં ખરચાઈ ગયો એમ લોકો વાતો કરે છે. હવે તે બે ચાર દિવસ જીવશે કે કેમ? એ સવાલ છે. વળી જ્યારે હું આપનું નામ લેતો ત્યારે તે કુણું મીઠું હસીને ઉત્તમ વસ્તુ આપતી?"

આ વાત સાંભળી શ્રીગુણાંધજી મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે બહુ રતના વસ્તુધરા જગતમાં બહુ રતનો છે તેના ઝવેરી તેની પરીક્ષા કરે. ધણા વૈષ્ણવો મારા છે. જેઓ બ્રહ્મસંબંધમાં બહુ ભગવાનને સમર્પણની પ્રતિજ્ઞા કરે છે પણ તેમની અહંતા મમતા તેમાંથી છુટતી નથી. જ્યારે આ છે તો યવન, લોકની દૃષ્ટિએ નીચ જાતિમાં જન્મેલા. તેણે નથી પ્રાપ્ત કીધું બ્રહ્મસંબંધ છતાં પરોક્ષ રીતે તેણીએ કેવી સરસ રીતે ભગવાનની સેવા કરી? આવો મૂકત્યામ સર્વ સમર્પણ લાખોમાં કોઈ જ કરી શકે. તેણીએ કોઈને હું સેવા કરું છું એમ પણ જણાવ્યું નથી. લોકો તો તેને વહેપાર કરતી એટલે મૂલ્ય લઈ વસ્તુ આપનાર તરીકે સામાન્ય માથુસ સમજે છે. પણ ખરું જોતાં તેનો ત્યાગ, તેનું સમર્પણ પૂર્ણ છે.

આમ વિચારી રાજબોગથી પરવારી શ્રીચમુનાજી જવાના મિથે તેની હાટ પાસે આવ્યા, તો લોકોની બીડ હતી. આથી તેમણે લોકોને પૂછ્યું કે “આ બીડ રોની છે?” ત્યારે એક વૈષ્ણવે કહ્યું કે “જે શાક મેવા સરસ વેચતી હતી તે કુંજરીની આ હાટ છે. તે માંદી અને અશક્ત છે. હવે તે થોડા વખતની અહીંની મે'માન છે. તેને જોવા લોકો બેસા થયા છે.”

આ વાત સાંભળી શ્રીગુણાંધજી તેની દુકાન પાસે પધાર્યા, ને બીડ દૂર કરી. કુંજરીએ શ્રીગુણાંધજીને જોતાં ચરણ પકડી લીધા ને

તેમના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક ધરવા લાગી કે “જો મહારાજ મેરે ઈન ચરણન વિન્દા ઝોર આશ્રય નાંહી, ઝોર ઠોર નાંહી, સો આપ કૃપિતરસે, બડે હો, સર્વ જનનત હો, જો યાંકે સાચ હૈ કે નાંહી”. અંતર્યામી સો તો મનહી સળ જનોએ ઝોર અળ મુખતે કહા કહો પરી મેરી લાજ અળ આપકે હાય હૈ. પાછો લક્ષી જનો સો કરો x x x જો મેરા દેહ સંબંધ ધતો નીચ હૈ. તાતેં ઘણી કહા કરે”, એમ કહી કુંજરી રૈવા લાગી ને પાછી બોલવા લાગી. “જો અળ મોતે કષ્ટ જની આવે નાંહી તાતે અળ યહ દેહ છૂટે તો લક્ષી હૈ.”

આમ તેની ગદગદ વાણી સાંભળી શ્રીગુસાંઈજીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ને તેને સાંત્વના આપવા લાગ્યા ને કહ્યું કે “પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે. તે તારા બધા અનોખ જાણે છે. મારે હવે તું કોઈ વાતની ચિંતા ન કર. આગ કહી તેના કાનમાં અષ્ટાક્ષર મંત્ર મંભળાવ્યો. પછી શ્રીનાથજી અને પોતાનું પ્રસાદી જલ તથા માલા એક વૈષ્ણવ પાસે મંગાવી તેને આપી ને ઘણું વાર સુધી તેના આત્માને શાંતિ મળે તેમ આશ્વાસન આપી આપશ્રીયમુનાજી પધાર્યા.

અષ્ટાક્ષર મંત્ર સાંભળતાં તથા ચરણોદક ને માળા ધારણ કરતાં તેને ભગવાનની મધુર લીલાનાં દર્શન થવા લાગ્યાં ને શ્રી રવામિનીજી, શ્રીકૃષ્ણ ને ગુસાંઈજીને એક રૂપે જોવા લાગી. આવા વિપ્રયોગ સંયોગનો અનુભવ કરતાં તેનો દેહ છુટ્યો.

જ્યારે તેના દેહ છુટવાના સમાચાર શ્રીગુસાંઈજીને ગળ્યા ત્યારે તેના દેહના લક્ષીભાંતિ સંસ્કાર કરાગ્યા. ને શ્રીમુખથી બોલ્યા કે “અગ યાદું કષ્ટ રહ્યો નાહી, અલૌકિક મે પ્રાપ્તિ લઈ.”

ધન્ય હૈ આ કુંજરી ભક્તને, જેણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ, પરોક્ષ રીતે કરી ત્યાગનો ઉત્તમ મેવામાર્ગ દેખાડ્યો, અને વંદન

છે પરમકૃપાળુ પ્રભુચરણ શ્રીવિદ્યેશ્વરને જેમણે પ્રુષ્ટિમાર્ગમા નિ સાધન જીવેને ઠોઠપણ જાતના બેદબાવ વિના પ્રભુની સેનામા પ્રેર્યા. ખરેખર, આ એક જ એવો માર્ગ છે કે જેમા લક્ષ્મી ત્યાગ કરતા છતા ઠોઠ તેને જાણી શકતું નથી સર્વનો ઉદ્ધાર કરના છતા તેના વૈદિકપણમા ખામી આવતી નથી નિરુદ્ધ ધર્માશ્રય લીલા નૈયમનો અચ્છો ખ્યાલ આ માર્ગ સિવાય ખીજે ક્યાથી પ્રાપ્ત થાય ? બાકી વૈદિક ધર્મની નીતિ મુજબ તો યવન આના સ્પર્શથી અમુક ગ્તાનાદિક કંઈ શુદ્ધિ કરવી પડે તો જ વેદધારી બ્રાહ્મણ શુદ્ધ થાય જ્યારે તે પોતે જ ખીજથી અશુદ્ધ થાય ત્યારે સેવક તો કેવી રીતે કરી શકે ? આથી પરમાનંદદાસજી ગેરે લાકતો કહે છે કે જાતિ પાતિ પૂછે નહિ ઠોઠ, હરિદા લજે સૌ હરિકો હેઈ જાતિને લક્ષિમાર્ગમા ઠોઠ પૂછતું નથી હરિને લજે તે ભગવાનનો થાય છે મહદ્લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણાણુભટ્ટજી આ વાત સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે,

નાહ વિપ્રો ન ચ નરપતિર્નાપિ વૈશ્યો ન શુદ્રો
નો ધાવર્ણી ન ચ ગૃહપતિનો^૧ વનસ્થી ચત્તિર્નો ।
કિન્તુ પ્રોચન્નિસ્તિલ પરમાનંદ પૂર્ણામૃતાચે—
ગોપી ઇતુ^૨ પદકમલયોર્દાસદાસાનુદાસ : ॥

હું બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય શુદ્ર નથી તેમજ હું બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, કે સન્યાસી નથી પરંતુ હું તો નિત્ય ઉજળી રહેવા પરમાનંદરૂપી પૂર્ણ અમૃત સાગર એવા શ્રીગોપીજન વલ્લભના જે ચરણકમલના દાસાનુદાસનો દાસ છું.

તાનનમણિ તાનસેન

પ્રભુ આયસુ છાડે અમલ, કરત રહે નિત પાન;
કરન લગે જળ કીર્તન, શીકે લાગ્યે તાન. ૧૫
ધાર્યો અમલ સદીવકો, આરા પરમકૃપાળ;
તાનસેન કે કીર્તન મુનિ, રીઝે નંદલાલ. ૧૫

મોહનમાળા

૧

ભગવાન, જગત અને સંસાર આ ત્રણને જ્ઞાનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણ જ્ઞેયોમાંથી જીવ ગમે તે એક જ્ઞાના આશ્રયે રહે છે. જીવ ભગવાનથી જુદો પડી જગતજ્ઞમાં રહે છે, તેમાંથી લપરી સંસારજ્ઞ પાસે જાય છે. અહીં જો તેની ઉપર ભગવદ્દયા હોય તો પોતાના હીલાજ્ઞમાં ભગવાન જીવને ખેંચે છે. આ વિગેની રૂપરૂતા ગીતાજ્ઞમાં નીચે પ્રમાણે છે.

ગીતાશ્રમાં જન્મતને અશ્વત્થની ઉપમા આપી છે. અશ્વત્થ એટલે આવતી કાલે જે રહી શકે નહિ તે અર્થાત્ અત્યંત અનિત્ય. આ અત્યંત અનિત્ય જન્મતને તેથી પ્રપંચ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રપંચ વૃક્ષનું મૂળ ભગવાન હોવાથી (અક્ષરબ્રહ્મ) તેને ઉર્ધ્વમૂલ કહેવાય છે. આ ઉર્ધ્વમૂલવાળું વૃક્ષ નીચી શાખાઓ અને પાંદડાંઓથી વિકાસ પામે છે. અહીં શાખા એટલે અગણિત જીવો ને પાંદડાં એટલે વેદના જંદો. જેમ ઘટાદાર વૃક્ષને આશ્રયે જનાર દાઝેલો, યાકેલો જીવ શાંતિ મેળવે છે તેમ જે જીવ ભરપૂર જંદો વાળા વેદનો આશ્રય કરે છે તે શાંતિ ને સુખ પામે છે.

આ પ્રમાણે પ્રભુથી જે જીવ વિખૂટા પડે છે, ને વેદદ્વારા પાછા અક્ષરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે, તેઓ મહાભાગ્યશાળી છે, કારણ કે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. શ્રીભાગવતમાં હર્યશ્વો ને સખલાશ્વો તત્ત્વધ્યાનથી બ્રહ્મને પ્રાપ્તિના આ પ્રકારના દાખલા છે.

પણ તે પ્રમાણે બ્રહ્મમાં લીન ન થનારા જીવો હવે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કર્મ કરનાર બને છે. તેથી તેવા જીવો સત્ત્વ, રજઃ, અને તમ એ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાંથી પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામે છે. આ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિદ્વારા શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયપાંદડાં ફૂટે છે. આ કર્મ, પ્રકૃતિ અને વિષયોથી પુષ્ટ થતું વૃક્ષ આ લોકમાં વાસનારૂપી મૂળિયાં નાખે છે. જે મૂળિયાંનું પોષણ અહંતા મમતાવાળા સંસારથી થાય છે. હવે ઉર્ધ્વ મૂળવાળું વૃક્ષ અધો મૂળવાળું બને છે. ઉર્ધ્વમૂળવાળા વૃક્ષનું જીવનતત્ત્વ બ્રહ્મ હોય છે ત્યારે અધો મૂળવાળા વૃક્ષનું જીવનતત્ત્વ સંસાર બને છે. તેથી પાપ, પુણ્ય અને જન્મ-મરણના ચક્રાવામાં જીવ પડે છે.

આ ચક્રાવામાં વિદ્યા, ધન, સત્તા અને કુલનો મદ પેસે તો તે વજ્રોપ બને છે. આ ચારમાંથી એક મદ જીવને થાય તો તે અવગતિ પામે તો આ ચાર પ્રકારના મદવાળાનું તો શું કહેવું ?

પોતાનામા જે દર્દી છે તે જ્વનલથી મળે યુ છે એમ ન માનતા,
 ન તરથી તેમને પ્રાપ્ત થયું છે એમ માની તેના જ ચરણોમા
 જે આવા જીવો તે મર્વ સમર્પે તે તેમનું જગ્ગ શ્રેય થાય જેમ
 મલાસગર, અનેક મચ્છરોને પોતાની નિશાળ કાયામા સમાવી,
 પોતાનામા દની અનત લીલાઓનો આશ્વાદ તેમને કગરે છે તેમ
 આ જીવો ભગવાનગી વિરાળ મક્ષી છાયામા રહે તે તેમને
 નિત્યનીનાનું સુખ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? આથી જ ત્રીદગ્ધિપી વૃક્ષનું
 વર્ણન કરતા મ્હુ છે કે “જના મૂળગણ અને પાંડા આનંદમય
 છે, જેની લાખાઓ તન્નમય છે તથા જેના પુષ્પ અને ફળ મોક્ષ
 અને રસાલ્થી મધુ વેતાનમય છે એના શ્રાદ્ધગિરિપી મોટા દક્ષને
 છોડી દે ચિત્ત રૂપી પખી, આ સુનાર રૂપી વૃક્ષ કાળીવાળા મક્ષમા
 કેમ આનંદ પડે છે ।

તાનમિત્તિ તાનમેને વગ્નિતથી મમારમક્ષમા અર્ધ (આત્મ
 સુખ) ઇચ્છયુ પણ તેના તન્નમલમા મૂળજલ માફ અનત નિગ્રાસ
 સાપડી આપમે તે વગ્નિત નમુચ મુ આગળ ધરી ત્યારે જ
 તના જીવનમા શ્રીદગ્ધિપી મક્ષા ગા શાંતિ ને આનંદ પ્રાપ્ત થયા

૨

આ ૨૧ સમાટ તાનમેનના જન્મ મળથી અનેક મળબદ્ધ છે
 પણ મુખ્ય મત પ્રમાણે તેમનો જન્મ સ ૧૫૮૮ ના ભાદરા મુદ્
 ટના પુન્ય નમ્પતમા ગ્વાનીઅર નામના બીદાગ ગામમા થયા હો
 તેમના પિતાનું નામ મહેલ રાજે અમરા માઈક પાંડુ અને
 માતાનું નામ સ મી દગુ આ દપતીના મતાન જીવના ન દેવાથી
 તેઓ અતિ કનક કરતા આ રખતે મદમદ જોમા નામે એક

૧ મી કનક મુ ભટના કલ્યાણમા જન્મ નામના મળન બીનાવદ્ધ
 અર્ધ કરી કે આ ગામના લોકે પસે અદર રહેલ મન અદાર કે તો
 પડે બિસ ।

પવિત્ર કૃષ્ણ તેમના ત્યાં અચાનક આવ્યો. તેમની પાસે આ દંપતીએ લાંબા આયુષ્યવાણું દીર્ઘજીવી સંતાન થાય એવી આશીય માગી. કૃષ્ણને તેમની ઉપર દયા આવવાથી તે પ્રકારની આશિય આપીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

એકાદ વર્ષમાં આ દંપતીને ત્યાં એક પુત્ર જન્મ્યો. પણ કમનસીબે તે મૂંગો હતો. આથી આ જાને જ્યાં બહુ અકળાવા લાગ્યાં અને અનેક જાતની ચિંતા કરવા લાગ્યાં. આવા સમયમાં એક સાધુ તેમના ત્યાં આવ્યો. તેણે આ નાના બાળકને દીઠો, તો તેનામાં શુભ રહેલી સ્વરશક્તિથી તે ભારે આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી તે વાત તેણે તેના મતાપિતાને કહી કે, “આ બાળક કોઈક મહાન સ્વરસમ્રાટ થશે. જેનું નામ ભારત વર્ષમાં સંગીત હશે ત્યાં સુધી જીવતું રહેશે.” ત્યારે તે દુઃખી માળાપે તે સાધુને કરગરતાં કહ્યું કે, “મહાત્માજી, આ શું ? જે જન્મથી મૂંગો છે તે સંગીતસમ્રાટ થશે ?”

ત્યારે તે સાધુએ કહ્યું કે, “ભગવાન કરવાને, ન કરવાને અને ઉદ્ધતું કરવાને સમર્થ છે. જ્યારે આ બાલક લગભગ પાંચ વર્ષનો થશે ત્યારે આકાશમાંથી એક જગતજસ્ત વીજળીનો કડાકો થઈ ભીષણ અવાજ થશે. તે અવાજ થતાંની સાથે આ તમારા બાળકની વાચા ઉઘડશે. પછી તે ઉઘડી તે ઉઘડી. ફક્ત તમે શિવજીની આરાધના કરશો તો ભગવાન જલદી દયા કરશે.”

સાધુનાં આ વચન સાંભળી જાને દંપતી શિવજીનું સતત આરાધન કરવા લાગ્યાં અને આ બાળક જેનું નામ રામતાનુ પાડ્યું હતું તેને ઉછેરવા લાગ્યાં. ભગવદ્દિગ્દર્શને રામતાનુ પાંચ વર્ષનો થવા આવ્યો ત્યારે આકાશમાંથી વીજળીના મોટા કડાકા સાથે ભીષણ નાદ થયો ને તે વખતે રામતાનુના મુખમાંથી એક મોટી ગીસ પડાઈ ગઈ. જસ તે દિવસથી રામતાનુએ બોલવાનું શરૂ કર્યું.

ત્યારે ગમતાનુ છ વર્ષના થયા ત્યારે દાર્ધ્યજીની પુત્ર યંગે એવી આશિષ આપનાર મુદ્દિવ મહમદ ગોસા તે ગામમા આ ચો આધી ગમતાનુના માતાપિતાએ તેને ગોલાની બહુ આદર આપી તેની સારી સેવા કરી છેવટે આ છ વર્ષના ગમતાનુને સગીત શીખવા માટે તેની પાસે મૂક્યો આ બાગજની સગીતમા અજળ શક્તિ નિહાળા તેઓ તે વખતના અખ્યાત હન્દિસરવામી પાને સગીતની તાલામ માટે તેને મૂક્યો આ ગામીજી પરમ ત્યાગી, નિઃશૂંકી અને ગસિદ્દ લગનદલકત હતા પણ તેમણે નિમ્માર્ક સમ્રદાય અતર્ગત ટંગી સગ્યાનની ગ્યાપના કરી હતી પણ સગીતમા તેઓ એકા હતા અને હમેશ રાધામુખ્યના વીલ વિદ્યાન્મા મન્ત રહેતા

આમ આ નાના ગમતાનુને મગીતના સરકાર ગાળપયુમાર્થ મગના શરૂ થયા તેમણે કેટલાક વર્ષ મહમદ પાસે ને થોડા વર્ષ સ્વામીજી પાસે રહી સગીતવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરી એમ કહેનાય છે કે લગભગ ચૌદ વર્ષ સુધી આ બંને પાસે રહીને તેમણે આ ત્રિદા પ્રાપ્ત કરી હતી તેના પરિણામે તે જુદા જુદા રાગોમા રહેલી શક્તિઓનો અનુભવ કરી શકતા તેમા દીપક રાગ ઉપર તેમની એટલી મગ્સ પડ઼ હતી કે ત્યારે તે રાગ તે છેડતા ત્યારે સામે સાચ ચારે બાજુ અજનાજી પથગાજીનું આમ તેમના જીવનપર માતાપિતા તરફથી શૈવધર્મના, મહમદ ગોસા તરફથી મુસ્લીમ જાતિના અને ગામીજી પાસેથી વૈષ્ણવધર્મના સન્કાર પડયા હતા જે કે તેમને ખગ્ગર ઠાઈપણુ ધર્મ તરફ હજી રચિ થઈ ન હતી ને ધર્મ તરફ તેમનું ધલણુ હજી વિચારચન્ન હતું

આ વર્ષ દરમિયાન એક વખતે પ્રજામા નદમહોત્સવ ઉજવવા માટે કેવળાક મહાત્માઓએ વિચાર કર્યો નજ આ અરસામા શ્રીનૃસિંહ ચૈતન્ય, કિલકિનિત લગચન વગેરેના પવિત્ર અને

રસિક વૈષ્ણવોથી ભરપૂર હતું. તેમાં શ્રીગોકુલ, ગિરિરાજ, વૃન્દાવન વગેરે ધામોમા વિરક્ત, ત્યાગી, ગૃહસ્થ, નિઃસાધન વૈષ્ણવોનો ફીક ફીક સમૂહ વસ્યો હતો. અને આ બધા જાણે અજાણે શ્રીરાધાકૃષ્ણની લીલા,—કથા, નગર કીર્તન, સંગીત, રાસ, નૃત્ય, કથા વગેરે—દ્વારા ભગવદ્ ભક્તિનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. આ મહાત્માઓએ આ વખતે શ્રીકૃષ્ણ જન્મોત્સવ મોટા પાયા ઉપર ઉજવ્યો જેમાં દૂર દૂરના દેશોમાંના રાયથી માડી રંક સુધીના હજારો વૈષ્ણવો સામેલ થયક હતા. આ ઉત્સવમા રામતાનુએ મીઠી હલકથી મધુર કંઠે રાગ રાગણી ગાઈ. આ ગાન સાંભળતાં સૌ આવાક બની ગયા. અને જાણે સજીવ અને નિર્જીવ સર્વે તેમના સ્વરમાં લીન થઈ જતા હોય તેવો અનુભવ થયો.

બસ, આ જ પ્રસંગથી રામતાનુ જે એકદેશીય વ્યક્તિ હતા તે સર્વદેશીય વ્યક્તિ થઈ ગયા. દેશના ચારે ખૂણામાં જ્યાં જ્યાં સંગીતની વાત નીકળતી ત્યાં ત્યાં રામતાનુનું નામ સૌની જીભથી ઉચ્ચારાતું. મોટા મોટા મહારાજાઓ પોતાના દરબારમાં રાખવા ઉત્સુક બની તેમને આમંત્રણ આપવા લાગ્યા. આમ તેમની પ્રતિષ્ઠા પવિત્ર વ્રજભૂમિ અને છોટે આખા ભારતમાં પથન વેગે ફેલાઈ.

૩

સં. ૧૬૨૨માં રેવાના મહારાજા માનમીંગના ત્યાં આ રામતાનુ સંગીતરત્ન તરીકે રહ્યા. રાજા માનમીંગ પણ અજબ સંગીતકાર હતા. તેઓ જેમ રાજકાજ અને રણક્ષેત્રમાં વીર હતા તેથીય વધારે સંગીતક્ષેત્રમાં તેમની સાધના અમરત્વ અપાવે તેવી હતી. ધ્રુપદ જેવી અધરી શાસ્ત્રીય સંગીત પદ્ધતિને તેના સ્વરના નાના નાના મુક્ત બેદોનું સારી રીતે સંશોધન કરી તેમણે તે જનસમાજ આગળ ધરી હતી. આવો સંગીતપ્રેમી રાજા રામતાનુ જેવા પ્રખર સંગીતરત્નને પોતાના

દરબારમાં મોવાવે તેમાં નવાઈ શી ? ને ગમતાનું પણ આવા સંગીત પ્રેમી મહાગગનનો આશ્રય કરે તેમાં પણ નવાઈ નથી, માગ્યું કે આ તો સુવર્ણ મથે સુમધનો મેળાપ હતો.

ગમતાનુએ ખર્ચા આવી પોતાનું મન જીત મંગીત માટે અર્પણ કર્યું. સંગીતવિદ્યા વિજ્ઞાનથી પ્રતિગ્રિત કેમ થાય તે જીતે તે વિચારના નાખ્યા આ અંગે તેના ગજો, નય વગેરેના સુદમ ભેદો કે શ્રુતિભેદો બધું સાચીય જીતે કેમ પ્રચાર થાય એ જ તેમની ધૂન હતી. મંગીતવિદ્યા સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત હતી. માટે જ્યાં જ્યાં તક મળતી ત્યાં ત્યાં તે આલ્યા જતા, અને સંગીતમાં ગહેવી અદ્ભુત શક્તિનું પાન કરતા ગગન માનમીગ પણ તેમની આ વૃત્તિને ઉત્તેજતા અને ગાજની જે કંઈ મદદ એકએ તે તેમને આપતા.

એક દિવસે ગગન માનમીગે ગમતાનુને કહ્યું, “પ્રિય દોસ્ત, આજકાલ મંગાનનો ખગે રસ તો જોવર્ધનમાં છે. ત્યાં સુલસ, હલનદાસ વગેરે લખ્નોના મુખમાયા નીકળતી નૈમર્જિક વાણી જોડે તમને પ્રમાણેની અમળવટનાળી મેરાથી મનમાં ઓર પ્રકારનો આનંદ જન્મે છે. વળી તેમાં જોવિં ત્વામી નામના એક લખ્ત છે તેમના સંગીતનું તો શું કહેવું ? જે બિંદગીમાં એક જ વખત તે સંગીત શ્રવણે પડે તો આ લોક કે પરલોક અથવા બનેનું કામ થઈ જાય.”

“હા, મારે મને પણ તે ગીજના મદિની વાત આવી છે. વળી હમણાં કેટલાક વર્ષથી શ્રીવસ્તલાચાર્યજી મહાપ્રતુજના પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલનાયજી ત્યાં ગિરાજે છે, એટલે શ્રીજોવર્ધનમાં અપૂર્વ આનંદમ જન્મે છે. હું પણ ત્યાં જઈ તે સંગીતરસનો માહક થઈ આવું ?”

“હા, ખુશીથી જાઓ. સંગીતની એક પણ રંગ તમારા હૃદયમાં અધૂરી ન રહે તમાર નાટે ‘સ્વર મંદિર’ એમ કહેવાય તે મેં તમને મારી પાન નખાવ્યું સર્થક.”

“ ભગવાનની દયા દગ તો તે આશા પૂર્ણ થશે હવે તો મરુ મન સંગીતના નાના મોટા અરોમા એટલે જાણુ શુ થઈ ગયે છે કે જૂનતનમનુ પણ લાન મને ન્હેતુ નથી હવે આપની આજ્ઞા છે તો યજ્ઞમા જઈ તે મંગીતરમનુ પાન કરું ”

રામતા રાજની સવાહથી યજ્ઞમા આવી ચીનાયજ્ઞના દર્શન કર્યા મંદિરમા ગયા ત્યાં સુરદાસ, કુલનતમ, ગોવિંદનામી વગેરે ભક્તો સમય પ્રમાણે દિવ્ય રંગ છેડી રહ્યા હતા ગમતાનુ પ્રભુસન્મુખ થતુ આ સંગીત માનવના ત્યાં મેસી રહ્યા બ્યારે દર્શન બધ થયા ત્યારે ગોવિંદનામી પાસે જઈ જયશ્રીકૃષ્ણ કર્યા ગોવિંદનામીએ મામે જયશ્રીકૃષ્ણ કર્યા અને પછયુ કે, “ ક્યા પ વ પ્રદેશથી આપનું પધારતુ થય ? ”

રામતાનુએ કહ્યુ કે, “ હું ગજા માનમી મ પાસે સંગીતકાર છું મે આપના કીર્તન સાંભળી દિવ્ય આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો છે મને મંગીતમા કર્તક રસ છે તેથી આપના ચગણમા મેમી કર્ત સંગીતરમ પીના ભિમેદ છે ”

‘ લાર્ડ, ’ ગોવિંદનામીએ ખ્યુ, “ હું તો સામાન્ય માણુન છું, તમે રાજના સંગીતકાર રહ્યા-અમાગ જેવાના સંગીતનો તમારે શા ખપ ? ” આમ કહી જયશ્રીકૃષ્ણ કહી ગોવિંદનામીએ ત્યાંથી ચાલવા માંડયુ

ગોવિંદનામીને આલ્યા જતા જોઈ ગમતાનુ ખિન્ન થયા એટલામા ત્યાંથી એક રૈખ્યુવ જતા હતા તેમને રામતાનુએ કહ્યુ “ લાર્ડ ગોવિંદનામીનું કીર્તન મંદિરમા સાંભળી હું તો આશ્ચર્યમા પડી ગયો મને કઈ જાન સળધમા ગસ છે તેથી મે તેઓને પૂછ્યા માંડયુ પણ તેઓ તો મારી પરના કર્યા વગર આલ્યા ગયા હવે તેમને ગેળાપ કેવી રીતે થાય ? ”

“ જો વિદસ્વામી ખાસ કરીને સાગ્યે જ પીતલમાં સાથે ગોડે છે કદાચ શ્રીગુસાંઈજી આજ્ઞા કરે તેની સાથે મન આવે ત્યારે વાન કરે છે, ” વૈષ્ણવે રામતાનુને ઉત્તર આપતાં કહ્યું.

“ તો શ્રીગુસાંઈજી કેવી રીતે મળે ? ” રામતાનુએ પૂછ્યું.

“ તેમના સેવક થાઓ તે. બધું સરેવું થાય ! ” એમ કહી તે વૈષ્ણવ પાછા આવ્યા ત્યાં.

“ હીક ” રામતાનુ મનમાં ગોણ્યો, “ સંગીત વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવું હોય તો મને તેટલા શુરુ કરવા પડે તેમાં શ્રી વાંધો ? પણ જે વાન લીધી તે વાન પૂરી કરવી એ નો નિધય. એમ વિચારી રામતાનુ શ્રીગુસાંઈજી આવી.

ત્યાંથી તે શ્રીગુસાંઈજી પાસે ગયા અને પોતાને સેવક કરવા વિનંતી કરી. શ્રીગુસાંઈજી તો ગ્વલાવથી પરમ દયાલુ, તેથી માર્ગ પાલુ છવ મને તેવા હેતુથી સરળે આવે તો પણ તેઓ તેના સ્વીકાર કરે - આ તેમની વિશાળ ઉદારતાથી અનેક પાપીઓ, પાખંડીઓ, કુમારા, ચોર તેમને સરળે આવી અનેક પાપ ક્રમમાંથી સન્માર્ગે પળતા. રામતાનુ પણ સંગીતની સાલસાએ શ્રીગુસાંઈજી પાસે સેવક થવા આવ્યા ત્યારે આપશ્રીએ તેમને નિયમ મુજબ ઉપવાસ કરાવી ‘અઠસ’ બંધ કરાવ્યો. આ પછી તેમણે શ્રીગુસાંઈજીને વિનંતી કરી, “ કૃપાનાથ, મને સંગીતમાં રસ છે તો જો વિદસ્વામીને લલામથુ ન કરો કે મને ગાનવિદ્યામાં કુશળ કરે ? ”

ત્યારે શ્રીગુસાંઈજીએ જો વિદસ્વામીને રામતાનુને કીર્તન શીખવવા માટે કહ્યું.

ત્યારથી રામતાનુએ જો વિદસ્વામી પસંદગી સંગીત કથા પ્રારંભ કરવા માંડી. રામતાનુ સંગીતનું આગેદ્વન ચિત્ર હતું, કદાચ એ ચિત્રમાં ક્યાં ક્યાં રંગ વજેરે પુરવાના છે તે જાણી લેવા નેટલી

તેમન જરૂર હતી આથી થોડા દિવસમા તે ગોવિંદસ્વામી પાસે રહી પોતાને જરૂરી સૂચનો મેળવી પાછા રવાના ગયા.

અહીં આવી રાજાને સંગીતપ્રાપ્તિ માટે પોતે શ્રીગુસાર્જીના સેવક થયાના વાત કરી અને ગોવિંદસ્વામીને કેમ વશ કર્યા તેની પણ વાત કરી રાજા માનગીય રામતાનુનો સંગીતપ્રાપ્તિ માટેનો શ્રમ જાણી ખુશી થયા.

થોડા સમય પાદ ગજ આશકગણના સંગીતની વાત તેના જાણુવામા આવી આ રાજા આશકગણે સવત ૧૬૨૦મા અકબર શહ પાસેથી ગજ તરીકેનું બહુમાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમને સંગીત વિષે અતિ પ્રેમ હતો તેથી સેકડો ગરેયાને તેઓ પોષણ આપતા એક વખતે સવત ૧૬૨૫ની આસપાસમા તેમણે એક મોટી સંગીત પરિષદ ભરી હતી, તેમા સંગીતકારોને બહુમાન આપ્યું આથી રામતાનુ રાજા આશકરણને મળવા નરવગડ ગયા ત્યાં આગળ તેમણે પરમ લક્ષ્મણ ગોવિંદસ્વામીએ બનાવેલું કીર્તન ગાયુ આ કીર્તન સાંભળતા રાજાને લગવદ લીલાની સ્ફુર્તિ થઈ આથી રાજા રામતાનુને હર્ષ શ્રીગોકુન ગયા, અને શ્રીગુસાર્જીના સેવક થયા અને ગોવિંદસ્વામી પાસે સેવા અને કીર્તન પ્રકાર શીખ્યા પછી શ્રીગુસર્જીની આશાથી સેવા પદમવી નગરગડ રામતાનુ સાથે પાછા ગયા અને સેનામત્ર બન્યા.

અહીં રામતાનુને કીર્તન અને લીલા વિષે સુદર ખ્યાલ આવ્યો ત્યાંથી પાછા તેઓ રવાનગર આવ્યા આમ સંગીત માટે મહાન શ્રમ વેળી રામતાનુ સ્વરસત્રાટ બનતા જતા હતા તેમના સંગીતના સૂરોની પ્રશન્તિ દેશ પરદેશમા બહુ ફેલાતી જતી હતી.

૪

આમ રામતાનુના મુઝે જડ ચેતનને ડોલાવતા, સચરાચરમાં
 ગુંજતા હતા ત્યારે મોગલ સામ્રાજ્ય જાહેજલાલીની ટોચે હતું. આ
 વખતના શહેનશાહ અકબરશાહની ઉદાર અને લઘ્ય રાજ્યનીતિ,
 ધર્મનીતિ અને યુદ્ધ કુશળતાથી તેના સામ્રાજ્યમાં શાંતિ અને
 આળાદી હતી. તેના રાજદરબારમાં અનેક નરસનો પ્રદર્શી રહ્યા
 હતાં. દરેક ધર્મવાળાને તેના ત્યાં સન્માન કરવામાં આવતું. દરેક
 કળાનો વિકાસ કેમ થાય તે વિચારાતું તથા તેની પછવાડે લખવું
 ખર્ચ કરવામાં આવતું. આ સમયે સંગીતશાસ્ત્રની જોડણી ઉન્નતિ
 ધર્મ તેટલા ખીજ કોઈપણ સમયમાં થઈ નથી અને લલિતકલામાં પણ
 યશ કે કેમ તે સવાલ છે. તેણે પોતાના દરબારમાં અનેક સંગીત-
 શાસ્ત્રીઓ રાખી સંગીતશ્રેષ્ઠના ઉત્કર્ષ માટે તથા સંગીતના વિકાસ
 માટે મહાપ્રયાસ કર્યો હતો. તેના દરબારમાં સાહિત્ય સંગીત અને
 કલાનો સારી રીતે સત્કાર થતો. તેની પોતાની પાસે ઘણા અતુર
 સરદારો, વિદ્વાનો, પંડિતો અને વાજંત વગાડનારા વગેરે રહેતા
 હતા. તેમાં ટોડરમલ, ફૈજ, ખગોળચેતા માનસિંહ, ખીરખત, જગન્નાથ
 પંડિત, ગંગ કવિ, અબુલફઝ, ખાન આજમઅજમ, ખાનખાનાન
 મિરજખાન, વાજંતકુશળ એન ખાન, બદાઉની અને નરહર કવિ
 મુખ્ય હતા. આવા રસિક બાદશાહે રામતાનુને સંગીત માટે અપૂર્વ
 તકસાદ અને તેમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાની વાત સાંભળી. ઉપર આપણે
 જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અકબરશાહ બહુ વિચક્ષણ અને તીવ્રબુદ્ધિ
 વાળો હતો. વળી તેણે તેની ઈર્ષિયા ને મન એવાં સરસ કેળવ્યાં
 હતાં કે દરેક વસ્તુનો સાર અને રસિકતા તે તરત જ પારખી લેતો.
 તદુપરાંત પોતાની જાતને તે સૌન્દર્યનો ઉપાસક અને રસનો
 બોક્તા માનતો. ગમે તે સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુની તેને ખચર પડે તો કોઈ
 પણ હિસાબે તેને પ્રાપ્ત કરતો અને તે અંગે સામ, દામ, દંડ વાપરવા
 પડે તો અચકતો નહિ. આથી તેણે રામતાનુને આદરપૂર્વક તેડી

લાવવા માટે અણુનકજલ નામના સરદારને લશ્કર સાથે રેવા મોકલ્યો. અણુનકજલે રેવા નરસને અકળ શાહની માગણી સંભળાવી રાજ્યે બાદશાહની માગણી સાંભળી રામતાનુ તેને પ્રાણ કરતા બાનો હતો છતાં સત્તા આગળ કર્ન નહિ ચાલે એમ ધારી તેણે નામતાનુને અણુનકજલને સોંપ્યો, જે કે આવી તેના આત્માને બહુ દુઃખ થયું.

સ ૧૮૩૦માં રામતાનુ અકળરશાહના દગબાગમાં હાજર થતા બાદશાહ તરફથી તેમનો ભારે સત્કાર કરામાં આવ્યો તે આગ્રામાં ખીનમહેસુની જમીન તથા નણુ લાખ રોકડ રકમ બક્ષીસ તરીકે આપી તદુપગત તેનું લગ્ન દિલ્હીના એક સંગીતકારની પુત્રી પ્રેમ કુમારી સાથે કરામાં આવ્યું. આમ રામતાનુને અકળરશાહે ધનથી અને ખીજી ગીતે વશ કરી લીધો.

રામતાનુ બાદશાહી સંગીતના પરિચયમાં આવ્યો. અત્યાર સુધી તે સંગીત વિષે ઘણા મહાપુરુષોને મળ્યો હતો પણ કુળાની દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ સંગીત તો અહીં ગિરાજમાન હતું તે દૃષ્ટિએ તેનું પોતાનું જ્ઞાન પણ તેને છીછરું માલમ પડ્યું બાદશાહ પોતે સાદું સંગીત જાણ્યો અને કાવ્ય રચના કવચિત્ કરતો તેના સંગીતપ્રેમ માટે આશ્ચર્યજનક બની ગયા હતા તેના રાજ્યમાં સારામાં સારા ગવૈયાની સંખ્યા છતાં હતી આ સંગીતવેત્તાઓનો અભ્યાસ સતત અને સંપૂર્ણ હતો અને તે બધા સંગીત જોડે જોતપ્રોત હતા તથા તે વિષેનું તેમનું જ્ઞાન અગ્રાધ અને ત્રીશુનટ ભરેલું હતું તેમાં મુખ્ય સંગીત-શાસ્ત્રીઓ, હરિદાસગ્રામિ, ગજ માનસિંહ, રામદાસ, કુલનદાસ, રાજ ખીરબલ, રાજ બાઝ બહાદુર, ખીરમ કળ્યા, લુલસીદાસ પુડરીક, વિદ્યન વગેરે હતા તેમાં કેટલાક પ્રિયકા અને રતન હતા પણ તેઓ એક કે બીજી રીતે શાહી દગબાગથી સન્માન પામતા હતા.

હવે રામતાનુ શાહી દરવારના સંગીત ને રીત રસમથી પૂરે માહિનગાર યર્ષ ગયો હતો. તેજે જોયું કે વિરક્ત સાધુ મહાત્માઓ સિવાય ખીજાઓમાં જાદુશાહને કેમ પ્રિય થયું, તે માટે હરિશ્ચંદ્ર આસે છે. અને તેને હીપે એક ખીજા વચ્ચે દેવ પશ્ચ છે, પણ અકળરશાહ વિચક્ષણ હોવાથી એજાનો સ્વીકાર કરી દરેકની કરે કરતો. રામતાનુને પણ પોતાની શક્તિનો પરિચય કરાવવાનો ઉમંગ જાગ્યો. તેજે હીપકે લેરવ શ્રી અને મેઘના ગીતમાં સ્વર માટે અદ્ભુત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે તે ત્યારે સંગીતના મુર છેડતો ત્યારે દિશાઓ કાન માંડી નીરવ થતી. તેજે અહીં આવી નવી નવી જાનના રાગો શોધવા માંડ્યા. વળી અનેક જૂના રાગોમાં સ્વરો સાજા ફેરફાર કરી મીઠાશનું તત્ત્વ રેડી મિશ્ર રાગો ઉત્પન્ન કર્યાં. આવી રીતે ફેરફાર પામેલા રાગો આગળ જતાં તેના હરિશ્ચંદ્ર નામે તાનમેની કે મીઆંડી નામે ઓળખાવા લાગ્યા. જેમ કે મીઆંડી મસ્દાર.

રામતાનુની આ અદ્ભુત સિદ્ધિની વાત અકળરશાહના જાનાનામાં હવે થવા લાગી અને ધણી વખત ત્યાં પણ તેમને સંગીત માટે બોલાવવામાં આવતા. તેમના સંગીતમાં એવી અજળ શક્તિ હતી કે ગમે તેવા કદિન કાળજનના મનુષ્યનું મન પીગળાને રંજિત યર્ષ જતું અને સૌ તેના ઉપર વિદ્યાર્થિ યર્ષ જતા. રાત્ર રામણી ગુલામાં તેઓ એટલા જાધા સિદ્ધ હતા કે તેઓ જે રાગ ગાતા તેનું રૂપ તાદશ્ય પાડું થયું. વળી તે હીપકે ગાતા ત્યારે હીવા યર્ષ જતા, મસ્દાર ગાતા ત્યારે વગર ઝગુએ વરસાદ થતો. આવી તેમને સંગીતમાં દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થવાથી જાદુશાહ ને તેનું બેગમ મંડળ તેના ઉપર ખુશ થયું. વળી અકળર શાહની હીકરી મદેતનિસા તો રામતાનુ ઉપર વિદ્યાર્થિ યર્ષ ગઈ હતી, અને તેના સંગીતમયી તેની આશ્ચર્ય થઈ હતી. એક દિવસ મદેતનિસાએ રામતાનુને કહ્યું

કે “ જો તમે ઈસ્લામ સ્વીકારો તો હું તમારી સાથે નિકાહ પડીશ. ”
રામતાનુનું મન પણ તેનામાં ક્યારનું લાગ્યું હતું, પણ તે મુખથી
બોલી શકતો નહિ. તે રૂપરૂપના અંબાર સમી અદ્ભુત દેહતાવડ-
વાળો, ચપળ, કાકિલકંડી હતો. આવા રૂપ—ગુણવાળી મહેરુનિસાની
માગણી તેને સ્વીકારવામાં કાર્ષ જતનો વાંધો ન લાગ્યો. મુખથી
તેના ઉપર ક્યાર મદમદ ગોસના સંસ્કાર પડ્યા હતા. વળી બાદશાહના
દરબારમાં તેની રીતભાત મુસ્લીમ જેવી થઈ ગઈ હતી. આમ હોવાથી
સ્વધર્મ છોડી મુસ્લીમ થવામાં તેને કંઈ આંચકો લાગ્યો નહિ.
બાદશાહે પણ પોતાની દીકરીનાં લગ્ન રામતાનુ સાથે ખુશીથી
કરાવ્યાં. હવે તેનું નામ રામતાનુ બદલી તાનસેન રાખવામાં આવ્યું.

૫

તાનસેનમાં અપૂર્વ શક્તિ હતી. તેમાં વળી હવે તે બાદશાહનો
જમાઈ થયો એટલે બાદશાહ પાસે પોતાને મન કાવે તેવો હુકમ
કરાવવામાં તેને ખાસ અડચણ પડતી નહિ. તેણે બાદશાહ પાસે
હુકમ બહાર પડાવ્યો કે સ્વતંત્ર રીતે કાર્ષ પણ ગાર્ષ શકશે નહિ,
તેથી રીતે ગાવા માટે તાનસેન સાથે પ્રથમ વિજય ગેળવવો પડશે.
સં. ૧૬૩૫ના અરસામાં આ હુકમ બહાર પડ્યો. આ હુકમનો
અનાદાર કરનારને હવે દંડ, કેદ ને દેહાતદંડની શિક્ષા પણ થવા
લાગી. આથી સંગીતના ધણા ખરા સ્વતંત્ર ઉપાસકો તાનસેનનું
અનુકરણ કરવા લાગ્યા. પણ કેટલાકે તાનસેનની આ સિરજોરીનો
વિરોધ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીમાં એક સાધુએ તે વાતનો
સ્વીકાર ન કર્યો, આથી તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. આ
વખતે સાધુ પાસે તેનો પોતાનો છોકરો હતો. તેનું નામ બેજનાથ.
તેણે પિતાનો શિરચ્છેદ દેખી અતિ ક્રોધાંત કરવું રદન કર્યું. આ
રદનથી નિવૃત્ત થયા પછી તેણે મન સાથે પ્રવિણ લીધી “ તાન-
સેનને સંગીતમાં હાર આપું ત્યારે હું પિતાનો પુત્ર. ”

બસ, ત્યાંથી તે પ્રસિદ્ધ હરિદાસ ગ્વામી પાસે ગયો, જેની પાસે તાનસેને સરસ્વતીમા સંગીતવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી.

એક દિવસે અકબરશાહે તાનસેનની પ્રશ્ન સા કરતા કહ્યું કે, "અહો ! ક્યા બક ગુર પાસેથી તમે આ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ?" ત્યારે તેણે વિરક્ત પતિન મહાત્મા હરિદાસ રામગીનુ નામ કહ્યું આથી અકબરે તેમ પાસે જનાની ઇચ્છા દર્શાવી તાનસેન પ્રથમ તો ખમચાયો, કારણ કે આ વિરક્ત પુરુષ કૃષ્ણ સિવાયની ખીજ કોઈ સસારી વાતમા રસ ધરાવતા ન હતા. જ્યાંએ અકબરશાહ તો કુતૂહલ ખાતર સંગીતરસનું પાન કરવા ઇચ્છતા હતા આથી ગ્વામીજી આના પ્રકાર પી માગણી લાગ્યે જ ગ્વીકારે છતાં તાનસેનથી બાદશાહને ના પાડી શકાઈ નહિ તેણે બાદશાહ પાસે સામાન્ય મનુષ્યનો વેશ લેનડાવ્યો. પછી તેઓ બન્ને દંદાવન ગયા સ્વામીજી પોતાની નાનીશી બું પડીમા ભગવદ્ધ્યાનમા પેદા હતા, ત્યાં જઈ તાનસેને તથા શાહે નમન કર્યા ગ્વામીજીએ પણ સામા નમન કર્યા પછી તાનસેને પોતાના સાથીદારના સંગીતરસની પ્રશ્ન સા કરી અને ગ્વામીજીના સંગીત શ્રવણની લાગસાએ તેઓ અહીં આવ્યા છે એમ કહ્યું હરિદાસ સ્વામીએ આ નવા આવેલા માણસના ક્રુખના સામુ જોયું તો તે સામાન્ય માણસ ન લાગ્યો. પણ તેમને તો ભગવદ્ લક્ષ્મી સિવાય સામાન્ય અને અસામાન્ય માણસ વચ્ચે ભેદ હતો નહિ આથી એ તો પાછા ભગવદ્ ધ્યાનમા મગ્ન થઈ ગયા તેમનું આવી જાતનું વલણ દેખી તાનસેન નિરાશ થયો આખરે તેણે એક યુક્તિ કરી પોતાની પાસે તજૂરો હતો તે લીધો ને તે વગાડવા માડ્યો વગાડતા વગાડતા તાનસેને જાણી જોઈને જોડું વગાડવા માડ્યું રામગીનના કાન આ સ્વર સાલળતા એકદમ ચોક્કસ ઊઠ્યા અને તે કહેવા લાગ્યા, "અરે, રામતાનુ ! કેમ કોઈ દિવસ નહિ અને આજે તજુગના ગ્વામી આના કાઢે છે ! એમ કહી પોતાની

પાસે તંબુરો હતો તે વગાડવા લાગ્યા અને જોડે એક પદ પણ ગાયુ. બાદશાહ હરિદાસ સ્વામીનું કીર્તન સાંભળી ખૂબ આનંદ પામ્યો અને ગ્વામીજીને નમન કરતો કહેવા લાગ્યો કે “જો આપ દિલ્લી પધારો તો મારી જોડે સોનાના સિંહાસન પર બેસાડીશ.” ત્યારે હરિદાસજીએ વિનય પૂર્વક કહ્યું કે, “મારે મન સોનું અને માટી સરખા છે.”

જૂનાવનથી બાદશાહ ને તાનસેન પાછા આગ્રા આવ્યા. તે વખતે એક માણસ બેચેની બોગવતો હતો. તેને જોઈ કોઈએ તાનસેનજીને કહ્યું કે આ માણસને શું થયું હશે? ત્યારે તાનસેને કહ્યું કે ત્રણ જાતની પીડા આ લોકમાં છે. એક શગ્વીર પુરુષનું તીર પાગલું અથવા પેટમાં શળ થવું. બીજી આ બે ન હોય તો મહા-ભગવદ્ભક્ત સૂરદાસજીના પદની અસર તેના ચિત્ત ઉપર થઈ હશે. તેથી તેનું શરીર તરફડતું હોવું જોઈએ.

કિઘૌં સૂરકો સર લગ્યો, કિઘૌં સૂરકી પીર;
કિઘૌં સૂરકો પદ લગ્યો, તાતે ધુનત શરીર.

તાનસેનની આ ઉક્તિ સાંભળી પાસે બેઠેલા સૂરદાસ મદનમોહને (ઘણા ભાગે અષ્ટ સખાવાળા પ્રાતઃરમરણીય સૂરદાસ આ વખતે ભૂતજ ઉપર ગિરાજતા નહિ હોય) કહ્યું કે, ‘તમારા તાનની અસર તો નહિ હોય? કારણ કે તમારું તાન એવું છે કે તે સાંભળી શેષનાગ ડોલી ઊઠે. પણ બ્રહ્માજીએ વિચાર કરીને શેષનાગને કાન આપ્યા નથી, નહિ તો શેષનાગ ડોલવાથી પૃથ્વી, પર્વત બધું ડોલતા તો પૃથ્વી ઉપરના જીવોની શી દશા થાત? માટે શેષનાગ ચમ્પુદ્વારા શ્રવણ કરે છે. તેથી ચમ્પુત્રવા કહેવાય છે.

વિધિના ચહ જીવ જાનિકે, શેષ દિયે નહિ કાન;
ધારા મેરૂ સળ ડોલતે, સુન તાનસેનકી તાન.

આમ તાનસેનના સૂઝની અપૂર્વ યશગાથા હેઠળે સહજાતી તેની સ્વરશક્તિ એટલી અજબ હતી કે એક દિનએ તેની પ્રશંસા કરતા કહ્યું છે કે “સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યાદિ બ્રહ્મ, અવતારમાં કૃષ્ણ યુગમાં સતયુગ, દિશામાં પૂર્વ દિવસમાં સૂર્ય, રાતમાં ચંદ્ર, તારાઓમાં મુવ, દ્વિપમાં જહુદીપ, ખડમાં ભારત, એમ સર્વશ્રોધરપુત્રો ગણાવતા કહે છે કે તાનનમાં તાનસેન શ્રોધ છે

રાગમણિ લેગ્વ, ઋતુમણિ વપત,
 શાસ્ત્રમણિ વેદાત, રંજનમણિ સંગીત પાઠ ન લહેયા
 તાનનમણિ તાનસેન ગાયનમણિ નાગદ,
 ગાધર્વમણિ હાહા હૂહૂ, વીણામણિ સગ્ગવતી
 ખીન પ્રાનહી નામ લેયા
 સ્વરગ્ગ્નમણિ ખરજ, સ્વર સુતન મણિ નૈખારા ?
 મૂર્છનામણિ આનહી, તિથિનમણિ એઠાઠગી
 ઉત્તમમણિ ગોવિંદનામ, લે કૃષ્ણાનંદ
 ભવસાગર પાર પેયા

(રાગ રતનાકર પા ૨૩૮)

આમ તાનસેનનો સ્વગ્ગ્નિનો કીર્તિ સૂર્ય મધ્યાહને તપતો હતો. આ વખતે તેમણે સંગીતશાસ્ત્ર અંગે શુદ્ધિ શુદ્ધિ પદ રચનાઓ કરી હતી જે કે તેમણે ગ્રંથન રાતે ઝિલામનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ખતા મનથી તે હિન્દુ દેના માતા પિતા તરફથી તેમને સૈવ ધર્મનો વારસો મળ્યો હતો. તેથી ગણેશસ્તોત્ર ગ્રંથ અને સંગીતમાર અને ગગમાલા નામના બે ગ્રંથો મૂળિત કલાની દૃષ્ટિએ લખ્યા તે પોતે કવિ હતા તેની સાથે સંગીતનું તદ્દર લક્ષ્ય. તેથી તે બેને તરવોન્દ મુખાગને લઈને તેઓ રાગને અનુરૂપ

અર્થ ગભીર પદો ગ્યતા, જેનો સમ્રાટ ઉપર લખેલા જે પ્રધોમા છે વળી તાનસેનને પ્રથમ સ્ત્રીથી આગ પુત્ર અને એક પુત્રી થઈ તેમના નામ તાનગગખા, મુરતસેન, વિવાસખા અને નિચોડસેન વળી તેની પુત્રીનું લગ્ન પ્રખ્યાત વીણાકાર નૌવતખાજી સાથે થયું હતું.

તાનસેનજી આ દુનિયાના સુખથી પૂરેપૂરા સુખી હતા. સંગીતવિદ્યામાં તેમની ઝરાળગી કરી શકે એવો કોઈ ભડ, સંગીત-શાસ્ત્ર વિશારદ ન હતો વળી તે ઉત્તમ પ્રકારના કવિ હતા તેમાં બાદશાહના જમાઈ થયા દુનિયાદષ્ટિએ પુત્રાદિનું પૂરું સુખ હતું. ઉત્તમ ને સ્વરૂપવાન સ્ત્રી આવે લગ્ન થયા હતા આ બધી વસ્તુઓ ગમે તેના સર્જનના કાચમાં એક સામટી આવે તો અહ ભાવ આવી જાય તો તાનસેનને આવે તેમાં તો નવાઈ શી ? અને આ અહ ભાવથી પોતે સંગીત વિદ્યામાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે એ દાવો આગળ ધર્યો ને તે અગે બાદશાહના જમાઈ થવાથી ફૂર ફૂકમ છોડ્યા, વળી જીનાનીનો ઉપયોગ ભોગ ભોગનનામાં ગાળના લાગ્યા અને બધા માટે તેમની પાસે જોઈતું ૨૫ હતું એટલે પોતાના અહ ભાવને પોષનાર બધી સામગ્રી તેમની પાસે સિદ્ધ થઈ ગઈ હતી આવા સુખમાં ભગવાન અને તેની અદ્ભુત કલાશક્તિનો ખ્યાલ જીનને કેરી રીતે આવી શકે ?

૬

આ અહ ભાવથી પ્રેરાઈ તેમણે શ્રીગુસાર્જીને મળના પ્રયત્ન કરી દિલ્હી દરગાહમાં આ વખતે વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા ભારે હતી અકબરશાહ જે કે સર્વધર્મ સમભાવ નીતિવાળો હતો છતાં તેને શ્રીગુસાર્જી માટે ભારે માન હતું ને તેમને તે ‘ધર્મિરના ફિરતા’ તરીકે સંબોધતો તે ઘણી વખત શ્રીગુસાર્જીના સમાગમમાં આવતો વળી અકબરના દરગાહમાં અને જનાના મંડળમાંથી

કેટલાકે આપનાના સેવકો થવાનું મૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમાં બીગમસ અને ટોડરમતનું નામ આગળ પડતું છે વળી રાજ માનમીગ પણ અત્યંત નવર જોકુન ગૌરધન દર્શને જતા તથા તેની ગાખીઓમાં જોધગાર્, તાજબીમી રજેરે શ્રીગુસાર્જિના સેવક થયા હતા તાનસેન પણ મગીન અંગે શ્રીગુસાર્જિનો ગૌરક થયો હતો તેને શ્રીગુસાર્જિ માટે બાર માન હતું તદુપરાંત તે મનથી માનતો હતો કે ભારતવર્ષમાં કે પિપ્પુ આત્મા ગંગાપ્રધી પર હોય તો આ શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીના પુત્ર શ્રીવિક્રમશ્વર છે તે સારી પેઠે જાણતો હતો કે ધર્મ તથા સમાજમાં સૌ તેમની પ્રત્યે ભારે માનની નજરે જુએ છે આથી તેણે પોતાની જ્વનન સગીતસિદ્ધિ બનાવી શ્રીગુસાર્જિ પામેથી માન મેળવના દષ્ટા કરી આથી તે એક દિવસ જોકુવ ગયો તે વખતે શ્રીગુસાર્જિ ગોવિંદ ઘાટ ઉપર બિરાજતા હતા તે વખતે ગોવિંદનામી કીર્તન કરતા હતા ત્યાં જઈ તાનસેન નમસ્કાર કરી પેઠો ત્યાં ગોવિંદસ્વામીનું કીર્તન પૂરું થયું એટલે તેણે તેમની બહુ પ્રસન્ન સા કરી આ રખતે શ્રીગુસાર્જિએ તેમનો સત્કાર કરતા કહ્યું કે “તાનસેનજી તુમ રૂછ કીર્તન કરે”

ત્યારે તાનસેને ગજદરનારમાં રમી રહેતી ખધાઈથી જવાબ આપતા કહ્યું કે “મહારાજ! માનુ જાન તો મખમલના ગોદડામાં ટાટનું થીંગડું મોઢે તેડું બહી ગાલશે” આ સાંભળી શ્રીગુસાર્જિએ મનમાં વિચાર્યું કે આ જીવ શરણે આની અવગણ્યાને આપ્યો છે માટે તેને દેહાણે લાવવો જોઈએ એમ ધારી આપ મદમદ હમ્યા તે વચ્ચે કે ‘તુમ રૂછ કીર્તન કરે’ ત્યારે તાનસેનજીએ એક કીર્તન ગાયુ તાનસેનજી કીર્તન એટલે તેમાં કહેનાનું શું ? શ્રીગુસાર્જિ તેનું કીર્તન સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા અને દશ હજાર રૂપીઆ અને ઉપરથી એક ટ્રાકી બેઠે આપી તાનસેનને શ્રીગુસાર્જિ જીએ દશ હજાર રૂપીઆ કદર તરીકે આપ્યા તે ગમ્યા પણ એક

કોડી જોડે કેમ આપી તે ત્રિપે ત્રિયાગના લાગ્યા તેમજો ધામે રહીને
કથુ કે કૃપાનાથ આપે મારી કલ્પ કોડી માયે કરી તેનો ગો હેતુ
છે ? શુ મારા કીર્તનમા આપે કર્તૃક્ષતિ જોડી ત્યારે શ્રીગુસાર્થજીએ
કથુ કે અકારશાહ જોના બાદશાહે તમને પોતાના દરગાહમા સગીત
અંગે અધ પદ આપ્યુ છે તેજ બતાવે છે કે તમારુ સગીતનુ જ્ઞાન
અગાધ છે અને તેમા જૂત કાઢવી એ સાગરના મધ્ય ભાગમા જઈ
લાંબ કાઢવા જેવુ સાહસ કહેવાય પણ કોડી આપનામા હેતુ છે.

“તો આપે કોડીની બક્ષીસ દેનાની કેમ કૃપા કરી ?” તાનસેને
નમમાન દર્શાવતા કથુ

“જુઓ તાનસેનજી, તમને ઈચ્છા તરફથી શુ શુ નથી મલ્યુ ?
કુદરતે તમને સુમધુર અને ભાવભર્યો કંઠ અને સુદર રૂપ આપ્યુ.
બાદશાહે તમને ધન, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા ને સુદર શ્રીઓ આપી મોલો
અ વાત સાચી છે ને ?”

‘હા કૃપાનાથ, આપની દયાથી તે બધુ પ્રાપ્ત થયુ છે ?”
તાનસેન નમ હોય તેવો દેખાત કરી મોલ્યો

‘ત્યારે ભાઈ, આવી અનબ્ધ વસ્તુઓ મેળવી તમે તેનો શો
ઉપયોગ કર્યો ?” શ્રીગુસાર્થજીએ કોડીની કિંમત સમજાવતા પૂછ્યુ

“કૃપાનાથ, ખીજે તો ગો ઉપયોગ થાય ? આ કંઠથી કોઈ જીવ
આનંદ પામે તો જીવતર સાર્થક થયુ કહેવાય બાકી જીવાની છે
એટલે તેની પછાડે સ્ત્રી અને ધન તો જોડાયેલુ છે ને ?”

“તાનસેનજી, તમે જે રીત કહો છો તે રીત તમારા મને
સાચી લાગે પણ તમે સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયક છો એટલે બીજાઓ તમારી
રાહ અનુમાર ગાઈ શકે અને સતત રીતે ગાઈ શકે નહિ એવો
બાદશાહ પાસે હુકમ બહાર પડાવનામા કેટલા સગીતજોને આનંદ
થયો હશે ? વળી જુનાની પાળણ સો અને ધન છે એ માન્યતા

વિચારતીક પુત્રપત્ની નથી પણ અધારતે અજનાણુ મથુનારા
આમાચીડીઆ જેવી મનોદત્તા મેનદાર જીવોની છે જે માણસ પોતાની
પાસે રહેતી શક્તિનું સત્ય મૂલ્ય આકતો નથી પણ તે શક્તિઓથી
ગર્વિષ્ટ બને છે તે માણસનું પતન થાય છે તમારો મધુર કંઠ
તમાગ જીવનને આકર્ષક નહિ બને તેની તમને કંઈ ખાતરી છે ?
નળા બાદશાહ દ્વારા તમે જે સંગીત વિશે હુઝમ કર્યો છે તે હુકમ
તમને મધન નહિ કરે ? ચાલ રાખજો જંગને માથે સનાશે હો
છે, માટે આજે તમે ગજકીય જીવનથી જે અધાર્થ પ્રાપ્ત કર
મુખથી મીઠી વાણી બોલો છો તે જ ગજકીય જીવન તમારે મા
શ હમેશ મહીસવામત છે ? જ્યારે તમે આ વિશે વિચારશો ત્યારે
તમે આ દુનિયામાં પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિની કોડીની કિંમત છે કે
નહિ તે સમજી શકજો ! ' શ્રીગુણાર્જુનજીએ તાનસેનને તેના જીવનનું
ભાવિ દર્શન કરાવતા કહ્યું

તાનસેન તો આ સાલગી પોતાના કે “હિંદુતાનના સાધુ,
સતો અને મહાત્માઓ આપના જેવી વિચાર પ્રેરણા ધરાવે છે પણ
તેની અસર સસારીઓને ઓછી થાય છે આપની દૃષ્ટિએ મારી
કોડીની કિંમત છે અને એ સાચું હશે પણ સમાજમાં આજે
મંગીત માટે તાનસેન નામ સૌને મુખે રમે છે !’ તાનસેન
ધીમેથી પોતાના મનની ભાવના કહી બતાવી

શ્રીગુણાર્જુનજીએ તાનસેનના નવન સાલગીને વિચાર્યું કે હજી
તેને શ્રીગુણાર્જુન થવાની વાર છે તેથી કંઈ વધુ પિષ્ટપેષય ન
કરતા કહ્યું કે “કેટલાક તમને મારી ચાલ ન ચાલતી દોષ તો
કંઈ નહિ અમારા ભાગ્યના સાધુ મતો તો આ જ પોકાર છે કે
‘પીળું એવું’ સોણું નથી ને જિંદગી તો ચાર દિનમનું
આદ્યજ છે તો તે સમય સાચીને ચવાય તો આ નોક અને
પગેનાં સુધરે, બાકી શિવેશ્વર પસિવરી

આમ શ્રીગુણાર્ધજી અને તાનમેન નમ્ને વાનગીત આવી પછી તાનમેન શ્રીગુણાર્ધજીને નમન કરી આગ્રા ગયા

૭

એક દિવસે અકળશાહ આગ્રામાં પોતાની મેદકમાં રોકા ફેલા ત્યાં તાનસેનને પોતાનીને કહ્યું કે તાનસેનજી તમે તો નગીતમાં રમાન કરી તમારા કદમાં એવી અદ્ભુત શક્તિ છે કે ગતનો રાગ બપોરે ગાઓ તો તે રાગમાં એકાએક અધાન થઈ જાય આ તમારી રાગમાં ભારે તદ્દનીનતાથી તમે સામે સામે સંગીતના પ્રાણ છે. આથી તમારા માટે આપણા અણુતરંગ લખે છે કે “મીયા તાનમેન જોવો કનાલિંગ પુરુસ સદાચ વરો થયા ભારતનર્ધમા જન્મ્યો નથી તેથી તેની કાર્તિ સર્વ યાપી છે”

બાદશાહના મુખથી આ વચન સાંભળી તાનસેનના મુખ ઉપર ગર્ભિની પ્રસન્નતાની લહરી આવી ગઈ તેજો છુટીએ પડતા કહ્યું કે “એ બધા આપના પ્રતાપ છે નામદાર”

“ખરેખર તાનમેન નમે મને ન મધ્યા હોત તો મારો સંગીતનો પ્રદેશ રક્ષ રહેત પશુ દીપક આજ તો દીપક રાગમાં કાંઈ ગાઓ” અન્નરે આજ્ઞા કરી

‘ જી હજુર ! ગાઉં, પણ જોડે કોઈ મહાર રાગ ગાનાર જોઈએ, નહિતો દીપક ગાયા પણ મારામાં પ્રગટેની ગરમી શાત ન પડે ! ’

‘ અરે તાનસેનજી, આમ શે ગમરાન છે ! તમે તો ભડ સંગીતવિશારદ છો ! ’ અકળશાહે ગાના ઉત્કેરના પ્રશ્ન સા કરી કહ્યું

તાનસેન બાદશાહની ફૂલણજી ભાસ સમજ્યો, પણ બાદશાહ આગળ તે હવે ના પાડી શકે તેમ હતું નહિ આખરે જીવનના બોગે દીપક આજ્ઞા મળી મરુ

તાનસેન જેમ જેમ દીપક ગગ ગાના લાગ્યા તેમ તેમ સર્વત્ર અજવાળુ થતા લાગ્યું. હવે તે ગાનાથી ઉત્પન્ન થયેલી મન્મથી તાનસેનજી ખુબ અકાશના લાગ્યા હતા જાદુશાહ સનામનને ખુશ કરવા તેમજો દીપક નામ પોતામાં રહેતી મ પૂર્ણ શક્તિથી ગાયો દીપક ગાઈ રહેતા તેમની નાડીઓમાં ચાનતત્ત્વનાર દાહ પ્રજાગી ઊઠ્યો તેથી ખુબ અકાશના લાગ્યા અને મજગાયેલા જાનના પની આમ તેમ 'મહાર, મહાર' કરીને દોડતા લાગ્યા આ વખતે દગળામાં મહાર ગગ તેના શુદ્ધ ગ્વકષમાં ગાય એવું કોઈ હતું નહિ વળી સગીતમાં થઈ ચવાના હેતુએ કદાવેલા દુકમથી ખીજ સગીતકારોને તેમના મારે માન ન હતું નજીમાં જવાની તેમની હિમત હવે રંગી ન હતી આથી આવી દશામાં જાણુ જાણુ થતા તે ગુજરાતમાં વડનગર ના મા અહીં આ નાગરોની વચ્ચે વિશેષ હતી તેઓ મામાન્ય રીતે સરકારી, નિદાન અને કતાના જાણુકાર હતા વળી તેમની રીતો પછી સરકારી ને સગીત વિદ્યામાં કુશળ હતી આ નાગરોની જે કન્યાઓ જેમના નામ તાનેશ અને પન્ના હતા, એ જે જાહેનો તળાવ ઉપર પાણી ભરતી હતી તેમજો દીપક રાગથી પીડાતા તાનસેનને જોયા અને દયા આવવાથી પોતાના ઘેર જોનાતી મહાર રાગ ગઈ તેમના જાણુ જાણુ થતા દેહને શાત કર્યા પછી તે ગહેનોએ તેમનું નામ પૂછ્યું ત્યારે તાનસેને કહ્યું કે હું "અકાશાહનો ગૈયો હું ને તાનસેન મારું નામ છે" તાનસેન અને અકાશનો ગૈયો "-એ નામ સાલળી આ જે મેનો જાણુ મજરાવા લાગી અને કંગરોને કહ્યું કે, "જાદુશાહ અમર ખીજ આગળ અમારું નામ લેજો નહિ નહિતર અકાશ અમારે મગ્નુ પડશે" તાનસેને તેમને અભય વચન આપ્યું

અહીં જાદુશાહને તાનસેનની દશા દેખી જાણુ પરતાવો થવા લાગ્યો અને હવે તે કય જતો ગયો તેની ચિંતા કરતા નાગ્યા

તેણે તપાસ કરાવી પણ પત્તો ખાધો નહિ પણ ચોડા માસમા તો તાનસેન દિલ્હી જતે આવ્યા આથી બાદશાહ ખુશ થયો ને તેમને દરબારમા બોલાવી સન્માન આપના લાગ્યો પછી દીપકની અસર કાણે મટાડી તે પૂછ્યું પ્રથમ તો તાનસેને ગાના તરલા કર્યા પણ બાદશાહે જરા કડકાર્ત દેખાડી એટલે વડનગરની તે બે કન્યાઓનું નામ તેણે કહી દીધું તાનસેનને નામ દેતા ઘણું દુઃખ થયું અને પોતાના પ્રિય સંગીત માટે તિરંગા છટચો વળી જ્યારે તેણે જાણ્યું કે બાદશાહે તે બે નાગર કન્યાઓને દરબારમા બોલાવના માટે ફરમાન કાઢ્યું છે ને તેના પરિણામે તે બન્ને મહેનોએ આપઘાત કર્યો છે ત્યારે તો તેમના હૃદયમા બાદશાહે આપેલી પ્રતિષ્ઠા, સત્તા, ધન, સૌ ઉપગ તિરંગા છટચો અને દિલ્હીથી કેમ જાયું તે માટે તે વિચાર કરના લાગ્યા

આ બનાવ પછી ચોડા માસમા જે માધુનો શિગ્ગરેદ થયો હતો તેનો પુનઃ યૈજ્ઞનાથ તાનસેન સાથે અંગીતમા હરિશર્ષ માટે આ ચો બાદશાહે દરબાર લગી તે બન્ને વચ્ચે હરિશર્ષ કરવા હુકમ કર્યો પ્રથમ તાનસેને એક રાગિણી ટાડી રાગમા ગાર્, આથી એક હરયુ દોડતું દોડતું આવ્યું, તેને તાનસેને કુલનો હાગ ગગામા પહેરા ચો એટલે હરયુ કૂતની માળા પહેરી પાંધુ દોડી ગયું

આ આહવાન યૈજ્ઞનાથે ઉપાડી લીડ અને તેના કરતા સરમ સૂગમા ટાડી ગર્ તેથી તે જ હરણુ પાંધુ દરબારમા આવ્યું તે વખતે તેના ગગામાથી યૈજ્ઞનાથે કૂવનો હાર કાઢી લીધો

આમ તાનસેન અને યૈજ્ઞનાથ એક ખીજને હારના પ્રયત્ન કરવા મડ્યા હવે બાદશાહે યૈજ્ઞનાથને પ્રથમ ગાવાનું કહ્યું અને તેનો જવાબ તાનમેનને આપવા કહ્યું આથી યૈજ્ઞનાથે માલકોપ ગાયો તેની અસરથી પથ્થર પીગતી ગયો તે વખતે અમયમુચકતા વાપરી યૈજ્ઞનાથે તે પીગતેલા પથ્થરમા ઝાઝમટી દીધી ચોડાવારમા

પર્યંત હતો તેવો ચર્ચા ગયો. હવે આ આશ્વાસનને સ્વીકારી તાનસેને ફરી માસોષ ગયો. તેનાથી હાજર રહેલા સૌનાં હૃદય પીગળ્યાં. પણ પર્યંત પર તેની હથી અસર ન થઈ. ખલાસ તાનસેન દાયો. પ્રથમ જ વખત તાનસેનમણિ તાનસેને હાર આપી, તે વખતે તેનું માર્ગ સરમથી નીચું પડી ગયું, અને તે ધરતીમાં સમાઈ જતા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. પણ એ ક્યાં સુખ ભરતું? હવે બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે તાનસેનને દેહાંતડની સિસા થવી જોઈએ. પણ બૈજનાથે પિતાનું વૈર આવી રીતે લેવા ન દેખ્યું. તેથી બાદશાહ પાસે તેમને મારી અપાવી. આજથી બાદશાહે સંગીન અંગેનો જે જુલમી હુકમ હતો તે પાછો ખેંચી લીધો. હવે બૈજનાથ સમનો માનીતો થયો, ને તાનસેનનાં માન હતાં. આ અપમાનથી તાનસેનના જીવનમાં વૈરાગ્ય વધુ ને વધુ જગતો ગયો. હવે શ્રીગુરુસાંઈએ આપેલી ઠાકી યાદ આવી, ને તેને જે જે વચનો આપથીએ કહ્યાં હતાં તે બધાં યાદ આવ્યાં. તેને હવે જ્ઞાન આવ્યું કે જીવન એ તો પતંગિયાના રંગ જેવું છે. તે ચાર દિવસની જાહેજલાલી છે. ગર્ભ કાલે તાનસેન બાદશાહનો માનીતો હતો—આજે તે રથાને બૈજનાથ છે.

આમ ઉત્તરોત્તર તાનસેનને જીવનમાં ઘણા ફટકા વાગવા લાગ્યા. આ સમયમાં તેની પ્રથમની સ્ત્રી પ્રેમકુમારી મરણ પામી તથા ત્યાર બાદ થોડાક વર્ષમાં મદેરનિસા મરણ પામી. હવે તેના જીવનમાં ઠાકીનો આધાર ન હતો. પાસે એમી શાંતિથી વાત કરે તેવું ઠાકી ન હતું. બાળકો પણ નાનાં હતાં ને તે પણ બાદશાહના કૃત્ત્યમાં હતાં. હવે તેને જીવનું આગું લાગ્યું. એટલામાં તેના સાંજગવામાં આવ્યું કે શ્રીગુરુસાંઈ આત્રા પધાર્યા છે. તેથી તે પોતાની પાસે જે હતું તે સર્વ આપથીને મળવા ગયો.

૮

તાનસેન શ્રીગુરુસાંઈ પાસે જઈ દંડવત કરી બેઠા ત્યારે

શ્રીગુસાંઈએ પૂછ્યું કે : કેમ નરમ થતા જાઓ છો ? મોં ઉપર નિરાશા શાથી આવી ગઈ છે ? જ્યારે તાનસેને શ્રીગુસાંઈજીના આ વચન સાંભળ્યાં ત્યારે તેના મોં ઉપર વધુ નિરાશા ફરી વળી ને તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પછી જરા ધીજી ધરીને ધીરે રહીને તે કહેવા લાગ્યો કે, “ કૃપાનાથ હું પહેલાં દર્શને આગ્યો ત્યારે આપે મને કોડીની ણક્ષીસ કરી હતી. તે વખતે કોડી મારા મનમા મળકની વસ્તુ હતી, પણ આજે કોડી જેટલી કિંમતની મારી વિદ્યા થઈ ગઈ. હું જે વૃક્ષને નિત્ય પ્રફુલ્લ માનતો તે વૃક્ષને મૂક વાગી ગઈ ને તે શુષ્ક થઈ ગયું. પણ કૃપાનાથ, આમ થવાનું શું કારણ ? એ હું કંઈ સમજતો નથી. ”

ત્યારે શ્રીગુસાંઈએ કહ્યું : “ ભાઈ, જીવમાત્ર શ્રીહરિ, જગત અને સંસાર એ ત્રણ વૃક્ષમાથી ગમે તે વૃક્ષના આશ્રયે રહે છે. તેમાં સસારવૃક્ષમા રહેતો જીવ અહંતા મમતાથી પોતાના વૃક્ષને નિત્ય પ્રફુલ્લ માને છે. પણ જ્યારે જીવમા અહંતા મમતા પૂરી જામે છે ત્યારે સીધુંજીવ વૃક્ષ દેખાય છે, તે અદરથી કોરાઈ કકડકસ પડે છે ને શુષ્ક બની જાય છે, ને તેના ક્રમેશનો આનંદ અલોપ થાય છે. જો આ વખતે શ્રીહરિની કૃપાથી લાન આવે તો શ્રીહરિ-રૂપી વૃક્ષનો આશ્રય કરવા તે પ્રયત્ન કરે, ને તે પ્રયત્ન અંગે જીવમા રહેલી અંગત માન પ્રતિષ્ઠા સ્પર્ધા એવું બધું મૂકી દે તો તેનું શ્રેય થવામા વાર લાગતી નથી. વળી તેવો જીવ પોતાની પાસે જે કંઈ વિદ્યા, કળા, ચતુરાઈ હોય છે તેને પ્રભુની આપેલી શક્તિ માને છે. અને તેથી તે શક્તિ પ્રભુના ચરણમા સમર્પી આનંદ પામે છે. એટલું જ નહિ પણ, તેની પાસે પ્રભુએ આપેલી જે શક્તિ છે તેના કરતા બીજામા તે જ પ્રકારની વિશેષ શક્તિ દેખે તો તે બીજા જીવની સ્પર્ધા કે ઈર્ષ્યા કરતો નથી પણ ઉવટો ખુશ થાય છે, ને માને છે કે પોતાના જે પ્રિય પ્રભુ છે તે જ પ્રિય પ્રભુ તેના છે

જાલકે તે પ્રજા સર્નાત્મા છે આથી વિગ્ધ શક્તિ ધરાવનાર જીવની શક્તિ પણ પોતાના પ્રજાને ગીઝવા માટે વપરાય છે આવી જાતની માન્યતાથી તે જીવમાનમાં પ્રેમ અને માનની દ્રષ્ટિ રાખે છે અને પોતાના પ્રજાને સર્વ સૌ કાર્ય વિવિધ પ્રમાણની સેવાદારા ગીઝવે છે એમ માની સૌ આનંદમય રહે છે .

“ સાચી વાત છે, કૃપાનાથ, મને પણ હવે લાગે છે કે મને જે સંજીતવિદ્યા પ્રજા તરફથી મળી તે મેં પ્રજાની ન માનતા મારી પોતાની માની આથી ઝીઝઝો જોડે અપર્યાપ્ત ઉતર્યો તે એ દાગ અનેક જીવોનો દોષ ક્યો તે જ સર્નાત્મા એવા પ્રજાનો દોષ કરવા જેવો દોષ મારાથી થયો એમ મને લાગે છે તેથી જીવનના ઉતરતા પહોરમાં મારે આ જાણુ બોગવણુ પડે છે પણ પ્રજા હજી મને શકા રહે છે કે, આપણા શાસ્ત્રમાં કુટ જીવનવાળા અજ્ઞમિલનું નામ આવે છે, તે પુનના નામે ભગવાનનું નામ મોઢ્યો તો તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો હવે, જો કે મેં દુનિયાઝપી ઘટાદાર વૃક્ષની જાયાની બૂલબૂલામણીમાં ધણું ન કરવાનું ક્યું છે, અધર્મ છોડી મુસ્લીમ બન્યો—પણ આ જાણુ કરના છતાં સંજીતદારા મેં આપણા પ્યારા પ્રજાના અજ્ઞમાન ક્યો છે, તો મને તે અજ્ઞમાન કેમ ન કળ્યા ? ”

“ તાનસેન, તમારી શકા તદ્દન સાચી છે હાલ પણ ઘણા જીવો ભગવાનનું નામ લે છે અને અજ્ઞમિલનો દાખલો આપે છે ને કહે છે કે, પ્રજાએ અજ્ઞમિલનો ઉદ્ધાર ક્યો તો અમારો કેમ નહિ કરે ? પણ ભાઈ, અજ્ઞમિલના ઉદ્ધાર થવામાં એક કારણ છે એના ઘણા કમો દોષવાળા હતા છતાં, એક દિવસે તેના ત્યાં સતો ગયા તે સતોની તેણે સારા મનથી સેવા કરી તેથી તેઓ સંતુષ્ટ થયા અને તેને સદ્ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય એવો વર આપ્યો તમે જાણો છો કે ભગવાન ભક્તાધીન છે, અને સત્સગથી શુ કળતું નથી । જાણ, આ ભક્તોના સંસ્પર્શને વશ પ્રજા થયા તેથી અજ્ઞમિલના મુખમાંથી

તીકમેહુ પુનતું નામ પોતે સ્વીકાર્યું. હવે તમારી એટલે સસારાસકત જીવની વાત કરીએ. તમે અનેક સત મહાત્મા અને મારા પરિચયમા આવ્યા. પણ પરિચયમા આવતા પહેલા તમે ભમરીની પેઠે આવતા. તેથી તમને કોઈનો પણ પરિચય લાલદાથી ન થયો. ભમરીમા એવી દેવ છે કે તે ગમે તે સારી વસ્તુ પાસે જાય પણ પોતાની નાસિકામા તે જ્યાં રહે ત્યાંની વસ્તુ લઈ જાય. એટલે જ્યાં સુધી મૂળ વસ્તુ તે ન છેડે ત્યાં સુધી ખીજી ગમે તેવી ઉત્તમ વસ્તુ હોય છતાં, તેની મુનાસ તેને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ! તેમ તમે ભક્તવર હરિદાસ, જોવિદગ્ધામી, રાજ આશકરણ વગેરે મહાત્મા ભક્તો પાસે ગયા પણ અહમ્ સાથે ગયા. તે અહમ્ના જ્ઞાનમા તેમનામા રહેની અસૌકિકતા તમને ન રહુરી પણ ઉલટું અહમ્ને લીધે ખીજી બધા કરતા હુ સર્વ શ્રેષ્ઠ છુ એવું મિથ્યા જ્ઞાન મુક્યું આ વિષે પરમ-કૃપાળુ અદેયદાનદક્ષ પતિતપાવન ભગવદ્વદનાવતાર શ્રીમહાપ્રજ્ઞુ કહે છે :

સાત્ત્વિકાશ્વેદમિમુત્તાસ્તદા ભવતિ ભક્તિમાન્ ।

અન્યથા દૈત્યસસર્ગેસ્તન્ધા ભક્તિર્ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ॥

સાત્ત્વિક જાવ પ્રાપ્ત કરી જીવ પ્રભુના સન્મુખ જાય ત્યારે જીવ ભક્તિવાળો થાય છે, પણ જો સાત્ત્વિક જાવ ન હોય ને તેને દૈત્યનો સસર્ગ હોય તો તેનામા રહેની ભક્તિ સ્તન્ધ થઈ જાય. અહીં દૈત્યસસર્ગ એટલે આસુરીજાવ જે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અભિમાન, સ્વાર્થ વગેરે જાવને કહેવાય છે. તમે પૂર્વે ગણાવેલા ભક્તપુરુષો પાસે સાત્ત્વિક જાવથી ગયા હોત તો જરૂર કંઈ અવનના જન્યા હોત. પણ તમે તો સ્પર્ધારૂપી દૈત્ય સસર્ગવાળા હતા. આથી તમારામા ગ્રેવી ભક્તિ (ભગવન્નામ) ઉલટી સ્તન્ધ થઈ ગઈ આ ઉપગ્રથી તમે મમજી શક્તા હોનો કે તમે ભગવન્ના-

મને। ઉપરાગ ફક્ત એક કુતૂહલ કે તમારી સ્પર્ધાના પોપણ માટે (દૈત્યભાવથી) કર્યો આથી તમને એ લક્ષિત ન ફળા, આને પણ ધણા માણસો આમ કહે છે, પણ, જ્યાં સુધી તેઓ ભમગી જેવી દસા ધરાવતા હાય ત્યાં સુધી લીધાના તાન્ના દર્શન તેમને ક્યાથી થાય ?”

શ્રીગુરુસાહેબના વાક્યામૃતનું પાન કરતા તાનસેનની દિ વદષ્ટિ ખુલી, તેથી તે સમજી શક્યા કે જે રીતે તેમણે જીવનમાં ઉન્નત થના માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે જ ખોટો પ્રયત્ન હતો, અને ખોટા પ્રયત્નનું પરિણામ પણ ખોટું જ મળે એ અવાભાવિક છે આવા વિચાર આવતા તેમના ચક્ષુ આગળ જૂતકાળનું તેમના જીવનનું ચલચિત્ર ખડું ઘર્ષ પસાડ થવા માડ્યું તે જોના તેમના જૂત જીવન માટે પગલાવો થતા તેમની આખમા આસુ ઉભરાઈ આ-યા

આ દેખી શ્રીગુરુસાહેબે કહ્યું કે, “તાનસેનજી, જૂતકાલને યાદ કરી શોક કરે શું વગેરે ? હા પણ સમય છે જે વિચારપૂર્વક સત્ય રરતે આવસો તો પ્રજા તો દયાનો સાગર છે, તે તો ગર્હ જેટલી કરેની સેવા મેરુ સમાન માને છે

“પણ કૃપાનાથ હું વિચારું છું કે મારી દસા હવે એવી ઘર્ષ છે કે હવે હું ધરનો કે ઘાટનો પણ ન રહ્યો મારા નાના બાળકો બાદશાહના કબજામાં છે વળી હું સ્થૂલ રીતે મુસ્લિમ છું, પણ તે ધર્મમાં મને રસ નથી”

ત્યારે શ્રીગુરુસાહેબે કહ્યું કે, “હિન્દુ મુસ્લિમ વગેરે બેદ માનનકૃત છે, પ્રભુકૃત એ બેદ નથી કારણ કે જે ભક્ત થાય છે તેને સસારના જાતિ બધનો અને વશની મમતા હોતી નથી પણ તેઓ પોતાની જાતને વૈષ્ણવ વશના અને અચ્યુત જ્ઞાનના માને છે તમે પણ મોટા જાતની ચિંતા ન કરો કારણ કે તમે

પ્રથમ જલસ બંધ પામ્યા હો, તેથી પ્રભુ તમાગ હાનનો અગ્વી-
કાર કેમ કરશે ? ફક્ત હવે એક જ વાત છે-તમે અત્યાર મુખી
જે વૃક્ષને વળગ્યા હો તેનો સદંતર ત્યાગ કરો "

શ્રીગુસાર્ધજીના આ વચનો સાલળી તાનસેનમા જરા હિંમત
આતી. હવે તેમને લાગ્યું કે હું મુરિદમ બનવા છતાં શ્રીગુસાર્ધજી
મારો તિગ્રહકાર નહિ કરે. તેથી તે પગે પડી કહેવા લાગ્યા કે,
"કૃપાનાથ તમે જે ગતો બતાવ્યો તે રગ્તે હું આલીશ. આજથી
હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આલીશ પણ
હવે મને કૃપા કરી આપની પાસે રાખો." એમ કહી પોતાની
પાસે પચ્ચીસ હજારની થેલી હતી તે શ્રીગુસાર્ધજીના ચરણે મૂકી.

આ તરફ અકબરશાહે તાનસેનની ખબર જાણી તો તે શ્રીગુસા-
ર્ધજી પાસે ગયા છે એમ જાણ્યું, એટલે તે સમજી ગયો કે તાનસેનને
મે જરૂર ગુમાવ્યો. આથી તે તરત જ શ્રીગુસાર્ધજીના ઉતારે
આવ્યો. ત્યાં જુએ છે તો તાનસેન નીચે પ્રમાણે ગોલી કીર્તન
કરતા હતા 'હે કૃપાનાથ, આ તાનસેનના ઉજ્જ્વલ દિવસોમા જ્યારે
તેની જીવનવેલ સુકાવા માડી ત્યારે તે જીવનવેલને પ્રેમ ચંદન વારિ
છાટી આપશીએ હરિયાળી કરી છે તેથી તે આપને પગે પડે છે.

લલેઈ મેરે આયે હો, પિય દીક હુપેરકી બિરિયાં,
શુભ દિન, શુભ નક્ષત્ર, મુહુરત શુભ પલછિન શુભધરિયાં. ૧
લયો હે આનંદકંદ મિટયો વિરહ દુઃખ દંદ,
ચંદન ઘસિ અંગલેપન જોર પાયન પરિયાં,
તાનસેન કે પ્રભુ મયા કીની મોપર મુકી વેલ કરી હરિયાં. ૨

આમ બોલી તાનસેન કહેવા લાગ્યા કે : કૃપાનાથ હવે તો
તમારા મુખકમળને જોયે મુખ છે. એ સિવાય બીજે બધે મને

અધનાર બાને છે. આ દાને તમાગ મિત્રાય બીજનો તજ્જ ગત
દિવસ ન આમણુ, તમાડુ જ ગાન ધ્યાન આપુ કર્યા કરુ, તમાગ
સિવાય હવે બીજા દાને માન આપુ કે તમાગ મિત્રાય બીજુ બડ
ઉપાધિરૂપ લાગે છે

રાગ-મહાર.

દગન મેરે જોલો મુખ હોય, તોલો દેખવો તિહારો આનન,
એક પલ અતર હોય, અધિયારો સૂઝત ન,
રેન દિલ જોલ ન સુહાય, કાહૂંકો કાનન,
તુમારોહી જાન ધ્યાન તુમાહિ રમણ

તુંમજિન મેરે જોગ દોહ માન ન
તાનસેનકે પ્રભુ તિહારી મયાતે
સખ દોહ લાગે મોહિ જાનન.

આ વખતે બાદશાહને પધારેના જોઈ શ્રીગુસાઈજીએ પ્રેમથી
તેમનો સત્કાર કર્યો. ત્યારે બાદશાહે નમસ્કાર કરતા કહ્યું કે તાન
સેનને ખરો કબજો કરી લીધો હવે તેના મુગ્ધો લાલ મને કેમ
મળશે? ત્યારે શ્રીગુસાઈજીએ કહ્યું કે, “ભગવદ્ કૃપા હશે તો
મહિના માસે તે તમને મળતો ગહે”

૯

અહીં શ્રીગુસાઈજી સાથે તાનસેન શ્રીગોકુલ ગયા પ્રથમ શ્રીજી
આગળ કીર્તન સેવા કરવા લાગ્યા અને જલિમયાથી જે પ્રસાદ
મળે તે ઉપર નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. તે રાત્રે એક આટલા ઉપર
મુદ્ર રહેના આમ તે દેહના રાત્રેને તિલાંજલિ આપી પ્રભુમય
જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા

“એક દિવસે એક વૈષ્ણવે શ્રીગુસાર્જીને કહ્યું કે નના આનનાર કીર્તનિયાનુ મુખ ગધાય છે પ્રભુ આગળ કીર્તન કરતા વાસ આવે તે કીક છે? આથી શ્રીગુસાર્જી તાનસેનની પાસે ગયા અને કહ્યું કે, “અમન પાની હજી ચાલુ લાગે છે.”

“હા કૃપાનાથ ! છોડવા તો ઇચ્છા ઘણી છે પણ છુટતું નથી ”

“પણ પ્રભુ આગળ કીર્તન કરતા વાસ આવે તે સારું કહેવાય ? ”

“કૃપાનાથ, આપની ઈચ્છા ન હોય તો નહિ લઉં મેં તો આપ આગળ પહેનેથી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે આપ કહો તેમા હું શકા નહિ કરું જસ, આજથી અહીંથી નહિ લઉં ”

“તમારો આવો દનનિશ્ચય પ્રશસનીય છે,” શ્રીગુસાર્જીએ કહ્યું કાગળ કે અહીંથી વિષે એવું છે કે તે શરીરના જ્ઞાનતણને જડ બનાવે છે, તેથી ભગવત સ્વરૂપની આખી જે આત્મામા રહેલી જોઈએ તે રહેતી નથી વળી તેથી શરીર—ઇન્દ્રિય એકાબ્જ બને છે એક વખત જો ટેન પડી ને પછી ન લેવામા આવે તો કોઈમા ચિત્ત ચોટતું નથી ને એક પણ કાર્ય થતું નથી, વરવ વસ્તુને નિશ્ચય થતો નથી હિનદુ અતરવમા મન લાગે છે, અને વધુમા પૂરુ આખો દિવસ મન અહીંથી લેવામા રહે છે આવા કારણથી તમારું અહીંથી છોડાવાની મારી ઇચ્છા છે વૈષ્ણવે તો વ્યસન માનથી દૂર રહેવું જોઈએ વ્યસન પ્રભુને જૂલાવે છે આથી સુરાપાન વગેરે વૈષ્ણવોને ત્યાજ્ય છે, આમ કહી તાનમેનને કહ્યું કે, “આજ તુમારો અમન પાની મત કાઢિયો ”

તાનમેન દનનિશ્ચયી હતા શ્રીગુસાર્જીની અગ્રા પ્રમાણે હવે અહીંથી ન લેતા પણ અહીંથીઆને અહીંથી ન મલે તો હાથ પગ ચૂટાય કોઈ વસ્તુમા મન ન લાગે, કોઈ કાર્ય બરાબર ન થઈ શકે

તેમને પણ તેમ યવા માડ્યું તે છતાં તેમણે પ્રભુની કીર્તનસેવા ન હોડી. જો કે કીર્તનમાં જે પ્રગળે તો જોખીને મૂકી દેવામાં આવે છે. આથી તેમના કીર્તન દિલ્લા દિલ્લા લાગવા લાગ્યા. અહીં તેવામાંથી શ્રીગુણાર્ધજીએ જાણી આવી તાનસેન સાથે જોયું તે તાનસેન મદ પડી ગયા હતા ને તેમના કીર્તનમાં પણ જોડાવાની હતી. આથી તેમને લાગ્યું કે અહીંથીનાં કે વ્યવસ્થાને અહીંથી છૂટવું જરૂર મુકેલ છે અને તે વિના કીર્તનમાં આનંદ ને હર્મિ જોઈએ તે પણ જતી રહી છે તેથી તેમણે તાનસેનને કહ્યું કે “તમારે અમલ સેવાની છૂટ છે.”

શ્રીગુણાર્ધજીના વચન માળગતા તાનસેન પોતે મમલ ગયા કે પોતે અહીંથી વિના દીના પડ્યા છે, તેથી આપથીએ આવી આરા કરી છે. જો કે તેમણે કહ્યું કે “આપની આરા પ્રગળે,” છતાં તે દિવસથી તેમણે ધોર ધોર અહીંથી સેવા વખત જતા તે દેવ તેમણે ત્યાગી

આમ જનમાં શ્રીગુણાર્ધજીનાં ઓકું વજેરે ગયોએ રહેતા તેમને જગવદ્ વિગ્ધ જાણે તેથી શ્રીજી આગળ કીર્તન કર્યા જાદ રાજ આશક લુ ગોવિન્દનામી વજેરે લખાવરાના સગમા ગેવા લાગ્યા વળી એક દિવસે શ્રીગુણાર્ધજીએ તાનસેનજીને પૂછ્યું કે “જાદશાહી મજલિસ ચાદ નથી આવતી?” ત્યારે તેમણે કહ્યું “પ્રભુ હવે જાદશાહી મહેલની મજલિસમાં ચુ મુખ જાય છે. અહીં પ્રભુના દરબારમાં જાદ કુલતના કુલમહેલમાં મેઘડપી મુદત રસમેદથી વાજે છે અને તે જ મેઘ ચચલ ગનિ સાથે ચપળતાથી નાચે છે તે વખતે કોકિયા મૂકે છે, પથેયા વાલ દે છે અને મોર મૂની પૂરવળી કરે છે, દેડકા સાગ ગીના નારનો ખનિ પૂરે છે તે સાલગી બીનઓ રેનગૂન નાચે છે એવી મુગ મજલિસ જે કુલમહેલમાં ચલે છે ત્યાં તાનસેનના પ્રભુ શ્રીગણ અને રૂપ જે સર્વના નાયક

છે તે ગિરાન્યા છે, દે પ્રભુ, હવે એનું દેવી સખ મુખી નું ખીજે
ધ્યાં ગહીં ?"

રાગ મહાર

મધરી ધન મુંદંગ રસ લેદસોં બાજંત
નાચત, ચંચલા ચંચલ ગતિ કૌઠિલા અલાપત, પપૈયા
ઉરપલેત મોર સુધર મુર સાજત. (૧)

દાદુર તારધાર ધ્વનિ સુનિયત રૂનરૂન પર બાજંત
તાનસેનકે પ્રભુ તુમ બહુ નાયક કુંજમહેલ દોઉ રાજત. (૨)

આમ તેમને પ્રભુમાં દડ આસક્તિ થઈ હતી. સંસાર તેમને
માટે હવે સ્વપ્ન હતું. તેમણે શ્રીસ્વામિનીજી અને શ્રીકૃષ્ણજીનાં
માનનાં અને વિરહનાં અનેક પદ બનાવ્યાં છે, જેમાં સંગીતની પૂરી
છટા વ્યાપેલી હોય છે.

થોડા વર્ષમાં એટલે સંવત ૧૬૪૨માં શ્રીગુણાંકજી લીલામાં
પધાર્યા. તે વખતે તાનસેનને બહુ દુઃખ થયું અને ત્યારથી તેઓ
ખાસ કરીને ભગવદ્વિરહમાં રહેતા. આ જ અરસામાં તેમને શરીરના
ઉપદ્રવો થયા માંડયા છતાં તેમને ન ગણુકારતાં શ્રીજીના કીર્તનમાં
અચૂક રહેતા. આવી શારીરિક પીડા લગભગ દશ વર્ષ ભોગવી.
ત્યારબાદ વ્રજમાંથી એક વખત તે આલિયર ગયા ત્યાં તેમને દેહ
પડ્યો. અહીં મહમદ ગોસેની કળર જોડે બાદશાહે તેમના દેહને
દટાવી કળર કરી. આજે પણ સંગીતપ્રેમીઓ તેની કળરનાં દર્શન
જાય છે, જ્યાં એક ઘટાદાર આંબલી છે.

આજે તો તાનસેન વૈષ્ણવ હતા એ જૂલાર્ધ ગયું છે અને
તેમણે રચી રીતે ઇસ્લામ સ્વીકાર્યો હતો તેની યાદ સર્વને છે. પણ,
જ્યાં સુધી તેમનું કીર્તનસાહિત્ય છે ત્યાં સુધી તેઓ સાચા વૈષ્ણવ

હતા તે કદી સાહિત્યપ્રેમી જનતા અને વૈધ્યવો જૂલશે નહિ. ગર્ભવાસમાં પ્રભુના નામરૂપી ભાથું લઈ પ્રભુને શોધવા સૌ કબૂલે છે. પણ જેમ સૌ વાટ જૂલે છે તેમ તેઓ બીજી વાટે ચઢી ગયા; પણ તેથી શું? આખરે પ્રભુએ જાંસી છેડી એટલે એ ચૂર સાંભળી મૂળ વાટ પકડી પ્રભુને છાક ધરી. ભક્તવર પરમાનંદદાસે ઠીક ગાયું છે ૩;

તુમકો ટેરિ ટેરિ હોં હારી,
કહાં જુ રહે અળસોં મનમોહન,
લેહું ન છાક તુમહારી. (૧)

ભૂલિ પરી આવતિ મારગમે,
ક્યો હું ન ચેટો પાયો;
ખૂઝતિ ખૂઝતિ ઈહાં લોં આઈ,
તખ તુમ જેનુ બળાયો. (૨)

દેખો મેરે અંગઠો પસીના,
ઉરકો અંમલ શીનો;
પરમાનંદ પ્રભુ પ્રીતિ બાનિકે,
ધાઈ આલિંગન દીનો. (૩)

ધર્મપ્રાણ બાગીખાન

ખાન પાન તણ જાતિકો, ચલે વૈષ્ણવ ચાલ;
 પૃથ્વી પતિ તિનસો કહ્યો, તોડ ગરેકી માલ. ૨૬૧
 કહ્યો શીશકે સાથ હે, જળ સળ રહે ચુપાટ;
 બેટા રહે પઠાનકે કૃપાપાત્ર વજરાય. ૨૬૨
 (મોહનમાળા)

શ્રીમહાપ્રભુજીએ જીવોને શરણુમત્ર અને બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર આપીને હિંદુ ધર્મમાં એક નવો રાહ ખોલ્યો છે. આ નવો રાહ એવો છે કે તેના અધિકારી જીવ માત્ર છે. પછી તે જીવ બલે સુર હોય, કે અસુર હોય, સંદોષ હોય કે નિર્દોષ હોય, પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, પશુ હોય કે પખી હોય. જે કોઈ જીવ શરણુમત્ર કે બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર લેનાની ઇચ્છા કરે તે સૌને આ નવા રાહમાં રચાન છે. આ રાહમાં નથી જ્ઞેવાતા તેના જૂતકાલના પાપાચરણ કે અધર્મો ચગણ, તેના ઉચ કુળ કે નીચ કુળ, ઉંચી જાતિ કે

હલકી જાતિ, તેનો ઉચો ધધો કે મુઠ્ઠા ધધો અહીં તો ફક્ત એક જ જોનાય છે કે તેનામાં આતુરતા છે એટલે તેના હૃદયમાં પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટેની ધગશ છે, જસ આ ધગશ કે આતુરતા હોય આ સત્તાયમાં તેનું ધ્યાન ચાનતસદ દિવાકરૌ નિર્ગૂંત છે

મામાન્ય રીતે ઠેટલાક જન શાસ્ત્રમાં કહેવા કર્મો કરવામાં આસક્તિવાળા હોય છે તેમજાદા જીવો કહેનાય છે, જ્યારે ઠેટલાક જીવો શાસ્ત્રમાં કહેલું લગનદ્વંધ્ય જાણીને સતત રીતે લગવદ્ ભક્તિ કરે છે આ જીવો પુષ્ટિ જન કહેનાય છે આ પુષ્ટિ જનમાં આત્માનો ઉદ્ધાસ પુરુષ હોય છે કાગ્ય કે એમના જનનનો જેવું લગનાનને પ્રસન્ન કરવા એ છે આ જીવો ચાતક ધર્મા છે શાસ્ત્રમાં કહેલા સાધનોમાં પ્રથમથી તેમ ૧ આસક્તિ હોતી નથી તેમના ધરના મુખ્ય મનુષ્યો જે દિવ્વ હોય તો વૈદિક ધર્મો કરતા હોય અગર મુસ્લિમ હોય તો રમજન માસ ૧૧ ગતા હોય તો પશુ પોતે તે કાર્ય અનાજચાથી કરે છે કારણ કે તેને તેવા કર્મો કરવાની આવશ્યકતા હાગતી નથી તેનું ચિત્ત તો પ્રભુમાં જ હોય છે આ ૧ અર્થ એ થતો નથી કે તેણે લૌકિકનો ત્યાગ કર્યો છે જેમ બાલક ગમે ત્યાં રમે પણ આખરે તેની નજર માતા તરફ માટે, વળી પતિનતા બી સસારમાં સર્વ કાર્ય કરે પણ ચિત્ત પતિમાં રાખે તેમ પુષ્ટિ જનનું મન અમ્મ લગવાનમાં રહે છે આ જીવો પોતાની જાત પોતા ૧ સપત્તિ આદિ બધી વસ્તુઓ, બી, પુત્ર આદિ આત્માય વર્ષ આ બધું લગનાન શ્રીકૃષ્ણનું છે શ્રીકૃષ્ણ સબધી છે શ્રીકૃષ્ણની સેવા માટે છે, તેમના ઉપયોગ માટે છે ને પોતા માટે કશું નથી એમ માને છે જેને સાત્વીય ભાષામાં તદીયત્વ બુદ્ધિ કહેનાય છે વળી લગવાનને મારા પ્રભુ, મારા નાથ, મારા ગ્યામી મારા પ્રાપ્ત મારું સર્વવ્ય એમ માની તેમાં તદાકાં જતિ કરે છે તેને સાત્વીય ભાષામાં મદીયત્વ બુદ્ધિ કહે છે

આવી તદીયત્વ અને મદીયત્વ શુદ્ધિ થયા પછી જીવને પોતાનું કહેવાય એવું કર્મ ગ્રહેતું નથી અને પોતાના ખોટા મમત્ત્વ માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. પોતે આજન્મુધી પ્રભુનો મોટો અપગ્રાહ કર્યો છે, એમ તે માને છે. અને પગ્તાય છે કે હું કેવો મૂર્ખ છું જે હું ભગવાનનો દાસ મદીને તેમની વચ્ચેનો ગ્યામા થઈ પડ્યો. આ હર્ષ નાનોમ્મનો અપગ્રાહ નથી ?

આમ શરણુમંત્ર કે અભ્યસંગપ મન વેનાગ વિચારે છે તેથી માયામાથી તેનું મન હરે છે અને ઉત્તરોત્તર પ્રભુ પ્રેરણાથી તેનામા જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, ભગવાત્સેવા, સેવાપયોગી સપત્તિ અને સામર્થ્યનો વિકાસ થાય છે. આ વિકાસ થતા શરણુ કે અભ્યસંગપ ઉપી ખીજમાથી શ્રીકૃષ્ણ સળધ રૂપી રૂઢ પ્રાપ્ત થાય છે

બાગીખાન નામનો એક નવ જુવાન પદ્માન પોતાનો અસન ઇલામ ધર્મ છોડી આવી શુદ્ધિયા પુષ્ટિમાર્ગમા આવ્યો જેને કૃપાસિંધુ ભક્તવત્સલ મહાપતિનિખાવન શ્રીગુસાર્જીએ નામ આપી પોતાનો મેન્ક જનાન્નો

૨

આ બાગીખાન આગ્રાનો વતની હતો ને જાતનો પદાણુ હતો. તેના ઘરનો ધર્મ મુગ્ધિમ હતો પણ તેને તેમા રસ પડતો નહિ એક દિવસ તે તેના ઘરની અગામીમા બેઠો હતો. સવારનો સમય હતો મૂરજના સુનર્ણુ રંગી કિંગ્લો ચોમેર નવી ઉમા દેવાવી રહ્યા હતા તે વખતે તેના કર્ણે એક પદનો સુમધુર સૂર આવવા માંડ્યો

મૈં અપનો મન હરિ સો જોયો
હરિ સો જોરિ સખનિ સો તોયો

નાંચ નચ્યો તળ ધૂધટ દેસી
લોક—લાજ-કર પટ્ટિ પિછાયો (૧)

તે આ પદની દ્રષ્ટિ માનના વિચારના લાગ્યો કે વે કલાજ
બધુ છુટી જતું હશે મને આ આ ધર્મના ન્ત ત્યા તેના મરતા
જેમા મન માને તેવા ધર્મના રમ લાગે તો દેવ ? આમ વિચારે
છ ત્યા તેની બીજી દુક માલગી

આગે પાછે મોથ મિટયો
સળ માંઝ વાટ મટુકા લે ફાયો,
કહનો હોય મુ હોલ સખીગી
કહા લયો હાલને મુખ મોયો (૨)

આ નોખાજ રૂપી માયાનુ માટય ને દોડી નાખુ તો
આગળ પાછળનો બધો વિચાર મટી જાય પગી જોને ને મહેવુ
ટોય તે લેતે કહ લેતે તે પછા સામે આવી મારુ મો ચૂટી લે
તો પડ શુ ?

નવન લાલ ગિન્ધન પિયામગ
રેમ રગ મે ચહતન ભોયો
યગ્માનદ પ્રભુ લોગ હમનિ દે
લોક—વેદનો તિનુકા તોયો (૩)

આ માટે મારે કઈ રેશાર કરવો જોઈએ પછી લેને નોક
અને ધર્મી પુરુષે મારી દસી કે પછુ મગ નરા જીવન માટે
એમની માર શા માટે પ ના કળી ? મ્હય એ નામે મારા
માર્ગમા મોટા પહાડ ગિલા કે પગ દે તો તે જોને વખમાદક
ફગાવી દેવાનો

આમ વિચારતા તેણે અગાસી ઉપરથી નીચે નજર કરીને જોયું તો જાહેર રગતા ઉપર એક વૈષ્ણવ તંબુએ લઈ ધાગે ધાગે મીઠી હવકથી ગાતો ગાતો ચા-નતો જતો હતો. તે નીચે જાતરો ને પેના વૈષ્ણવ પામે જઈને નમન કરતા નમતાથી કહ્યું : માટે આપની સથે કેટલીક વાત કરવી છે, તો કૃપા ન કરો ?

પેના કીર્તનકાર વૈષ્ણવે તેમની માગે જોઈને કહ્યું : કોણ છો ભાઈ ! શી વાત કરવી છે ?

મહારાજ, માડુ નામ બાગીખાન. હું સામે ઘરમા રહેતા પગથિનો દીકરો છું. મારે ને મારા માતાપિતાને ધર્મ સંગઘમા મતભેદ છે તેમના ચાલુ ધર્મમા મને રસ નથી માડુ મન તો કર્ત નરી નરી વગ્નુ જોધે છે પણ કેમે કરી કર્ત જડતી નથી. તમને આ ગાતા માલજી મને આનંદ આ-યો પણ આ ગિરિધરન ને પ્રિયા એ જે શબ્દો હું કર્ત સમજ્યો નહિ કૃપા કરી તમે આમા નુ કહેવા માગો છો તે સમજાવશો ?

કેમ ન સમજાવું ? જુઓ સાલજો ભગવાનના અનંત અવરૂપ છે તેમા તેનું વિરાટ અવરૂપ અને રસ અવરૂપ એમ જે મુખ્ય બેદ છે વિરાટ અવરૂપદ્વારા તે આખા બ્રહ્માડનું નિયમન કરે છે તથા કાવને વશ રાખે છે આ અસાધારણ શક્તિનાળા અવરૂપનું વર્ણન અમારા ને તમારા શાસ્ત્રમા કરનામા આ-યુ છે પણ જે રસ અવરૂપવાળું બીજું અવરૂપ છે, જે અખૂટ પ્રેમભર્યું ને મહાદાન કરનારું છે, તે અવરૂપથી ભગવાન ભક્તના ભાવને વશ થઈ નાચે છે, રાસ કરે છે અને તે દ્વારા તેમના પ્રેમરૂપ દૂધ, દહી, માખણ સ્ત્રીકારે છે આ અવરૂપ નવલ છે કારણ કે આ જગતના કોઈપણ ધર્મને આના અવરૂપનો અનુભવ થયો નથી કમન આ અવરૂપનો અનુભવ ભારતવર્ષના વ્રજમ ડળના ભાગ્યશાળી જીવોએ કર્યો છે ને ત્યારબાદ અનેક અનન્ય ચિત્તવાળા ભક્તોએ તે રમની પ્રાપ્ત કરી

છે. આ રસ પ્રાપ્ત કરવા માટે હોતે સર્વ સાધન ત્યાગ કરવાં જોઈએ. બાઈ, યજ્ઞમાં શ્રીગોવર્ધન પર્વત છે તે દરદમેય પ્રભુ મુખ માટે તત્પર રહે છે તેથી તે મર્વ જાતોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે પર્વત ભગવાનની કુંજ નિકુંજની યોગનામાં સર્વ સાધનો પૂરી પાડે છે. ભગવાન પણ આ રસનો અનુભવ લેવા માટે પોતાના અવ્યક્ત રૂપમાંથી વ્યક્ત થઈ જે સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જેને વૃષ્ટિવે શ્રીકૃષ્ણ ને શ્રીરાધા નામે બોલે છે. આ રસનું કેન્દ્રમયલ યજ્ઞમંડલ છે. આ સ્વરૂપની જાંખી તેની નિઃશીલા સૃષ્ટિના ભાગ્યશાળી છવે કરે છે. લિપા બાગીખાન, તેથી જ આ ધર્મ નવલ છે ને તેનામાં રહેતો રસ પશુ નવલ છે. તે રસની પીછાન ધાય તો આ લોક કે ધર્મમાં રસ રહે નહિ, જે સાંજળ રસ ક્યાને કેવી રીતે છે ?

આનંદ-સિંધુ બહયો હરિ-તનમે,
રાધામુખ પૂરણ શશિ નિરખત,
ઉમગિ આદ્યો યજ્ઞ-વૃન્દાવનમે. (૧)

ધૃત દ્રોહયો યમુના ધૃત ગોપિન,
કણુ એક દેલિ પયોં ત્રિભુવનમે
ના પરત્યો કરમઠ અરુ સાનિનિ,
અટકિ રથો રસિકનુ કે મનમે. (૨)

મંદ મંદ અવગાહત બુદ્ધિ બલુ. (૩)
લકત-હૈત લીલા છિનછિનમે,
કણુ લહત નંદસનુ-કૃપા તે,
સો દેખિયત પરમાનંદ જનમે. (૩)

આ રસનો પ્રવાહ પ્રભુના લીલા તનુમાંથી સતત વલ્યા કરે છે, જે પ્રવાહમાં શ્રીરાધાજી મસ્ત રહે છે ત્યાંથી જો રસ વળ

જન્મવન શ્રીયંતુનાજી અને જોખીઓને હિસોજે ચડાવે છે આ રમના યોગાક જિદુઓ અર્ધ પૃથ્વી ને પાતાલમા રહેવા ભક્તોમા ગદે છે પણ તે ભક્તો સિવાય કર્મકંડ માની ને ભગવદ્ સ્વરૂપાનંદના જીન અનુભવી આ રસને પીજાની શકતા નથી.

ત્યારે હે વેદવૃણ, આવો રસ હાલ કોઈ અનુભવતું હશે ?

હા પરાનજી આ કાવ્યના દષ્ટા પરમાનંદદાસજી હાલ વિદ્યમાન છે તેઓ આ રસમા મસ્ત છે તેમની સાથે તેના જીજ્ઞ પણ કેટલાક ભગવદ્ ભક્તો છે. તેઓ પણ એ રસમા લીન રહે છે.

તેઓ બધા કયા રહે છે ? મને તે મહાનુભાવોના દર્શન ન કરાવો ?

ચોક્કસ કરાવું ! પણ આ રસનું ઝગણ જેના કબજામા છે તે મહાપુરુષને મયો તો તમારો જન્મ સફળ થઈ જાય ?

“ એ શુ ? શુ આ રસ કોઈની માલિકીનો છે ? ” બાગીખાને આશ્ચર્ય બતાવતા પૂછ્યું.

“ અરે તમે સમજ્યા નહિ. બહુ વર્ષો પૂર્વે પ્રભુએ જેમ પ્રકટ થઈ આ રસનો અનુભવ જીવોને કરાવ્યા હતા તે જ પ્રભુ આજણુ રૂપે હાલ અવતર્યા છે ને તેઓ જુદા જુદા ભક્તોને તે રસનું દાન આપ્યા રૂપે કરે છે ? ”

“ તેના કોણુ મહાદાની છે ? તેમનું પુણ્ય ધામ કયું ? ”

“ શ્રીવિશ્વેશ કુમાર, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી મહાપ્રભુજીના નવમ-
ઉવર, જેમની ભારત વર્ષમા કૃષ્ણમસી વાગે છે. શ્રીગોકુલમા તેઓ અનેક ભક્તો સાથે કૃષ્ણ રસથી હમેશ સ્નાન કર્યા કરે છે ”
વૈણવે કહ્યું

“ ત્યારે મને તેમની પાસે ન લઈ જાઓ ? બાગીખાને નમતા નમતા દીનતાથી કહ્યું

“લઈ જાઉં પણ તમે.....” એમ જોલતાં તે વૈષ્ણવી વૈષ્ણવ અટકી પડ્યો.

“કેમ, મને ત્યાં લઈ જવામાં કંઈ મુશ્કેલી છે.”

“કદાચ પડે. કારણ કે તમે બહોળી જાતિના છો, પણ તેઓ પરમ દયાલુ છે. તેમના અનેક સેવકો બહોળી જાતિના છે. હાલ પણ અક્ષીખાન રસખાન તાનસેન ઘોંધી વગેરે અનેક પુરુષ ભક્તો તમારી જાતિના ત્યાં જ રહે છે. પણ આખરે દયાનો આધાર તો તેમના ઉપર અવલંબે છે. તમે મારી સાથે ચાલો. ભગવદ્ દયાથી બધું સહેલું થશે, ફક્ત દીનતા રાખી પ્રયત્ન કરો.”

“હીક ભાઈ, તમે કૃપા કરીને મને લઈ ચાલો! ભગવાન ભક્ત વત્સલ છે.” બાગીખાને ધીમા સ્વરથી કહ્યું.

૩

તે વૈષ્ણવ પછી બાગીખાનને લઈ શ્રીગોકુલ ગયા ને શ્રીગોકુલ જઈ શ્રીગુસાંઈજીને દંડવત્ કરી તે વૈષ્ણવે બાગીખાનને તેના વચ્ચે યથેચ્છી વાત કરી. બાગીખાન પણ શ્રીગુસાંઈજીને દંડવત્ કરી બેઠા સેવક બનાવવા વિનંતી કરી. ત્યારે શ્રીગુસાંઈજીએ મંદ મંદ હસત હાથે કે તમે તમારી જાતિનું ખાનપાન છોડી દેશો? ત્યારે બાગીખાને તે વાત કબૂલી. આથી શ્રીગુસાંઈજીએ તેમને રનાન કરી આવવા જણાવ્યું. પછી બાગીખાન શ્રીયમુનાજીમાં રનાન કરી શ્રીગુસાંઈજી પાસે હાથ જોડીને બિભો રહ્યો. ત્યારે શ્રીગુસાંઈજીએ તેને નામ આપ્યું. અને કહ્યું. તને નામ આપ્યું છે તે અને બ્રહ્મસંબધ મંત્ર એ બે મંત્ર વૈષ્ણવ બનાવવા માટે પ્રભુએ દયા કરીને શ્રીમદ્વાપ્રભુજીને આપ્યા છે. આ બંને મંત્ર તું એક જ માંનજો કારણ તે બંને મંત્રની શક્તિમાં કંઈ ફેર નથી. ફક્ત આ મંત્ર આપવામાં એટલી જ મર્યાદા છે કે જે વૈષ્ણવ પોતાને ઘેર પ્રભુ પધરાવીને સેવા કરે

તેને જલસળધ મન આપવામા આવે ને જેને તેની અનુદાતા ન હોય તેને શરણુમત્ર આપવામા આવે છે. તે વૈષ્ણવ અહર્નિશ મૃતા ગિહતા મેસતા ચાલતા ફરતા આ અઘાક્ષર મત્ર રટયા કરે આના રટણુથી જીવની અનેક પ્રકારની કામનાઓ નાશ પામે છે. કોઈ પણ જીવ ગમે તેવો પાપી હોય પણ જે તે જીવ તે માટે અનુતાપ કરે તો તેના માટે મુખ્ય પ્રાયશ્ચિત શ્રીહરિના નામન સમ્મરણુ છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ પુરુષોત્તમ સદૃશ નામમા અનંત નરકમાથી ઉગારનાર સ્મરણુ કરના માત્રથી દુ ખને નાશ કરનાર, મર્યાદા માર્ગથી ભિન્ન શાસ્ત્ર કરનાર અને જીવમાત્ર ઉપર અનુમલ કરનાર ભગવાન છે તેને હું નમન કરુ છુ આવા ભગવાનના નામ અનંત નરકના ભયને મગાડે છે. અને તદુપરાત નામ પોતાની અનંત શક્તિથી તે પાપાત્માને ધારણુ કરે છે એટલે કે પોતાના ભક્તોને ભાર ભગવાન નામદ્વારા ઉપાડે છે વળી કેટલાક એના જીવે છે જે કોઈ પણ રીતે તેમને ઉદ્ધાર થઈ ન શકે, જેના માટે શાસ્ત્રના બધા બારણા બધ છે એવા જીવ માટે ભગવાને પોતાના નવરૂપ કરતા બલવાન ને સહજ સુનલ પોતાનુ નામરૂપ ઉત્તમ સાધન લોકોમા મૂક્યુ છે માટે ભગવન્નામને તમે સામાન્ય ન માનશો. ત્રિતામણિ નામે એક પારસમણિ છે તે જે જે વસ્તુને અડે તે બધી વસ્તુ સુનર્ણરૂપમા પલટાઈ જાય તેમ ભગવન્નામ જે જીવ સાચા હૃદયથી ઉચ્ચારે તે જીવ પછી ગમે તે વર્ણ કે જાતિનો હોય છતા તે પુણ્યાત્મા થાય છે

“ પુણ્યાત્મા થાય ? શુ સાચે સાચ તે જીવ પુણ્યાત્મા બને છે ? હુ આવુ બધુ સાંભળુ છુ લોકોમા ઘણા ભગવન્નામ દે છે છતા ત્રિતામણિ સ્પર્શથી જેમ ચમત્કાર અનુભવાય છે, તેમ આમા હુ કઈ ચમત્કાર જોતો નથી તેનુ શુ કારણુ કૃપાનાથ ? ”
આગીખાને આશ્ચર્ય પામતા દીનવાર્ધી પૂછ્યુ

“તમારી વાત આચી છે લોકો ભગવાનના નામ વ્યાપાર સાથે ઉચ્ચારે છે પણ તેઓ વિચાર વિનાના હોવાથી નામ સામર્થ્ય જાણતા નથી કારણ કે તેઓ તો માત્ર લૌકિક ક્ષણની મજાથી પ્રેરાઈને નામસ્મરણ કરે છે તેથી તેઓ દુષ્ટ થાય છે અને એ પ્રકારનું અર્થયુક્ત નામ તેમને ક્ષણતંત્ર નથી, ને તેમના હૃદયને શુદ્ધ કરતું નથી. કારણ કે તે નામને ભગવદ્ સંકષ્પ સાથે સંબંધ નથી પણ કેવળ વેપારરૂપ સંબંધ છે વળી તેઓ ભગવાનના નામમાં રહેલી અલૌકિક શક્તિ જાણતા નથી આજ કારણથી અગ્નિ એમ ગોલવાથી જેમ દાહ થતો નથી તેમ ભગવાન સાથે સંબંધ વિનાના વ્યવહાર કરાવેલા, લૌકિક હેતુથી ઉચ્ચારાએલા ભગવન્નામથી પ્રયત્ન થઈતો નથી પણ ભગવાનના ભાવાત્મક સ્વરૂપના અનુસંધાનથી ઉચ્ચાર કરવામાં આવતું ભગવન્નામ અત્કારિક રીતે જીવનમાં પસંદ લાવે છે, અને તે સર્વ પુરુષાર્થો આપે છે આ પ્રકારે નામ સ્મરણ કરનાર ભક્તોથી યમ અને કામ ડરે છે આ બધું કહેવામાં એક જ હેતુ છે કે લૌકિક નિષ્ઠા અને ભગવદ્નિષ્ઠા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો કે ભગવાનના નામના ઉચ્ચારમાં જે જ્ઞાન મુખ્ય હોય તે જ પ્રમાણે રત્ન મળે પણ તમે એટલું જરૂર સમજીને કે, -ભગવાનનામ મને કે જમને, લાવે કે જલાવે દેનામાં જીવનું શ્રેય છે આ દૃષ્ટિથી અજ્ઞાનમના દાખનામાં નામનો ઉચ્ચાર સમજનાનો છે

સમજ્યો કૃપાનાથ, ભગવાનના નામની અદ્વિતીય શક્તિ તેના ભાવાત્મક ઉચ્ચારમાં રહેલી છે પણ કૃપાનાથ નવલક્ષીલાનું કઈ રહસ્ય સમજાવના કૃપા કરોને ?

“નવલક્ષીલા એટલે નજમડણની લીલા એ લાવથી પૂછો છો ? શ્રીગુણોત્તમ બ્રાહ્મણના પ્રશ્ને સ્પષ્ટ કરવા પૂછ્યું

“હા કૃપાનાથ, તે જ અર્થમાં જાણવા જિજ્ઞાસા છે ”
બ્રાહ્મણને નમન કરતા કહ્યું

જુઓ, સાંભળો, ભગવાને ભક્તો ઉપર અનુમત્ત કરવા માટે જ તેમના જેવા મનુષ્યનો દેહ ધારણ કર્યો. કારણ કે તેમના જેવો દેહ ધારણ નહિ કરતા બીજા પ્રકારે ગદે તો ભક્તોનો તેમનામાં વિશ્વાસ ન થાય આથી મનુષ્યો ઉપર અનુમત્ત કરવા મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યો તેમ જોખીઓ ઉપર અનુમત્ત કરવા અને જોકુવમાં પોતાના આનંદનું દાન કરવા ભગવાને રાસલીલા જેવી ક્રીડાઓ કરી. રસાલીલા એટલે પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ઉલ્લાસ. અહીં જોખીઓ પ્રકૃતિ છે તે પણ ભગવાનનો આત્મા છે તેથી તેમની સાથે રાસલીલા એ ભગવાનના પોતાના આત્માની પોતાની વિવિધ વૃત્તિઓ સાથેની રાસલીલા છે. આમ હોનાથી આ ગ્રન્થમાં ચરિત નથી પણ લૌકિક દૃષ્ટિએ જોનાથી તે સ્વચ્છંદ ચરિત કહેવાય. તેથી જ્યાં સુધી ભગવાનના દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી ઉદ્વિગ્ધોને ગ્રન્થની બનતા અટકાવવી પણ ભગવાનના દર્શન પછી ભગવાન સ્વયં પ્રેરણા કરે તે પ્રમાણે ચાલવું.” શ્રીગુસાર્ધજીએ વ્રજની શીલા સમગ્રવતા બાગીખાનને કહ્યું :

બાગીખાન શ્રીગુસાર્ધજીની વાકસુધાના પાનથી તૃપ્ત થયો ને છેવટે સ્વર્ગવ્યવસ્થા જાણવા જિજ્ઞાસા બતાવી.

ત્યારે શ્રીગુસાર્ધજી પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા. “ સાલજી, પડાનભંચા સાલજી, તું આજથી વૈષ્ણવ બન્યો એટલે તારે વૈષ્ણવ સદાચારનું પાલન કરવું જોઈએ ખાનપાન વગેરેમાં ભગવદ્વચનશ્રુત પધરાવી પ્રસાદ લેવો, હરહ મેથ ભગવન્નામ લેવું, વૈષ્ણવ સિવાયના ત્યાના ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો, કપાળે ઉર્ધ્વ પુણ્ડ્ર તિલક ધારણ કરવું અને કંઠે તુલસીની માળા ધારણ કરવી. આ માળા ને તિલક રાતદિવસ ધારણ કરવા, તેના એક ક્ષણ પણ ત્યાગ ન કરવો. વળી જન્મ આપનાર માતા-પિતાની સેવા કરવી તથા આપણા સ્વકીય ધર્મની વચ્ચે ન આવે તેવી બધી તેમની આજ્ઞા બિહાવવી. બસ, તું આટલું કૃતશી તો ભગવાનની તારા ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ થશે. ”

એવું કેવું આચા, દુ જો ધર્મમાં ગયો છું તે અમારા ખુદા તે
મરતકે મોરપિંછ, મળે વનમાળા, હાથમાં મુરલી ધરી લક્ષ્મીના
લાવ આગળ નાચી જાડે છે. શું હિંદુઓના દેવ સાકર રૂપ ધરી
શકે તેા દરસામમાં ખુદ નિરાકાર હોવા છતાં સાકર રૂપ ન ધરી
શકે ? શું અદલામાં કશું કમતી છે ?

“ મને એમાં સમજણ નથી. જેટા એવું ન જોક્ષીએ. ”
એટલામાં બાગીખાનની અમા આવે છે ને કહે છે. “ કેમ બાગી,
ખુદા તારી ખેરિયત કરે. પણ આ ગળામાં ને કપાળમાં શું કંધું છે.
બસ, કાંઈ ભેજો લગી ગયો ! કાઢી નાખ, બૂસી નાખ, આપણે
મજહૂબ દરસામ છે. ખુદાની તસબી ફેરવ, નમાઝ પઢ. ”

એટલામાં આજુબાજુથી તેની જાતિના પદાણ સ્ત્રી-પુરુષો
બાગીખાને માળા ને તિલક ધારણ કરેલો ભેઈ ત્યાં આવવા લાગ્યા
ને કાંઈ તેની મરકરી કરવા લાગ્યા, કાંઈ તેને ડરાવવા લાગ્યા. ભયારે
કાંઈ તેને હિંદુઓના શાસ્ત્રો ખોટાં છે, કુરાન સાચું છે એમ કહી
સમજાવવા લાગ્યા. પણ બાગીખાનનું હૃદય મજબૂત હતું. વળી
ધીરુસારીજીથી જુદા પડતી વખતે પરમાનંદદાસનું પદ તેના હૃદયમાં
શુંજ રજું હતું. એટલે તેના જાતિ ભાઈઓના વિરોધને મીન ને
નિર્લયતા ધારણ કરી સાંતિથી સહન કર્યો. આખરે આ જુદા યાક્યા
ને તેના માતાપિતાએ તેનો અડગ નિશ્ચય દેખી પોતાના ધરમાંથી
જુદો ખંડ કાઢી આપ્યો, જ્યાં બાગીખાન પોતાનું નિત્ય કર્મ તથા
ખાનપાન વગેરે જતાવવા લાગ્યો.

આમ થોડા માસ ગયા. પણ બાગીખાનનો સૌ પદાણો
તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. વળી બાગીખાનના પિતાને તેના પુત્રના
ધર્મ પરિવર્તન માટે ખરું ખોટું ઉસ્કેરવા લાગ્યા. આથી બાગીખાનનો
પિતા કંટાળ્યો ને પુત્રને ઠેકાણે લાવવા બાદશાહના ફરમારમાં
ગયો અને ફરિયાદ આપી.

૫

આ વખતે દી'હી આગ્રાના તખ્ત ઉપર અકબરશાહ નામના મોગલ બાદશાહ હતા. તેઓ ધર્મની બાળતમા સમજાવવાળા હતા હતા જન્મે મુગ્લિમ હોવાથી, તેમની જાતિયાળાની ઇચ્છાને વારંવાર વશ થતા. એક દિવસે આગ્રા તેમનો દરબાર ભરાયો હતો. અનેક પ્રધાનો અને દરબારી માણસોથી સભા ચિકાર હતી. તે વખતે બાગીખાન અને તેના પિતાને બાદશાહે જવાબ માટે બોલાવ્યા પિતા બાગીખાનને લઈને દરબારમાં આવ્યા ને બાદશાહ આગળ ઘૂટણે પડી પોતાના પુત્ર વિષે ફરિયાદ કરી કે “જહાપનાહ, યહ અપની જાતિસે અલગ હો ગયા હે ઈસસે આપ ઈસકો બુવાય કે કુછ કહિયે યહ હમારો તો કહનો માનત નહી હે કેખો તો સાહબ, ઉસકે કપાળમે” કેસા તિલક હે ઓર ગલે મે કેસી તુલસી કી કંઠી હે ” આથી બાદશાહે બાગીખાનને કહ્યું કે “અરે, યહ કહી તો તોડ દે ઓર તિલક પોછી દે ઓર અપની જાતિનો ધર્મ હે વહી કર ”

ત્યારે બાગીખાને બાદશાહને સલામ ભરીને કહ્યું કે “યહ તો સિરકે સાથ હે યહ માલા તો પરવર દિગારૂપ શ્રીચુસાઈજીને દીની હે ઉન્હોને મેરી આત્મા કે અતન બનાયી હે તો ઉનકી હી હુર્ન માળા કેસે તોડી જાય ઓર તિલક કેસે પોછયો જાય ! ”

મુગ્લસદને માલા દીની, સોતે મનકો જગાય,
પહનાઈ વે. પિયકી; કેસે નિકસી જાય.

બાદશાહે તેનું વચન સાલળી ક્રોધ કરતા કહ્યું, “તું નાદાન દે, અપના અમ્મ બજાઈ ઓડ ઈધર તિધર ક્યો ભટકત દે ? ”

બાદશાહનું ક્રોધ ભરેલું વચન સાલળી બાગીખાને કહ્યું,
“સાહેબ, આપકી ગાત પીક દે, મગ ધર્મ ખુદા કે દે, લેકિન

ઈમ ધર્મને મેરે સોતે હુએ મનકો જગાયા હૈ મુએ ખુદાકા દર્શન
કગાયા હૈ અબ મૈ કેસે વાપમ લોટ જાઉં. ઔર ધર્મ મે તો
નીતિ કે શુધ્ધ દીને હૈ લેકિન મેરે વૈષ્ણવ ધર્મમે નીતિ, સદાચાર
કે વિગને દીને નહી હૈ. યહ તો ચમન કી રમણીય ભૂમિ હૈ, જહા
નીતિ ઔર સદાચાર સંપ્રેરિત પ્રેમ રમ ઔર આનંદરૂપ હૈ, પુષ્પ
ફલ યુત પેડા કે જુડ જુક રહે હૈ ઈસ માર્ગમે સવકાલ વસતનતુ
બિરાજમાન હૈ જહા મોહન મુરલીધર નિત્ય બસુગી બજાયા કરત
હૈ. ઈસ મુલીકો સુન કર હી યહ બાગીખાનને અપના ઘર ઔર
ધધા સળ છોડ દિયા હૈ ઔર ઉસકે ફિર દર્શન કે લીએ ફિરતા હૈ "

આલી મુલીયા બાજતી, કયો તાલી ઘર ધધ,
બિજ મોહન કે દરશન બિન, બાગી લયેરી અધ

અબ ઐસા મનોહર ધર્મ છોડ કે મેરે આચાકે ધર્મમે મૈ
કેસે લોટ જાઉં ?

આ માલજતા અકબ-શાહ મનમા પ્રસન્ન થયો. પણ
બહારનો દેખાન કરી રોષ પૂર્વક બોલ્યો, "અબ નાદાન, યહ સળ
તુફાન છોડ દે અગર નહી માનેગા તો યહ તતવાર કા રવાદ
આપના પડેગા "

ત્યારે બાગીખાને કહ્યું મીકે હૈ જહાપનાહ, આપ કો અમછા
લગે યહી કગના બે આપ તલનારસે ન્યાય કરના હૈ તો મેરીલી
તલનારસે યહ કામ કરવીજાએ !

બાદશાહ બાગીખાનના આના નયન સાલગી આશ્ચર્ય પામ્યા
અને તેની નિર્ભયતા તથા ધર્મનિષ્ઠા દેખી તેના ઉપર ખુશ થયા
પણ તેના પક્ષજી પિતાને કહ્યું " ઉમકો તુમ કુછ મતિ કરો "
એમ કહી દ-નાગમાથી રજા આપી પણ બાદશાહે પોતાની
નોકરીમા બાગીખાનને રાખ્યો.

૬

સામાન્ય ગીતે અકળરશાહનું મન પુષ્ટિમાર્ગ તરફ વિગળ હતું. બાદશાહ હોવા છતાં તે શ્રીગુસાઈજીની આજ્ઞા મુજબ સર્વ ધર્મ સમભાવ રાખતો આ સર્વ ધર્મ સમભાવનો આદર્શ શ્રીભાગવતના પૃથુ-રાગના આદર્શ મુજબનો હતો. વળી આ બાદશાહની કેટલીક મેગમો જનાનામા પુષ્ટિમાર્ગ પાળતી હતી. તદુપરાંત ગળ ખીરબન, ટોડમન, તાનસેન વગેરે અનેક દરબારી માણસો શ્રીગુસાઈજીના સેવકો હતા આ બધા દ્વારા તથા શ્રીગુસાઈજીના અનેક ગણતના પરિચયથી બાદશાહને પુષ્ટિમાર્ગ માટે હૃદયની વાગબુદી હતી. ને કેટલીક વખત વૈષ્ણવી વેશ ધારણ કરી તે લાગણી તે પ્રદર્શિત કરતો હતો. અહીં બાગીખાનની વૈષ્ણવ ધર્મમાં અચળ ધર્મનિષ્ઠા ભાળી તેણે તેને પોતાના અગ્ર રક્ષક તરીકે નીમ્યો ને જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે તેની સાથે પુષ્ટિમાર્ગ સબધી વાતચીત કરતો.

એક દિવસે અકળરશાહે બાગીખાનની પ્રશસા કરતા કહ્યું ‘ધર્મ’ માટે તમારી કના અવાની ભાવના ભારે પ્રશસા પાત્ર છે. પણ બાગી તિલક કઠીથી વધુ શું ? ધર્મ તો આત્માનો વિષય છે તે દરબારમાં કહ્યું હતું કે સોતે મનકો જગાયા જાગેતા મનને બાલ દેખાવની શી જરૂર ? તિલક કઠી ન ગખરાથી હૃદયના ધર્મમાં શું ખામી આવે ? મને તો લાગે છે કે ધર્મ એ હૃદયની વસ્તુ છે માટે તેની ખાસ જરૂર નથી. આમ જો તમે કરો તો આપણા લોકો તમારી ઈતરાજ ન કરે. વળી તમાગ હૃદયમાં શું છે એ તો તે સમજી શકવાના નથી ? એટલે તમાગ ધર્મની વચ્ચે તે આવી શકે પણ નહિ અને તમારા પિતાને પણ શાંતિ થાય.

અરે દિલીશ્વર, આપ શું બોલી રહ્યા છો ? શું કહી અને તિલક દેખાવની વસ્તુ છે ? કદાપિ નહિ. આ વૃક્ષસીની માળા પ્રત્યક્ષિ એટલે અવપાત્રક છે. તે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેથી

તે સર્વ કાળમા ધારણ કરનાની અમાન ગુરુદેવે આજ્ઞા કરી છે તેથી ભગવાન જન્મી પ્રસન્ન થાય છે

વળી માળા અને તિલક ધારણ કરનામા ઉદાર અને દિવ્ય ભાવના રહેતી છે કાચુ કે માળા અને નિલક ધાગણ કરનામા એક મૂચન છે કે તે ધાગણ કરનાર જીવ માત્ર એક સગળી જાતિના છે પછી ભલે તે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા બીજી જાતિનો હોય, પણ તે માળા અને તિલક ધાગણ કરનાથી વિભક્ત બને છે

વળી તિલક ધારણ કરનામા આત્મ મમર્ષણનો અજળ રસિક પ્રતિદાસ છે તે વાત તમે જાણો ત્યાર માત્ર જાદશાહ ! વૈષ્ણવધર્મ એ તમાગ મનનો નિપય જતી જન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના પ્રેમગ્ધા શ્રીગદિધાજીના પુણ્યનામ તો તમે સાબળ્યા છે ને ? આ ભગવાનના નિમ્ન પ્રેમમા મગ્ન શ્રીગદાજીને એક નખત ભગવાનનો મેળાપ થયો થયો નખતથી ભગવાનનો વિગદ હતો તેથી તેમનું સર્વાંગ તપ્ત હતું તે તપ્ત અગ્નિ શાંતિ માટે તેમણે શ્રીચંદ્ર પોતાના કેમગ કંથી બેસતી પોતાના વક્ષઘટ ઉપર ધર્મ ભગવાન પણ શ્રીગદાજીના પ્રેમના સિમક છે પણ પ્રિયાજીના મેળાપથી અદ્ભુત આનંદ પ્રગટ થયો આમ પરસ્પર એક બીજાના પ્રેમની આશાનાજા તે પગ્માનંદ નરપતિના રાધાકૃષ્ણમા સાર્વિક રામાય થતા વેદ ઉત્પન્ન થયો આ વેદગિદુ શ્રીરાધાજીના દેહ ઉપર ગદેવા કુમકુમ કેસર સાથે લાગ્યો ને ભગવાનના મુદર અરણ્ય અરણ્ય કમતને લાગ્યો આ અરણ્ય કમત સાથે ભગવાન નજની નિજ ને હગિયાગી ધરોથી જાયેતી છે ત્યાં ક્યાં ને વખતે આ ધરો ઉપર કુમકુમ લાગ્યું

હવે ત્રીગિરિજાજીમા વસતા બીનડીઓ ફળફલ વીંધવા માટે પ્રમગ નરા આ નિજ પામે આનંદ અતી દુનિને લાગેત કુમકુમ ને પ્રેમ તેમનામા ભગવતપ્રેમ અને ભગવદ વિગદ ઉદય થયો અને નેમ

તેમ તે નિરુજમા કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તેઓ પ્રેમના ત્રીન મતાપથી આકુળ થાકુળ બની અતિ દીન બની ગયા ત્યાં તેમનામા મહા-દીનતા મુકુરી ને વિચારના લાગી “ઈધણા ને જોર વીળી ખાતી અમ લોવડીઓ, જે સર્વથી હવકી જાતિની હોએ, રૂપ શુભ ને સતચાર આદિથી ધર્મ વગરની હોએ, આની અતિ હવકી, કયા ? જ્યારે આ ભગવાન જે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે, રમા લાલિત પાદપદ્મ નવાળા છે શ્રાવણીજનન લભ અને જે શ્રીનદગોપ જૂવનશ ચદ્ર છે તે સર્વ શ્રેષ્ઠ કયા ? અગે પતિત કંગાલ અભાગીના કેના પૂર્ણ ભાગ્ય કે ભગવાનની ચરણ રેણ અમને જડી ! આના વિચારોમા પ્રેમ અને વિરહ અનગથાને આધીન તે બીતડીઓ અધીર બની આવુ તેમનું ભાવાત્મક હૃદય શ્રીગદાજીએ જાપ્યુ, તેથી તેમના હૃદયમા તેમના પ્રેમનું ઉજ્જવલ મારગ પ્રકાશ્યુ આમ એક બીજાના હૃદયના ભાવો ઉદ્ધાપન થયા તે વખતે તે પ્રસાદી કુમકુમ પોતાના મુખે, હસરથને વગેરે દેકાણે તેમજે લગાડ્યુ

આમ આ ભગવદ પ્રસાદી શ્રીકુમકુમ ભગવદ ગમ ઉદ્દેશોધક થયો છે પણ આ રસ ઉદ્દેશોધ થવામા મોટાપણુ ન જોઈએ પણ ધાસ જેની લધુતા અને સેવા તત્પરતા જોઈએ બસ આ મે ગુણો હોય તો પછા જીવ ગમે તે જાતિનો હોય કે અધમ હોય તો પણ ભગવદ રસ પ્રાપ્ત કરવા લાયક બને છે ત્યારથી આ શ્રીગિરિરાજજીની પુલિંદીઓના મનના જાત્રા સતાપ દૂર થયા ને ભગવદ રસમા મસ્ત બની ભગવાન પણ તેમને મળ્યા ને તેથી ભગવદ સેવાપયોગી અનૌકિક દેહ મળ્યો જેનામા આના ભગવદભાવ હોય તેનામા દોષ રહે જ કયાથી ? આવા ભાવથી કુમકુમની ભાવના કરી તિવક કરનામા આવે તો તો ભગવતપ્રાપ્તિ કેમ ન કરાવે ? જોલો હવે તિવક એ જાણ દેખાવ છે કે આતર ભાન છે ? આના ભાનનાળા ને જીવ કે જોએ કદમા તુલમીની

તે મારા માગમા ધારણ કરવાની અમાગ શુદ્ધેવે આપા કરી છે તેથી ભગવાન જન્મી પ્રમત્ત થાય છે

વળી માણા અને તિલક ધારણ કરવામા ઉદાર અને વિવેક ભાવના રહેવી છે કાગળ કે માણા અને તિલક ધારણ કરવામા એક મૂલ્યન છે કે તે ધારણ કરનાર શુદ્ધ માન એક ચરખી જાતિના છે પછી ભને તે ક્ષત્રિય રેશ્મ, શુદ્ધ અગર બીજી જાતિનો હોય પણ તે માણા અને તિલક ધારણ કરનારથી નિષ્કૃત્ત બને છે

વળી તિલક ધારણ કરવામા આત્મ સમર્પણનો અનુભવ રસિક ઇતિહાસ છે તે સાત તમે જાણો ત્યાર માગ જાણશો ! વૈષ્ણવધર્મ એ તમાગ મનનો વિષય મની જશે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના પ્રેમરૂપા શ્રીગદિધાજીના પુણ્યનામ તો તમે માલજ્યા છે ને ? આ ભગવાનના નિમ્મલ પ્રેમમા મગ્ન થી ધાણને એક ચપ્પત ભગવાનનો મેળાપ થશે ઘણા વખતથી ભગવાનનો વિગ્દ હતો તેથી તેમનું સર્વાંગ તપ્ત હતુ તે તપ્ત અગ્ની સાતિ માટે તેમણે શ્રીચમ્પુ પોતાના કોમળ કર્ણથી બિહારી પોતાના વક્ષઃચળ ઉપર ધર્મ ભગવાન પશુ શ્રીગદાજીના પ્રેમના લિપ્તુક છે પણ પ્રિયાજીના મેળાપથી અહ્યુત આનંદ પ્રમટ થશે આમ પરસ્પર એક બીજાના પ્રેમની આશાવાળા તે પગમાનદ નરપરાળા ગાનાકૃષ્ણમા સાત્વિક રેમાથ થતા ર્વેદ ઉત્પન્ન થશે આ ર્વેદબિદુ આરાધાજીના રેલ ઉપર રહેલા કુમકુમ કેસર સાથે લજશે ને ભગવાનના સુદર અરણ્ય ચમ્પુ કમતને લાગ્યો આ ચરણ કમલ માથે ભગવાન નજની નિકુજ ને હરિયાળી ધરેથી જ્વાલમ્વી છે ત્યાં ક્યાં ને વખતે આ ધરે ઉપર કુમકુમ વાગ્યુ

હવે શ્રીગરિગજજીમા વસના બીનડીઓ રણકૂલ વીણવા માટે પ્રસંગ વરા આ નિહ જ પામે આ ન્યા અડી દુવાને લાગેન કુમકુમ ભેદ તેમનામા ભગવતપ્રેમ અને ભગવદ્ વિગ્દ ઉદય થશે અને નેમ

જેમ તે નિરુજમા કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તેઓ પ્રેમના તીવ્ર સતાપથી આકુળબાકુળ બની અતિ દીન બની ગયા. ત્યાં તેમનામા મહા-દીનતા સ્ફુરી ને વિચારવા લાગી. “ ઈધણું ને બોર વીણી ખાતી અમ ભીવડીઓ, જે સર્વથી હવકી જાતિની બીજે, ૩૫ ગુણ ને સદાચાર આદિથી ધર્મ વગરની બીજે, આવી અતિ હવકી, કયા ? જ્યાં આ ભગવાન જે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે, રમા લાલિત પાદપદ્મ-વગળા છે, શ્રીગોપીજનવલ્લભ અને જે શ્રીનદગોપ જૂવવંશ ચદ્ર છે તે સર્વ શ્રેષ્ઠ કયા ? અમે પતિત કગલ અલાગીના કેવા પૂર્ણ ભાગ્ય કે ભગવાનની ચરણ રેણુ અમને જડી ! આવા વિચારોમા પ્રેમ અને વિરહ અવરથાને આધીન તે ભીનડીઓ અધીર બની આવું તેમનું ભાવાત્મક હૃદય શ્રીગદાજીએ જળ્યું, તેથી તેમના હૃદયમા તેમના પ્રેમનું ઉજ્જવલ ગરબ પ્રકાશ્યું. આમ એક બીજના હૃદયના ભાવો ઉદ્દીપન થયા તે વખતે તે પ્રસાદી કુમકુમ પોતાના મુખે, વૃક્ષચયે વગેરે રેકાણે તેમણે વગાડ્યું.

આમ આ ભગવદ પ્રસાદી શ્રીકુમકુમ ભગવદ રસ ઉદ્દ્યોતક થયો છે. પણ આ રસ ઉદ્દ્યોત થવામા મોટાપણ ન જોઈએ. પણ ધામ જેની લઘુતા અને સેવા તત્પરતા જોઈએ. ખસ આ બે ગુણો હોય તો પછી જીવ ગમે તે જાતિનો હોય કે અધમ હોય તો પણ ભગવદ રસ પ્રાપ્ત કરવા લાયક બને છે ત્યારથી આ શ્રીગિરિરાજની પુલિંદીઓના મનના ખાસ સતાપ દૂર થયા ને ભગવદ રસમા મસ્ત બની, ભગવાન પણ તેમને મળ્યા. ને તેથી ભગવદ સેવાપયોગી અનૌકિક દેહ મળ્યો જેનામા આવા ભગવદભાવ હોય તેનામા દોષ રહે જ કયાથી ? આવા ભાવથી કુમકુમની ભાવના કરી તિલક કરવામા આવે તો તો ભગવદપ્રાપ્તિ કેમ ન કરાવે ? બોલો હવે તિલક એ બાલ્ય દેખાવ છે કે આત્મ ભાવ છે ? આવા ભાવવાળા રાખુવ કે જેણે કંઠમા તુલસીની

માળા ને લલાટમા તિલક ધાગણુ કર્યું છે તે જગતને પવિત્ર કરે એમા શું નવાઈ? માટે માગ શાહ, ભગવાન તો ભક્ત વત્સલ છે, દીન વત્સલ છે તે તો ભક્તના ઉદ્ધારમા કંઈ નિમિત્ત જુદે છે! તેથી તો.

તિલક માલા દેખ કે, ગિઝન પિયરા મોર,
બહાના બડા દયાલકા ચલે ન કિસકા જોર.

આમ અકબરશાહને બાગીખાન માથે ઘણીય વખત ભારતીય વાતો મળી આઈ બાગીખાનને અનેક વિદ્વાન ને ભારતીય વૈષ્ણવોનો મોટો થતો, તથા અનેક વૈષ્ણવ કવિઓ મળતા. આ બધા તેના હૃદયના ભાવોને ઉત્તેજતા. તેથી તેઓ અહર્નિશ પ્રભુ પ્રેમમા મસ્ત રહેતા. ને પ્રભુ દીર્ઘન કરતા. આમ દિન પ્રતિદિન ભાવ વધતા તેમજો વજમા વમનાનું નહીં કર્યું.

એક દિવસે તેમણે બાદશાહ પાસે વજમા જવા માટે રજા માગી પણ બાદશાહે તેમને પોતાની પાસે વધુ રહેવા માટે હસ્ત દર્શાવી ત્યાં બાગીખાન જોવી હિ તે કે

ખીજ કહાં છોડે ખહાવરી, વો હે બાગે બહિસ્ત,
દુનીયા દોઝખ દેખકે, કેમે હુભાવત ચિત

બાદશાહ બાગીખાનનો આ કુદો માલમના મમજી ગયો કે દવે બાગીખાનનું મન હાથમા નથી તેથી પ્રેમથી રજા આપી.

૭

વજમા બાગીખાન વમવા આવ્યા ત્યાં શ્રીયુસાફઝી હીના ધામમા આદ્યા ગયા હતા આ સાલગી બાગીખાન હૃદયથી અકબરવા વાગ્યા. તેઓ શ્રીયુસાફઝીને પ્રભુ માનના. તેથી પ્રભુ નામે તેઓ

તેમને પુકારતા. આ બન્ને બાવ મિશ્રિત તેઓ વ્રજમા વિરલથી દુઃખ પોકારતા.

યમુના તટ સૂની લગે, સૂની હરિદ્રી બેન,
વિકલ ભયો મન બાહવરો, બાગી બહાવત નેન.
કૃષ્ણમુરારી ક્યાં ગયે, ગ્વાલન નેહ લગાય,
બાગી પ્રીત નભાઈએ, ગિરહ અંગ જલાય.

આમ અનેક વિગ્ધના દુઃખ તેઓ વ્રજમા પોકારતા. વળી પ્રભુ દર્શન ન દે ત્યારે અકળાર્થ જઈને બોલતા કે:

યદુપતિ અધમ ઉદારીએ, તુમહી રંક નિવાજ,
બાગી આયો શરનમેં, અપનો જાન રખો લાજ.
પ્રિજમેં ફિરત બયો બહાવરો, જિન દેખે નંદલાલ,
વિલપત બાગી બિહરમેં, તુમ જિન કોન હલાલ.

હવે પ્રભુના દર્શન માટે તેઓ તરકડતા અને કહેતા હે પ્રભુ દર્શન દે નહિતર આ પ્રાણ પ ખેરુ બિડી જશે.

હરિમુખ દેખન આઈયા, પરદેશી યજમાન;
પલ હીનમેં ઉડ જાયગા, પ્રિજમેં બાગીખાન.
મુરલીધર મોહો હરી, મત ફિરાઈયો મુખ;
બાગી તુમારો મગમેં પડો, સુનત જગેલી દુઃખ.
દરશ હેત હરિ આયકે, બાગી રહ્યો લુભાય;
કૃષ્ણ પ્રભુકરુણા કીજે, અણ તુમ રહ્યો હુપાય.

આમ જ્યારે બાગીખાન પ્રભુ દર્શનથી તરકડતા ત્યારે પ્રભુ પ્રસન્ન થઈ દર્શન દેતા દર્શન થતા બાગીખાનનું હૃદય ખીલી લાડતું ને બોલતું:

તારી ના ચરાય છે, આવ : છે ધનશ્યામ;
બાગી સૂરતિયા સાવરી, નિરખ પાયો વિશ્રામ.

આમ ભગવાનના પ્રેમમાં મન લગત આળતાં ૧૫૫૭૧૫
પદાણુ સં. ૧૬૫૦-૫૫ માં ભગવદ્ ભક્તો લેખો ધર્મપ્રાણુ બની
ભગને તૃપ્ત લેખી પોતાનું સર્વસ્વ નંદકુંવર ઉપર કુરળામ કરી દે
છે. તેમ દુ-યત્રી મંબધથી મુક્ત થયા. ભક્ત કવિ મુકુંદદાસે ત્રીક
ગાયું છે કે:

ચરણ ગરજ પ્રજરાજ કુંવર કે,
હમવિધિ અવિધિ ટણ નહિ સમજત,
રહત ભરોંસે મુરલીધર કે (૧)

રહત આશરે ત્રજ મંડલ કે
ભુજ છાંય શ્રીગીરિવરધર કે
પ્રભુ મુકુંદ માધો. મુખદાઈ
હાથ વિકાને રાધાવર કે

૧. આ બાગીખાનના રચેલા હુલા વેશાનર અંક ૧. વર્ષ ૧ સં.
૨૦૦૪માં શ્રી. માત્રેકલાલ સં. રાખાને છપાવી છે.